

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ «ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΣΤΙΣ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΚΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ»

ΜΑΚΡΗ ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ

ΤΟ ΚΟΙΝΟ ΤΩΝ ΜΑΓΝΗΤΩΝ ΚΑΙ Η ΑΛΛΑΓΗ ΤΟΥ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΥ ΤΟΠΙΟΥ ΚΑΤΑ ΤΑ ΥΣΤΕΡΟΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΑ ΚΑΙ ΡΩΜΑΪΚΑ ΧΡΟΝΙΑ

ΕΠΟΠΤΕΣ ΚΑΘΗΓΗΤΕΣ: Γ. ΛΩΛΟΣ

Ι. ΛΕΒΕΝΤΗ

Δ. ΠΑΛΑΙΟΘΟΔΩΡΟΣ

ΒΟΛΟΣ, ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟ ΕΤΟΣ 2018-2019

Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Σχολή Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών

Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας

Πρόγραμμα μεταπτυχιακών σπουδών «Διεπιστημονικές Προσεγγίσεις στις Ιστορικές,
Αρχαιολογικές και Ανθρωπολογικές Σπουδές»

Μακρή Ευαγγελία

Το Κοινό των Μαγνήτων και η αλλαγή του θρησκευτικού τοπίου κατά τα υστεροελληνιστικά και ρωμαϊκά χρόνια

Επόπτες καθηγητές: Γ. Λώλος

Ι. Λεβέντη

Δ. Παλαιοθόδωρος

Βόλος, Ακαδημαϊκό έτος 2018-2019

Περιεχόμενα	
Περίληψη	7
Πρόλογος	8
Εισαγωγή	9
Θεσσαλία: Ιστορική επισκόπηση	15
Μέρος Α΄	18
Κεφάλαιο Α΄: Πρώιμη ελληνιστική περίοδος (3^{ος} αιώνας π.Χ.)	18
<i>Α) Ιερά που λειτουργούν από τον προηγούμενο αιώνα</i>	20
1. Ομόλιον	20
1. α. Ναός στην ακρόπολη του Ομολίου: Το ιστορικό της έρευνας	21
1. β. Ο ναός και τα ευρήματα	21
1. γ. Νομίσματα Ομολίου	22
2. Ιερό της Μητέρας των Θεών, Κυβέλης στην κοιλάδα των Τεμπών: Το ιστορικό της έρευνας	22
2. α. Το ιερό	23
3. Πλιασίδι	24
3. α. Ιερό του Δία <i>Ακραίου</i> στο Πήλιο: Το ιστορικό της έρευνας	24
3. β. Το ιερό	24
4. Λόφος της Γορίτσας	25
5. Σωρός	26
5. α. Το ιερό του Απόλλωνα: Το ιστορικό της έρευνας	27
5. β. Ο ναός του Απόλλωνα	27
5. γ. Ο θεός Απόλλων	28
5. δ. Η χρονολόγηση κατασκευής και εγκατάλειψης του ιερού	28
6. Κορόπη	29
6. α. Ιερό του Απόλλωνα στην Κορόπη: Το ιστορικό της έρευνας	29
6. β. Το ιερό	30
<i>Β) Ιερά που δημιουργήθηκαν κατά τον 3^ο αιώνα π.Χ.</i>	31
1. Ευρυμενές	31
2. Ριζούς	32
3. Ιωλκός	32
4. Παγασές	34

5. Δημητριάς: η πόλη	36
5. α. Δημητριάς: Το ιστορικό των ερευνών	38
5. β. Η πολιτική οργάνωση της Δημητριάδος μέχρι την ίδρυση των Κοινών	38
5. γ. Θεότητες που λατρεύτηκαν στη Δημητριάδα κατά την ελληνιστική περίοδο	39
5. γ. 1. Άρτεμις <i>Ιωλκία</i>	39
5. γ. 2. Ερμής <i>Χθόνιος</i>	40
5. γ. 3. Αρχηγέτες και κτίστες	41
5. γ. 4. Πασικράτα	44
5. γ. 5. Αιγυπτιακές θεότητες	48
5. γ. 6. Κυβέλη	49
6. Ολιζών	50
 Κεφάλαιο Β΄: Μέση και ύστερη ελληνιστική περίοδος (2^{ος} και 1^{ος} αιώνας π.Χ.)	51
Το Α΄ Κοινό των Μαγνήτων	53
Το Β΄ Κοινό των Μαγνήτων	53
Οι θρησκευτικές μεταβολές κατά τον 2^ο και 1^ο αιώνα π.Χ.	58
1. Δημητριάς	59
1. α. Αιγυπτιακές θεότητες	59
1. α. 1. Το Σαραπείο	61
1. β. Το Θεσμοφόριο	67
1. γ. Λατρεία του Ηρακλή	70
2. Κορόπη	72
2. α. Το ψήφισμα της Δημητριάδος (IG IX 2, 1109)	72
3. Σπάλαυθρα	74
 Κεφάλαιο Γ΄: Ρωμαϊκή περίοδος	76
Η ρωμαϊκή εγκατάσταση στη Μαγνησία	76
Ρωμαϊκή περίοδος	77
Το Β΄ Κοινό των Μαγνήτων και ο ρόλος του στη διαμόρφωση του λατρευτικού τοπίου κατά την ύστερη ελληνιστική και τη ρωμαϊκή περίοδο	81
1. Δημητριάς	82
 Μέρος Β΄	85

Θεότητες που λατρεύτηκαν στην αρχαία Μαγνησία κατά την ελληνιστική και τη ρωμαϊκή περίοδο	85
Απόλλων	85
Η απεικόνιση του Απόλλωνος στα νομίσματα	85
Αρτεμις	86
Η απεικόνιση της Αρτέμιδος στα νομίσματα	87
Ασκληπιός	87
Η απεικόνιση του Ασκληπιού στα νομίσματα	88
Δήμητρα	88
Δίας	89
Η απεικόνιση του Διός στα νομίσματα	90
Διόνυσος	91
Διόνυσος <i>Πέλεκυς</i>	91
Η απεικόνιση του Διονύσου στα νομίσματα	92
Εν(ν)οδία	92
Ερμής	93
Ηρακλής	94
 Μέρος Γ΄	95
Ανάλυση των δεδομένων	95
Συνέχιση της λατρείας από την κλασική εποχή	95
Η αλλαγή του θρησκευτικού τοπίου στην ελληνιστική και ρωμαϊκή ανατολική Θεσσαλία σε σχέση με το πολιτικο-κοινωνικό γίνεσθαι	96
Θέση ιερών – εντός και εκτός άστεως	103
Η λατρεία των αρχηγετών και των κτιστών	104
Διασπορά θεοτήτων	104
Ο μη εντοπισμός κεντρικού ιερού	108
 Συμπεράσματα	109
Συντομογραφίες	113
Βιβλιογραφία	114
Παράρτημα εικόνων	129
Πίνακας εικόνων	141
Κατάλογος επιγραφών	143

Περίληψη

Κατά τον πρώιμο 3^ο αιώνα π.Χ. στην ανατολική Θεσσαλία και συγκεκριμένα στη Μαγνησία ο Δημήτριος Πολιορκητής ίδρυσε τη Δημητριάδα. Ήδη από τα μέσα περίπου του 4^{ου} αιώνα π.Χ. η Μαγνησία και γενικότερα η Θεσσαλία είχε υποταχθεί στο βασίλειο των Μακεδόνων. Η μακεδονική κατάκτηση τερματίστηκε προσωρινά κατά τον πρώιμο 2^ο αιώνα π.Χ. μετά από τη λήξη της μάχης στη θέση Κυνός Κεφαλές και την εξαγγελία του Ρωμαίου πολιτικού, Τίτου Κόιντου Φλαμινίνου περί απόδοσης ελευθερίας στις ελληνικές πόλεις από τον μακεδονικό ζυγό. Η εξαγγελία αυτή επισφραγίστηκε στην ανατολική Θεσσαλία με την ίδρυση λίγο αργότερα του Α΄ Κοινού των Μαγνητών. Ωστόσο, η συνεργασία των Ρωμαίων με τον Φίλιππο Ε΄ και τους Μακεδόνες εναντίον των Αιτωλών και της επεκτατικής τους πολιτικής οδήγησε στην ανακατάληψη της Μαγνησίας από τους Μακεδόνες κατά το 191π.Χ. και τη διάλυση του Κοινού. Με τη λήξη της μάχης της Πύδνας το 167π.Χ. και την απελευθέρωση της Μαγνησίας από τους Μακεδόνες, οι Μάγνητες ίδρυσαν το Β΄ Κοινό και μακροβιότερο και μέχρι τον όψιμο 3^ο αιώνα μ.Χ. βρέθηκαν υπό ρωμαϊκή κατάκτηση.

Στην περίπτωση της Μαγνησίας είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι οποιαδήποτε μεταβολή στο πολιτικο-κοινωνικό σκηνικό είχε άμεση επίδραση στη διαμόρφωση του θρησκευτικού τοπίου των κωμών και των πόλεων. Στην παρούσα εργασία επιχειρείται η προσεκτικότερη εξέταση πρώτον, των γραφομένων του Θουκυδίδη (IV.98.2) – ότι η εκάστοτε πολιτική δύναμη που ελέγχει μια έκταση γης, ταυτόχρονα ελέγχει και διαμορφώνει τους τόπους λατρείας στη συγκεκριμένη θέση – και δεύτερον, της θεωρίας του Parker και της Sourvinou-Inwood – ότι η θρησκεία αποτελεί συστατικό στοιχείο της κοινωνικής και πολιτικής ζωής – στην περίπτωση της αρχαίας Μαγνησίας.

Πρόλογος

Ανέλαβα να εκπονήσω μεταπτυχιακή εργασία με θέμα *Το Κοινό των Μαγνήτων και η αλλαγή του θρησκευτικού τοπίου κατά τα υστεροελληνιστικά και ρωμαϊκά χρόνια*. Το θέμα συνδιαμορφώσαμε με τον καθηγητή μου Ι. Λώλο, Αναπληρωτή Καθηγητή Κλασικής Αρχαιολογίας στο οικείο τμήμα (Ιστορία, Αρχαιολογία και Κοινωνική Ανθρωπολογία) του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας. Συνεπόμενες ανέλαβαν η Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Κλασικής Αρχαιολογίας Ι. Λεβέντη και ο Επίκουρος Καθηγητής Κλασικής Αρχαιολογίας Δ. Παλαιοθόδωρος, διδάσκοντες επίσης στο οικείο τμήμα (ΙΑΚΑ). Τους ευχαριστώ θερμότατα για τον χρόνο που διέθεσαν, ώστε να πραγματοποιηθεί η συγκεκριμένη εργασία. Η συμβολή τους υπήρξε για μένα πολύτιμη και καθοριστική.

Εισαγωγή

Σύμφωνα με τον Θουκυδίδη (IV.98.2), η δύναμη που ελέγχει μια έκταση γης, ελέγχει ταυτόχρονα και τους τόπους λατρείας που έχουν διαμορφωθεί στη συγκεκριμένη γεωγραφική θέση. Ταυτόχρονα, όμως, αυτή η νέα αρχή που εξουσιάζει πρέπει να λειτουργεί σύμφωνα με τους προϋπάρχοντες νόμους¹. Πρόσφατα ο Parker² υποστήριξε ότι σε κάθε περίπτωση αναδιοργάνωσης του πολιτικού και θρησκευτικού τομέα στην αρχαία Ελλάδα οι θεοί συνέχισαν να λατρεύονται, οι τελετουργίες τελούνταν και παράλληλα, «κάθε αναδιοργάνωση της πολιτικής τάξης απαιτούσε ή δυνητικά απαιτούσε την αναδιοργάνωση των λατρειών, την επανεγγραφή των θυσιαστικών ημερολογίων, την εκ νέου ανάθεση της ιεροσύνης [...] αλλά για μια κοινότητα που απειλείται από την υποταγή, που επιδιώκει την απελευθέρωση ή που σκέφτεται τον συνοικισμό, το μέλλον των προγονικών λατρειών πρέπει να ήταν ένα πολύ ευαίσθητο ζήτημα». Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η άποψη αυτή στην περίπτωση της ανατολικής Θεσσαλίας φαίνεται να επιβεβαιώθηκε με την ίδρυση της Δημητριάδος με συνοικισμό πολιχνών και κωμών της αρχαίας Μαγνησίας, οι οποίες συνέβαλαν στη διαμόρφωση του νέου θρησκευτικού τοπίου. Αλλαγές στον θρησκευτικό τομέα πραγματοποιήθηκαν πρώτα κατά την πρώιμη ελληνιστική περίοδο οπότε και η Μαγνησία βρισκόταν υπό μακεδονική κατοχή και κατ' επέκταση οι Μακεδόνες όρισαν τους πολιτικούς και θρησκευτικούς κανόνες εντάσσοντας στο πάνθεο της Μαγνησίας και νέες προς τους Μάγνητες λατρείες, όπως του Ηρακλή *Κυναγίδα* και των αρχηγετών και των κτιστών. Στη συνέχεια αλλαγές στη θρησκεία συνέβησαν και κατά τη μέση και ύστερη ελληνιστική και ρωμαϊκή περίοδο, οπότε και το θρησκευτικό τοπίο στη Δημητριάδα και γενικότερα στη Μαγνησία – ιδιαίτερα σε κώμες και πόλεις γύρω από τη Δημητριάδα – αναδιαμορφώθηκε με την ίδρυση του Κοινού των Μαγνήτων και την εγκατάσταση των Ρωμαίων. Η δημογραφική κινητικότητα στη Μαγνησία επηρέασε και τη διαμόρφωση του πανθέου στην περιοχή, καθώς προστέθηκε η λατρεία αιγυπτιακής καταγωγής θεοτήτων, πραγματοποιήθηκε συγκρητισμός θεοτήτων³ και παράλληλα οι Μάγνητες γνώρισαν τη λατρεία των αυτοκρατόρων και την απόδοση ισόθεων τιμών.

Από τα χρόνια αμέσως μετά από την ίδρυση της Δημητριάδος (293π.Χ.) και τα πρώτα χρόνια ίδρυσης του Β' Κοινού των Μαγνήτων (αμέσως μετά τη μάχη της

---

¹ Sourvinou-Inwood 2002, 300.

² Parker 2009, 183.

³ Θα γίνει ιδιαίτερη αναφορά στη λατρεία της Πασικράτας και τη σύνδεσή της με την Αρτέμιδα, την Εννοδία Εκάτη και την Αφροδίτη.

Πύδνας) προέρχονται ψηφίσματα αποσπασματικά σωζόμενα, που ρύθμιζαν τη λατρευτική ζωή. Ορισμένα από αυτά είναι το ψήφισμα IG IX2, 1109 (στίχοι 30-32) του Κοινού των Μαγνήτων του 2^{ου} αιώνα π.Χ. που αναφέρεται στην ετήσια οργάνωση της λατρείας του *Κοροπαίου* Απόλλωνα, το αποσπασματικά σωζόμενο ψήφισμα από την Κορόπη IG IX2, 1100 (στίχοι 1-5) του 2^{ου} αιώνα π.Χ., το ψήφισμα IG IX2, 1099 B (στίχοι 8-9) του 3^{ου} αιώνα π.Χ. που εντοπίστηκε στα Κανάλια και έχει αποδοθεί στην αρχαία Βοίβη και το ψήφισμα του δήμου Ιωλκίων⁴ (McDevitt 1030, πλευρά α': στίχοι 5-10) του 3^{ου} αιώνα π.Χ. Όλα παρέχουν κάποια στοιχεία σχετικά με την οργάνωση της λατρευτικής ζωής. Αυτούς τους κανόνες επιχείρησαν να μεταβάλουν οι Μακεδόνες την περίοδο κατάκτησης και ελέγχου της Θεσσαλίας. Τότε άλλαξαν τα ονόματα των μηνών, διατήρησαν παλιές λατρείες και ειδικότερα λατρείες που είχαν αναπτυχθεί ιδιαίτερα στις κόμεις, οι οποίες συμμετείχαν στον συνοικισμό της Δημητριάδος και δημιούργησαν νέες λατρείες, όπως αυτή των αρχηγετών και των κτιστών της Δημητριάδος. Σε αυτή τη νέα λατρεία με ψήφισμά του προσπάθησε να αντισταχθεί ο δήμος των Ιωλκίων⁵ υποστηρίζοντας ότι με τις αλλαγές στο ημερολόγιο και στη λατρευτική ζωή τίθεται σε κίνδυνο η διαφύλαξη της ιστορικής συνείδησης της αρχαίας Μαγνησίας⁶.

Στην προσπάθειά μας να εστιάσουμε στην επιρροή που μπορεί να ασκεί η αλλαγή του πολιτικού σκηνικού στον τομέα της θρησκείας σε μια πόλη, θα πρέπει πρώτα να συλλέξουμε από τη βιβλιογραφία τις πληροφορίες που έχουν δημοσιευθεί για τη θρησκεία – ιερά, βωμούς, τελετουργίες. Πιο συγκεκριμένα, για τη μελέτη των ιερών της αρχαίας Θεσσαλίας και κυρίως της Μαγνησίας η έρευνα ξεκινά με τις αναφορές του Απόστολου Αρβανιτόπουλου στα *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*⁷ για τις ανασκαφές που πραγματοποίησε στις περισσότερες από τις θέσεις της ελληνιστικής περιόδου. Επικεντρωμένες σε συγκεκριμένα ζητήματα ήταν οι μελέτες του που δημοσιεύτηκαν στο περιοδικό *Πολέμων* σχετικές με ζητήματα λατρείας στη Δημητριάδα, ενώ ξεχωρίζει το έργο του για τις *Γραπτές στήλες της Δημητριάδος και των Παγασών*, όπου συμπεριέλαβε αρκετές πληροφορίες από τις ανασκαφές στη Δημητριάδα. Σε κάποιες από αυτές τις θέσεις τη σκυτάλη των ερευνών έλαβαν αρχαιολόγοι, όπως ο Marzolff μαζί με την ομάδα του στη θέση Σωρός ή σε τμήματα του

⁴ Béquignon 1935, 74-77. Κραβαρίτου 2009, 247.

⁵ Béquignon 1935, 74-77.

⁶ Κραβαρίτου 2009, 252.

⁷ Βλέπε τις εκθέσεις από το 1906 έως και το 1920.

οικιστικού ιστού της Δημητριάδος⁸ και ο Bakhuizen στον λόφο της Γορίτσας⁹. Σε άλλες θέσεις πρόσφατα διεξήχθησαν έρευνες από το Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, όπως στον Σωρό υπό τη διεύθυνση των Μαζαράκη-Αινιάν και Λεβέντη, των οποίων οι δημοσιεύσεις και οι ανακοινώσεις συμπεριλαμβάνουν όλη τη βιβλιογραφία σχετικά με τις έρευνες σε αυτή την περιοχή¹⁰, ή η Εφορεία Αρχαιοτήτων, όπως στην περίπτωση του ιερού της Κυβέλης στην Κουιάδα των Τεμπών¹¹. Ωστόσο, από τα ιερά που ιδρύθηκαν κατά την αρχαϊκή και κλασική περίοδο και επιβίωσαν μέχρι την πρώιμη ελληνιστική, όπως το ιερό του Διός *Ακραίου* στο Πλιασίδι¹² ή επιβίωσαν μέχρι και την ύστερη ρωμαϊκή εποχή, όπως το μαντείο του *Κοροπαίου* Απόλλωνα στην Κορόπη¹³, ελάχιστες έρευνες έχουν γίνει τις τελευταίες δεκαετίες από την Εφορεία Μαγνησίας.

Για τη θρησκεία στην αρχαία Θεσσαλία μπορούμε να ανατρέξουμε στην πρόσφατη μονογραφία της Mili¹⁴, ενώ για τα ιερά που ιδρύονται κατά την ελληνιστική εποχή στη Θεσσαλία μπορούμε να συμβουλευθούμε τη μονογραφία του Graninger¹⁵ και για την πολιτική κατάσταση στη Θεσσαλία κατά τον 3^ο αιώνα π.Χ. την ανακοίνωση του Helly¹⁶. Πιο συγκεκριμένα, για τα ιερά της πρώιμης ελληνιστικής περιόδου, στη βιβλιογραφία εντοπίζονται αρκετές δημοσιεύσεις του Ιντζεσίλογλου, της Κραβαρίτου και της Μπάτζιου-Ευσταθίου, που επικεντρώνονται κυρίως σε ζητήματα που αφορούν τη Δημητριάδα και όχι τις υπόλοιπες πόλεις ή κώμες της Μαγνησίας. Ειδικότερα, διαβάζουμε άρθρα σχετικά με την ίδρυση της Δημητριάδος¹⁷ και την πολεο-

⁸ Marzloff 1976. Marzloff 1987. Marzloff 1992. Marzloff 1994. Marzloff 1996.

⁹ Bakhuizen 1972. Bakhuizen 1977. Te Riele 1977. Bakhuizen 1987. Bakhuizen 1992. Bakhuizen 1994. Η πιο πρόσφατη δημοσίευση για τον λόφο της Γορίτσας και την πόλη που οικοδομήθηκε στην κορυφή του είναι Βουζαζάκης κ. άλ. 2002, όπου επιχειρήθηκε μια παράθεση των στοιχείων και προτείνεται μέθοδος ανάδειξης του χώρου, χωρίς να προσφέρει ουσιαστικά κάτι νεότερο, ενώ ο Helly στο άρθρο του (Helly 2006.) επιχείρησε να ταυτίσει την πόλη στον λόφο της Γορίτσας.

¹⁰ Λεβέντη 2009. Λεβέντη 2012. Λεβέντη 2018. Μαζαράκης-Αινιάν 2009. Μαζαράκης-Αινιάν 2011. Μαζαράκης-Αινιάν 2012. Mazarakis-Ainian και Leventi (υπό έκδοση). Για τα πρώτα στοιχεία σχετικά με τις έρευνες στη θέση του Σωρού, βλέπε Milojevic 1974.

¹¹ Βήτος και Εξάρχου (υπό έκδοση). Μπάτζιου-Ευσταθίου κ. άλ. (υπό έκδοση). Stamatoroulou 2011-2012. Stamatoroulou 2012-2013. Τουφεξής κ. άλ. 2016. Τσιάκα κ. άλ. (υπό έκδοση).

¹² Για αυτή τη θέση ακόμη στηριζόμαστε στις εκθέσεις και τα σχεδιαγράμματα του Αρβανιτόπουλου (Αρβανιτόπουλος 1912β.) και λίγο στην πρόσφατη ανακοίνωση του Gorrini για τη λατρεία του Κένταυρου Χείρωνα (Gorrini 2006.).

¹³ Αρβανιτόπουλος 1906. Αρβανιτόπουλος 1907. Daux 1959. Παπαχατζής 1960. Van Buren 1973. Οι πιο πρόσφατες μελέτες είναι Αγνωσιώτης κ. άλ. (υπό έκδοση). Λεβέντη 2018.

¹⁴ Mili 2015.

¹⁵ Graninger 2011a.

¹⁶ Helly 2009.

¹⁷ Ιντζεσίλογλου 1996. Μπάτζιου-Ευσταθίου 1996α. Μπάτζιου-Ευσταθίου και Τριανταφυλλοπούλου 2000. Μπάτζιου-Ευσταθίου 2001. Μπάτζιου-Ευσταθίου 2002.

δομική ανάπτυξη και εξέλιξή της¹⁸. Αναφορικά με την εξέλιξη του θρησκευτικού τοπίου στην πρωτεύουσα της αρχαίας Μαγνησίας, τις τελευταίες δεκαετίες έχουν δημοσιευθεί άρθρα που συνοψίζουν τις λατρείες της Δημητριάδος¹⁹, ενώ άλλες μελέτες επικεντρώνονται στη λατρεία συγκεκριμένων θεοτήτων στη Δημητριάδα²⁰. Ακόμη, υπάρχουν μερικές έρευνες σχετικά με την ίδρυση και οργάνωση του Β' Κοινού των Μαγνήτων²¹, αλλά και δημοσιεύσεις ψηφισμάτων και άλλων επιγραφών – απελευθερωτικών – της Δημητριάδος ή του Κοινού των Μαγνήτων²².

Για τη Μαγνησία των ρωμαϊκών χρόνων τα δημοσιεύματα είναι ελάχιστα. Καταρχάς, το άρθρο του Helly²³ αναφέρεται συνοπτικά στην ιστορία της ρωμαϊκής περιόδου της Θεσσαλίας. Ανάλογα τα άρθρα των Habicht και Τριανταφυλλοπούλου²⁴ προσφέρουν πληροφορίες σχετικά με έρευνες που πραγματοποιήθηκαν στη Δημητριάδα στον ρωμαϊκή περίοδο ορίζοντα κατοίκησης. Η μονογραφία της Kantirea²⁵ ασχολείται με τη θρησκεία και τη λατρεία των αυτοκρατόρων ως θεών, ενώ οι μελέτες της Κραβαρίτου²⁶ επικεντρώνονται περισσότερο στην εξέλιξη της θρησκείας κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους στην πόλη της Δημητριάδος, χωρίς να προβάλλουν στοιχεία για άλλες περιοχές της Μαγνησίας. Η μόνη δημοσίευση για αυτή την περίοδο που δεν ασχολείται με τη Δημητριάδα είναι η ανακοίνωση της Σκαφιδά²⁷, η οποία παρέχει πληροφορίες σχετικά με τον ορίζοντα κατοίκησης στη θέση Παλιά/Κάστρο Βόλου.

Από τη συνοπτική παρουσίαση της βιβλιογραφίας σχετικά με τη θρησκεία κατά την ελληνιστική και ρωμαϊκή περίοδο στη Θεσσαλία συνάγεται εύλογα το συμπέρασμα ότι ελάχιστα στοιχεία είναι γνωστά για τους αυτοκρατορικούς χρόνους. Ακόμη, απουσιάζουν μελέτες σχετικά με την εμπλοκή του πολιτικού συστήματος στη διαμόρφωση του θρησκευτικού τοπίου και κατά πόσο η θρησκεία σε μια πόλη μπορεί να επηρεάζεται άμεσα από το πολιτικο-κοινωνικό γίγνεσθαι. Αυτό το κενό φιλοδοξεί

---

¹⁸ Ιντζεσίλογλου 1994. Marzloff 1996.

¹⁹ Kravaritou 2011. Kravaritou 2016b. Παπαχατζής 1958β.

²⁰ Για τη λατρεία του Ηρακλή Κυναγίδα: Intzesiloglou 2006. Για τη λατρεία της Δήμητρας: Μπάτζιου-Ευσταθίου 2010. Για τη λατρεία των αρχηγτών και κτιστών: Kravaritou 2013. Για τη λατρεία της Πασικράτας: Stamatopoulou 2014. Για τη λατρεία των αιγυπτιακών θεοτήτων: Decourt και Tziafalias 2007. Stamatopoulou 2008. Kravaritou 2014.

²¹ Ιντζεσίλογλου 1996.

²² Helly 1971. Μπάτζιου-Ευσταθίου και Πίκουλας 2004-2009. Batziou-Efstathiou και Pikoulas 2006. Μπάτζιου-Ευσταθίου και Πίκουλας 2010-2013.

²³ Helly 1980.

²⁴ Habicht 1987. Τριανταφυλλοπούλου 2012.

²⁵ Kantirea 2007.

²⁶ Kravaritou 2015. Kravaritou 2016a.

²⁷ Σκαφιδά 2012.

να καλύψει η παρούσα εργασία που πραγματεύεται το ζήτημα των αλλαγών στον θρησκευτικό τομέα ως αποτέλεσμα των αλλαγών σε πολιτικο-κοινωνικό επίπεδο στη Μαγνησία. Ξεκινώντας με τον συνοικισμό της Δημητριάδος το 293π.Χ., τη μετακίνηση πληθυσμών στο εσωτερικό της Μαγνησίας και ιδιαίτερα στο κεντρικό της τμήμα επιχειρείται να παρουσιαστεί το θρησκευτικό τοπίο, έτσι όπως διαμορφώθηκε κατά τον 3^ο αιώνα π.Χ. στη Δημητριάδα, αλλά και στις πόλεις και τις κώμες που συμμετείχαν στον συνοικισμό της Δημητριάδος. Στη συνέχεια παρουσιάζονται και πάλι οι μεταβολές στον λατρευτικό τομέα κατά το α' μισό του 2^{ου} αιώνα π.Χ. με τη λήξη της μακεδονικής κατοχής, την εγκατάσταση των Ρωμαίων και την ίδρυση του Β' Κοινού των Μαγνήτων.

Στο πρώτο μέρος της εργασίας παρουσιάζονται τα ιερά που λειτουργούσαν στην ανατολική Θεσσαλία κατά τον 3^ο αιώνα π.Χ. – με τη σειρά από βορρά προς νότο. Πρώτα παρουσιάζονται τα ιερά που είχαν ιδρυθεί σε προηγούμενη περίοδο και συνέχισαν να λειτουργούν και κατά την πρώιμη ελληνιστική, αλλά μετά εγκαταλείφθηκαν, ενώ ορισμένα επιβίωσαν μέχρι και τη ρωμαϊκή εποχή, όπως το ιερό του Απόλλωνα στην Κορόπη, συμβάλλοντας στη διαμόρφωση του θρησκευτικού τοπίου στη Μαγνησία ιδιαίτερα από τον 2^ο αιώνα π.Χ. με την ίδρυση του Κοινού των Μαγνήτων. Αξίζει να σημειωθεί εξ αρχής ότι στα πλαίσια αυτής της έρευνας δεν γίνεται εκτενής αναφορά στα ευρήματα που έχουν αποκαλυφθεί και δημοσιευθεί από τα συγκεκριμένα ιερά. Γίνεται μόνο μια αναφορά στον χαρακτήρα της λατρείας των θεοτήτων σε αυτά τα ιερά με παραπομπές στη σχετική βιβλιογραφία. Ακολούθως, παρουσιάζονται τα ιερά που δημιουργήθηκαν κατά την πρώιμη ελληνιστική περίοδο στην περιοχή της αρχαίας Μαγνησίας. Σε αυτό το κεφάλαιο ιδιαίτερη είναι η αναφορά στον συνοικισμό της Δημητριάδος και τη διαμόρφωση του λατρευτικού τοπίου σε αυτήν την πόλη, καθώς η ίδρυση της Δημητριάδος επηρέασε την επιβίωση ορισμένων πόλεων ή κωμών της αρχαίας Μαγνησίας, ενώ παράλληλα συνέβαλε στην προώθηση της λατρείας των προγονικών θεοτήτων, όπως της Αρτέμιδος *Ιωλκίας*, του Διός *Ακραιού* μαζί με τον Κένταυρο Χείρωνα και του Απόλλωνος *Κοροπαίου*. Δίπλα στη λατρεία αυτών των θεοτήτων εντάχθηκαν και νέες, όπως η λατρεία των αρχηγετών και των κτιστών, των αιγυπτιακών θεοτήτων και η λατρεία του Ηρακλή *Κοναγίδα* προερχόμενη από τους Μακεδόνες. Στο δεύτερο κεφάλαιο του πρώτου μέρους της εργασίας, που ασχολείται με τη μέση και ύστερη ελληνιστική περίοδο, γίνεται εκτενής αναφορά στην ίδρυση του Α' και κυρίως του Β' και μακροβιότερου Κοινού των

Μαγνήτων με πρωτεύουσα τη Δημητριάδα, τη διοικητική του οργάνωση και τα καθήκοντα των μελών του, βάσει κυρίως του επιγραφικού υλικού που έχει σωθεί. Στο τρίτο κεφάλαιο γίνεται αναφορά στα σωζόμενα στοιχεία σχετικά με τη θρησκεία στη ρωμαϊκή περίοδο εστιάζοντας κυρίως στη Δημητριάδα, λόγω έλλειψης στοιχείων για τις υπόλοιπες περιοχές της Μαγνησίας για αυτή την περίοδο.

Στο δεύτερο μέρος επιχειρείται συνοπτική παρουσίαση με αλφαβητική σειρά όλων των θεοτήτων που αποδεικνύεται – επιγραφικά και βάσει των σωζόμενων αρχιτεκτονικών καταλοίπων – ότι λατρεύτηκαν στη Μαγνησία κατά την ελληνιστική και ρωμαϊκή περίοδο. Στις υποσημειώσεις, ωστόσο, γίνονται συνοπτικά κάποιες αναφορές στα στοιχεία, που διαθέτουμε από άλλες περιοχές της Θεσσαλίας.

Στο τρίτο και τελευταίο μέρος της εργασίας επιχειρείται μια επισκόπηση των μεταβολών που συνέβησαν στη διαμόρφωση του θρησκευτικού τοπίου κατά τη μετάβαση από την ελληνιστική στη ρωμαϊκή περίοδο σε συνάρτηση με τις αλλαγές που συνέβησαν σε κοινωνικο-πολιτικό επίπεδο – κατάκτηση από τους Μακεδόνες, ίδρυση της Δημητριάδος με τη βίαιη ή μη μετακίνηση πληθυσμών από άλλες πόλεις ή κώμες της Μαγνησίας, κατάκτηση από τους Ρωμαίους, ίδρυση του Κοινού των Μαγνήτων – οι οποίες επηρέασαν ουσιαστικά τον λατρευτικό τομέα. Το τελευταίο αυτό μέρος της εργασίας εστιάζει περισσότερο στα ζητήματα που αξίζει να αναφερθούν για τη διαμόρφωση του θρησκευτικού τοπίου στη Μαγνησία από τον 2^ο π.Χ. έως και τον 3^ο αιώνα μ.Χ. Με αυτόν τον τρόπο τονίζεται καλύτερα η συμβολή της παρούσας έρευνας στη μελέτη της θρησκείας στην ανατολική Θεσσαλία σε σχέση με το Β' Κοινό των Μαγνήτων και σε άμεση συνάρτηση με τις αλλαγές στον πολιτικο-κοινωνικό τομέα.

Θεσσαλία: Ιστορική επισκόπηση

Σύμφωνα με τον Θουκυδίδη (I.12.3) οι «Θεσσαλοί» κινούμενοι προς τη Θεσσαλία και φτάνοντας στην πόλη Άρνη ανάγκασαν τους πληθυσμούς που είχαν εγκατασταθεί εκεί να μετακινηθούν προς τη Βοιωτία. Κατά την αρχαϊκή περίοδο η Θεσσαλία θεωρείται ότι ήταν σημαντική στρατιωτική δύναμη και με δυνάμεις συμμετείχε στον ληλάντιο πόλεμο (τέλη 8^{ου} αιώνα π.Χ.), στον πρώτο ιερό πόλεμο (601-591 π.Χ.)²⁸ και κατά τον ύστερο 6^ο αιώνα π.Χ. συμμετείχαν στους περσικούς πολέμους.

Στον ύστερο 6^ο αιώνα π.Χ. η Θεσσαλία διαιρέθηκε σε τέσσερα τμήματα, τις τετταρχίες, τετράδες ή μοίρες²⁹ (εικόνα 1) – η Θεσσαλιώτις, η Φθιώτις, η Πελασγιώτις και η Εστιαιώτις, οι οποίες ήταν ανισομεγέθεις. Ο χωρισμός και η ονοματοδοσία αποδίδονται από τον Ελλάνικο³⁰ στον Αλεύα τον Πυρρό³¹. Τα ονόματα των τετράδων σώζονται σε κείμενο συμμαχίας μεταξύ των Θεσσαλών και των Αθηναίων (IG II² 175, SEG III 81). Το σύστημα οργάνωσης της Θεσσαλίας σε τετράδες συνεχίστηκε έως την ελληνιστική περίοδο (SEG XXXIV 558, στίχοι 30-37). Ο Στράβων (IX.5.13) δίνει πολύτιμες πληροφορίες για τη διαίρεση της Θεσσαλίας και για την τοπογραφία της περιοχής με τα σύνορα της κάθε περιοχής, τους ποταμούς και τα βουνά τους.

Γύρω από τις τετράδες υπήρχαν τρεις περίοικες περιοχές – Μαγνησία, Περραιβία, Αχαΐα Φθιώτις. Αυτές οι τρεις περιοχές εκπροσωπούσαν στη Δελφική Αμφικτυονία μαζί με το Κοινό των Θεσσαλών και πιθανόν ήταν έθνη ισάξια με τα υπόλοιπα όταν ιδρύθηκε αρχικά η αμφικτυονία³². Οι περίοικοι αναφέρονται στο έργο του Θουκυδίδη (II.101.2) και ειδικότερα την εποχή της άφιξης του στρατού του βασιλέως των Οδρύσων Σιτάλη γράφοντας χαρακτηριστικά ότι οι Μάγνητες ήταν αυτοί που κατοικούσαν στον νότο (της Θεσσαλίας) και ήταν «υπήκοοι Θεσσαλών». Την ίδια εποχή και οι Περραιβοί ήταν επίσης «υπήκοοι Θεσσαλών» και εγκαταστάθηκαν στη βόρεια Θεσσαλία κοντά στο Δίον εκεί που ξεκινούσε το βασίλειο του Περδίκκα (Θουκυδίδης IV.78.6). Την εποχή της προετοιμασίας των Σπαρτιατών κατά τη Σικελική εκστρατεία ο Άγις προσπάθησε να συμμαχήσει με τους Αχαιοούς Φθιώτες που ήταν επίσης «υπήκοοι Θεσσαλών» (Θουκυδίδης VIII.3.1)³³.

²⁸ Graninger 2006, 11.

²⁹ Αξενίδης 1947, 49.

³⁰ FGrHist 10. Helly 1995, 170-175.

³¹ Stählin 2008, 170.

³² Graninger 2006, 18-19.

³³ Decourt et al. 2004, 688. Graninger 2010, 308.

Από τα τέλη του 6^{ου} αιώνα π.Χ. έως και τη βασιλεία του Φιλίππου Β΄ οι Περραιβοί στη βόρεια Θεσσαλία και οι Μάγνητες στη βορειοανατολική, οι Αχαιοί Φθιώτες στη νότια, οι Δόλοπες στη νοτιοδυτική, οι Αινιάνες, Μαλιείς και Οιταίοι στη νότια Θεσσαλία ελέγχονταν από τους Θεσσαλούς. Θεωρείται ότι ήταν αυτόνομοι πληθυσμοί, καθώς αναφέρονται ως ανεξάρτητα έθνη στις αρχαίες πηγές (Ηρόδοτος VII.132.1) και στη Δελφική Αμφικτιονία. Ωστόσο, στις πηγές αυτές οι περίοικες περιοχές χαρακτηρίζονται και ως σύμμαχοι των Θεσσαλών (Ηρόδοτος VIII.27.2).

Κατά τη διάρκεια του πελοποννησιακού πολέμου η Θεσσαλία δεν συνεισέφερε σε μεγάλο βαθμό, καθώς οι Θεσσαλοί είχαν συγκρουστεί μεταξύ τους· οι κάτοικοι των Φερών είχαν συγκρουστεί με αυτούς της Λάρισας για την ηγεμονία της περιοχής³⁴. Στη συνέχεια στην περιοχή της Θεσσαλίας την ηγεμονία κατείχε ο Φίλιππος Β΄ της Μακεδονίας (Στράβων IX.5.19), ο οποίος και δημιούργησε στρατιωτικές μονάδες στην περιοχή. Ακολουθώντας, ο Αλέξανδρος συνέχισε να ελέγχει τα θεσσαλικά εδάφη και χρησιμοποίησε θεσσαλικές στρατιωτικές δυνάμεις στις εκστρατείες του στην Ανατολή. Από τους διαδόχους του Αλεξάνδρου μόνο ο Δημήτριος Πολιορκητής μερίμνησε για την ανάπτυξη της περιοχής με την ίδρυση της Δημητριάδος το 294π.Χ. Κατά την ελληνιστική εποχή, η Θεσσαλία έγινε πεδίο μαχών των Μακεδόνων εναντίον του Κοινού των Αιτωλών που αναπτυσσόταν στα νότιά της³⁵. Μόνο η Μαγνησία από τις περίοικες περιοχές του Κοινού των Θεσσαλών της αρχαϊκής και κλασικής περιόδου παρέμεινε ανεξάρτητη μέχρι και τους αυτοκρατορικούς χρόνους (έως και τον αυτοκράτορα Διοκλητιανό) και μάλιστα ίδρυσε το Α΄ Κοινό των Μαγνητών το 194 π.Χ. και το Β΄ το 168π.Χ.³⁶.

Το εθνικό Μάγνητες διακρινόταν από το εθνικό Θεσσαλοί³⁷. Οι Μάγνητες προσδιορίζονταν στις επιγραφές με το εθνικό τους συνοδευόμενο από το δημοτικό τους· *Μάγνητες Κροκαῖοι* (CID II.5.2.36), *Μάγνητες Μεθωναῖοι* (CID II.5.2.39), *Μάγνητες Ὀξωνιαῖοι* (CID II.5.2.42), ενώ σε ψήφισμα του 117-116π.Χ. (CID 4:119 E, στ. 6) γίνεται αναφορά σε *Μάγνητες ἀπό Δημητριάδος*³⁸. Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι οι τελευταίοι διαφοροποιούνταν από τους Μάγνητες που προέρχονταν από τη Θεσσαλία, οι οποίοι κατά τον Graninger θα μπορούσαν να ταυτιστούν με τους Περ-

---

³⁴ Graninger 2006, 12.

³⁵ Graninger 2006, 12.

³⁶ Graninger 2006, 23. <http://atlasthessalias.culture.gr/----->.html (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2018).

³⁷ Decourt et al. 2004, 676-677.

³⁸ Decourt et al. 2004, 688.

ραιβούς³⁹. Παράλληλα, με τον όρο *Μάγνητες από Δημητριάδος* εννοείται διαφοροποίηση μεταξύ των Θεσσαλών και των κατοίκων της Μαγνησίας και αντίστοιχα μεταξύ του Κοινού των Θεσσαλών και του Κοινού των Μαγνήτων σε εδαφικό και σε πολιτικό επίπεδο⁴⁰.

Η Μαγνησία περιελάμβανε την περιοχή από τα Τέμπη μέχρι και το ακρωτήριο της Σηπιάδος⁴¹. Θεωρείται ότι οι Μάγνητες ήταν εγκατεστημένοι στο Δώτιο πεδίο – στην περιοχή της Λακέρειας και στο βόρειο άκρο της λίμνης Βοιβηίδας – και κάποια στιγμή μετά τον πρώιμο 5^ο αιώνα π.Χ.⁴² εξαναγκάστηκαν σε μετακίνηση και εγκατάσταση στα ορεινά και στα παράλια του Αιγαίου⁴³ σε περιοχές του βασιλείου του Φιλοκτήτη (Ομήρου *Ιλιάς* Β 718), ενώ παράλληλα ίδρυσαν και νέες μαγνητικές πόλεις⁴⁴. Δεκατέσσερις μαγνητικές πολίχνες δημιουργήθηκαν στην αρχαία Μαγνησία πριν από το τέλος του 4^{ου} αιώνα π.Χ.⁴⁵. Επικεφαλής τους ήταν ο Μάγνης, γιός του Δία και της Θυίας, από τον οποίο έλαβαν το επώνυμό τους. Θεωρείται ότι ο Μάγνης ήταν αδερφός του Μακεδόνας, στοιχείο που οδήγησε στη σύνδεση της Μαγνησίας με τη Μακεδονία⁴⁶ και αυτή η άποψη επικράτησε ιδιαίτερα κατά τον 3^ο αιώνα π.Χ., περίοδο κατάκτησης της αρχαίας Μαγνησίας από τους Μακεδόνες. Οι Μάγνητες άργησαν να αποκτήσουν πόλεις και υποδουλώθηκαν από τους Θεσσαλούς, έγιναν υποτελείς του Ιάσονος των Φερών και στη συνέχεια των Μακεδόνων. Το διάστημα 196-192π.Χ. οι Μάγνητες σχημάτισαν το Α΄ Κοινό, το 167π.Χ. ανακαταλήφθηκαν για μικρό χρονικό διάστημα από τις μακεδονικές δυνάμεις και το 161π.Χ. σχημάτισαν το Β΄ Κοινό, το οποίο λειτούργησε μέχρι την ανάληψη της εξουσίας από τον αυτοκράτορα Διοκλητιανό⁴⁷.

³⁹ Graninger 2011a, 134.

⁴⁰ Graninger 2011a, 134 και υποσημείωση 76.

⁴¹ Stählin 2008, 108.

⁴² Ο Bakhuizen υποστήριξε ότι οι Μάγνητες είχαν εγκατασταθεί στον θεσσαλικό χώρο ήδη από το 700π.Χ. περίπου και παρέμειναν μέχρι το 300π.Χ. (Bakhuizen 1994, 21.)

⁴³ Helly 2009, 341.

⁴⁴ Helly 2006, 154-161. Κραβαρίτου 2010, 424.

⁴⁵ Helly 2006, 150, 155-163. Κραβαρίτου 2008, 179.

⁴⁶ Κατά την πρώιμη ελληνιστική περίοδο με την επέκταση του μακεδονικού βασιλείου υποστηρίχθηκε ότι μπορεί η Μαγνησία εδαφικά να ήταν η νότια Μακεδονία, η οποία αποσχίστηκε από το μακεδονικό βασίλειο και αυτονομήθηκε με το όνομα Μαγνησία (Graninger 2011a, 18 και 24.). Λαμβάνοντας υπ' όψιν το γεγονός ότι η Μαγνησία συνόρευε με το μακεδονικό βασίλειο, η άποψη του Graninger είναι εν μέρει βάσιμη.

⁴⁷ IG IX2, 1109I. IG IX2, 1130. IG IX2, 1132. Ιντζεσίλογλου 1996, 102-103. Helly 2008, 202. Stählin 2008, 109-110. Για περισσότερες πληροφορίες βλέπε παρακάτω την ενότητα για την ίδρυση του Β΄ Κοινού των Μαγνήτων.

Μέρος Α΄

Κεφάλαιο Α΄: Πρώιμη ελληνιστική περίοδος (3^{ος} αιώνας π.Χ.)

Κατά την πρώιμη ελληνιστική εποχή στη Θεσσαλία το θρησκευτικό τοπίο μεταβάλλεται και αναδιοργανώνεται. Εκείνη την περίοδο στο ανατολικό τμήμα της Θεσσαλίας, και σε περιοχές δίπλα σε λιμάνι, παρατηρείται η εγκατάσταση πληθυσμών και πολιτικών δυνάμεων προερχόμενες από διαφορετικά πολιτισμικά περιβάλλοντα, οι οποίοι συνέβαλαν στην οργάνωση του τοπικού θρησκευτικού χώρου⁴⁸. Η νέα πολιτική οργάνωση που αναδύεται κατά την ύστερη κλασική και πρώιμη ελληνιστική περίοδο οδηγεί σε αλλαγή του κοινωνικο-πολιτικού σκηνικού, ενώ παρατηρείται άλλοτε οικειοθελής και άλλοτε εξαναγκαστικός συνοικισμός. Οι αλλαγές αυτές επηρέασαν και το θρησκευτικό τοπίο⁴⁹. Ωστόσο, η εγκατάσταση των Μακεδόνων στον θεσσαλικό χώρο δεν επέφερε ριζικές μεταβολές στη διάρθρωση του χώρου και στη διοικητική οργάνωσή του⁵⁰. Παράλληλα, κάποια ιερά που ιδρύθηκαν κατά την προηγούμενη περίοδο συνέχισαν να λειτουργούν και κατά την πρώιμη ελληνιστική εποχή, όπως τα ιερά του Δία στο Ομόλιο και το Πήλιο, το ιερό της Κυβέλης στα Τέμπε και τα ιερά του Απόλλωνα στον Σωρό και την Κορόπη.

Η αρχαία Μαγνησία είχε πλέον αναδείξει ως έδρα της τη Δημητριάδα. Η νέα αυτή πόλη συνέβαλε στην αναδιαμόρφωση του λατρευτικού τοπίου, καθώς στο κέντρο της κατά τον 3^ο αιώνα π.Χ. μεταφέρθηκε η λατρεία του Διός *Ακραίου* από το Πήλιο, του αιολικού Απόλλωνος *Κοροπαίου* και της Μινύας Αρτέμιδος *Ιωλκίας*. Κατ' επέκταση «ο έλεγχος των λατρειών αυτών εξασφάλιζε ένα συμβολικό εποπτικό έλεγχο της γεωγραφικής έκτασης του σημαντικού αυτού λιμανιού (της Δημητριάδος) – από ανατολή (Κορόπη) ως Δύση (Δημητριάδα), αλλά και εκ των άνω (Πήλιο), – ο οποίος σφραγιζόταν και τις λατρευτικές πορείες των κατοίκων κατά τις ετήσιες εορτές»⁵¹. Παράλληλα, με τις λατρείες που προαναφέρθηκαν και διατήρησαν οι Μακεδόνες με σκοπό την επίτευξη της κοινωνικής συνοχής των κατοίκων από διαφορετικές πολίχνες και κώμες που συνοικίστηκαν, δημιούργησαν και άλλες νέες, όπως των αρχηγетών και των κτιστών λατρεύοντας τον Δημήτριο μαζί με τους κατά τόπους ήρωες⁵². Οι Μακεδόνες επηρέασαν την ιστορική μνήμη των Μαγνήτων με την αλλαγή των ονομάτων του μηνολογίου. Από τα ελάχιστα στοιχεία σχετικά με τα ονόματα

⁴⁸ Kravaritou 2016b, 128.

⁴⁹ Kravaritou 2011, 111-112.

⁵⁰ Helly 2008, 202. Helly 2009, 339-356. <http://atlasthessalias.culture.gr/-----html> (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2018).

⁵¹ Κραβαρίτου 2008, 180.

⁵² Κραβαρίτου 2009, 252. Graninger 2010, 319 και 323.

των μηνών της Μαγνησίας κατά την περίοδο της μακεδονικής κατάκτησης είναι γνωστά τα ονόματα Αθηναίων, Αρείος, Αρτεμισίων, Αφροδισίων, Δημητρίων, Δείος, Ερμαιών ή Ερμαίος, Έστιος, Ηφαιστειών, Ποσειδεών⁵³. Ακόμη, οι Μακεδόνες επηρέασαν την ιστορική μνήμη και συνείδηση των Μαγνήτων και με την εμφάνιση του Μάγνητα ως αδερφού του Μακεδόνα.

Η εντός των τειχών λατρεία των παλαιών ηρώων και της νέας διοικητικής εξουσίας της Δημητριάδος βρίσκει παράλληλα στη θρησκευτική πολιτική που ακολουθούσαν οι Μακεδόνες να λατρεύουν μεταξύ των θεοτήτων και τους βασιλείς-ιδρυτές των πόλεων. Παράλληλα, στην περιοχή της Δημητριάδος λατρεύονταν ήδη από τον 4^ο αιώνα π.Χ. θεότητες, όπως ο Δίας και ο Διόνυσος, νύμφες και ήρωες, όπως ο Φιλοκτήτης. Ωστόσο, με τον συνοικισμό και τη δημιουργία της Δημητριάδος, η λατρεία αυτή των προγόνων υποσκελίστηκε από τη λατρεία της νέας πολιτικής εξουσίας, αλλά και από τη λατρεία που ήταν προϊόν συμφωνίας ανάμεσα στους διαφορετικής εθνικής και πολιτισμικής προέλευσης πληθυσμούς που εγκαταστάθηκαν στην πόλη. Κατ' επέκταση, η αλλαγή αυτή στο κοινωνικο-πολιτικό γίνεσθαι της Μαγνησίας συνέβαλε στη λατρεία παλαιών θεοτήτων μαζί με θεότητες προερχόμενες από την ανατολή και τον ιδρυτή της Δημητριάδος αποδίδοντάς τους ισόθεες τιμές κατά την τακτική που ακολουθούσαν οι ηγεμόνες των ελληνιστικών βασιλείων.

Αναφορικά με τα κατάλοιπα των λατρειών από την κλασική στην ελληνιστική περίοδο, η Φεραία Εννοδία, η Άρτεμις Εννοδία και η Εννοδία Εκάτη συνέχιζαν να λατρεύονται στη Δημητριάδα μαζί με θεότητες, όπως η Πασικράτα, η Κυβέλη και η Δήμητρα που έγιναν ιδιαίτερα γνωστές τον 3^ο αιώνα π.Χ. Επίσης, στο ανατολικό τμήμα της Δημητριάδος εντοπίστηκε επιγραφή του 3^{ου} αιώνα π.Χ. που πληροφορούσε για τη λατρεία της Δήμητρας, της Κόρης και του Πλούτωνα στο Θεσμοφόριο⁵⁴ και γι' αυτό έχει θεωρηθεί ότι πιθανόν στο σημείο εντοπισμού της επιγραφής είχε οικοδομηθεί το Θεσμοφόριο. Σύμφωνα με τη στήλη, οι αστυνόμοι είχαν ετοιμάσει το κείμενο που θα λαξευόταν στη στήλη που έπρεπε να στηθεί σε εκείνο το σημείο και μάλιστα για τη σύνταξη του κειμένου είχαν συνεννοηθεί με τον εξηγητή. Ακόμη, η βουλή της πόλης είχε ορίσει ότι οι πολίτες έπρεπε να αναλάβουν την ανέγερση της στήλης⁵⁵. Ωστόσο, στο ψήφισμα φαίνεται ότι οι πολίτες αποφάσιζαν κατά βούληση για τον τομέα της θρησκείας χωρίς να δηλώνεται η εμπλοκή της ανώτερης πολιτικής εξουσίας,

⁵³ Αυτά τα ονόματα γνωστοποιούνται και από άλλες μακεδονικές πόλεις και κτίσεις, όπως την Κασσάνδρεια (Hatzopoulos 1996, 158. Κραβαρίτου 2009, 248.).

⁵⁴ Αρβανιτόπουλος 1929α, 32 αρ. 420. McDevitt 1970, 704. Mili 2015, 200.

⁵⁵ Αρβανιτόπουλος 1929α, 32. Μπάτζιου 2010, 180. Mili 2015, 200.

αλλά το ερώτημα που ανακύπτει είναι σχετικό με τον βαθμό εμπλοκής του εξηγητή. Μάλιστα πρόσφατα στις πηγές εντοπίστηκε η παρουσία επιστάτη⁵⁶ και βασιλικής χώρας – χωρίς να διευκρινίζεται κατά πόσο επρόκειτο για τη Μακεδονία ή τη Δημητριάδα. Οι Μπάτζιου-Ευσταθίου και Πίκουλας υποστηρίζουν ότι πιθανόν επρόκειτο για κάποια περιοχή εντός των ορίων της Δημητριάδος λαμβάνοντας υπ' όψιν το γεγονός ότι η Δημητριάδα ήταν τμήμα του μακεδονικού βασιλείου⁵⁷, όπου οι Μακεδόνες φαίνεται να εμπλέκονται ιδιαίτερα στα θρησκευτικά ζητήματα⁵⁸.

Εκτός των ορίων της Δημητριάδος λατρεύτηκαν κι άλλες θεότητες. Ο Δίας *Ακραίος* και ο Κένταυρος Χείρων λατρεύτηκαν σε τοποθεσία στο Πήλιο⁵⁹. Στην Κορόπη, εντοπίστηκαν ίχνη λατρείας του Απόλλωνος *Κοροπαίου* προς τιμήν του οποίου οι Μάγνητες είχαν οικοδομήσει μαντείο. Μέχρι σήμερα έχουν βρεθεί ίχνη του περιβόλου κι ενός πόρινου κτηρίου μαζί με τέχνηρα της κλασικής, ελληνιστικής και ρωμαϊκής εποχής (IG IX2, 1109a)⁶⁰.

A) Ιερά που λειτουργούν από τον προηγούμενο αιώνα

1. Ομόλιον

Ήταν η βορειότερη πόλη της αρχαίας Μαγνησίας, εκτός του Παγασητικού κόλπου. Παρά τις έρευνες η θέση της δεν έχει ακόμα ταυτιστεί με ασφάλεια⁶¹, ούτε κι έχει τεκμηριωθεί επιγραφικά. Η θέση του αρχαίου Ομολίου ήταν τέτοια που βοηθούσε στον έλεγχο της εξόδου της κοιλάδας των Τεμπών και αυτό ίσχυε μέχρι την ύστερη ελληνιστική εποχή⁶².

Το Ομόλιον δεν δημιουργήθηκε ως πόλη κατά τον 3^ο αιώνα π.Χ.⁶³, αλλά συνέχισε να ακμάζει ως πόλη στη βορειοανατολική Θεσσαλία. Από το Όμολιον προερχόταν κάθε φορά ο ένας από τους δύο ιερομνήμονες που μπορούσε να στείλει η Μαγνησία στη δελφική αμφικτυονία⁶⁴, καθώς και ο Κρίνων, γιός του Παρμενίωνος, που

⁵⁶ Helly 2009, 351.

⁵⁷ Batziou-Eftstathiou και Pikoulas 2006, 83-84.

⁵⁸ Hatzopoulos 1996, 204-205, 207. Intzesiloglou 2006, 68-69 υποσημείωση 3 και 76.

⁵⁹ Αρβανιτόπουλος 1912β, 305-315. IG IX2, 1103. IG IX2 1105II. IG IX2 1108. IG IX2 1109. IG IX2 1110.

⁶⁰ Παπαχατζής 1960. Kravaritou 2016b, 144.

⁶¹ Για λεπτομέρειες σχετικά με την ταύτιση της αρχαίας θέσης, βλέπε Αρβανιτόπουλος 1911β, 188-189. Αρβανιτόπουλος 1912α, 284-287. <http://atlassthesalias.culture.gr/-----1.html> (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2018). Decourt et al. 2004, 719. Helly 2004, 110 και 120. Helly 2010, 407-409.

⁶² Helly 2004, 119-120. Κραβαρίτου 2010, 424-425.

⁶³ Πιθανόν ιδρύθηκε κατά τον 4^ο αιώνα π.Χ. βάσει της χρονολόγησης των νομισμάτων και των ελάχιστων αρχιτεκτονικών καταλοίπων.

⁶⁴ Decourt et al. 2004, 719. Κραβαρίτου 2010, 426. Σύμφωνα με τον Stählin (2008, 111) «κατά τον 4^ο αιώνα, σύμφωνα με τους καταλόγους που διασώθηκαν, ο ένας από τους δύο ιερομνήμονες της Μαγνη-

ήταν ένας από τους ιερείς του Διός *Ακραίου* (IG IX2, 1109 I, στίχοι 2-3⁶⁵). Το Ομόλιον έγινε κόμη της Δημητριάδος. Όμως, το έτος 167π.Χ. με τη διάλυση της συμμαχίας της Μακεδονίας με τη Μαγνησία οι κάτοικοι του Ομολίου κατάφεραν και προσχώρησαν στη Θεσσαλία «ὡς Μάγνητες ἐκ Θετταλίας»⁶⁶. Στην ακρόπολη της πόλης πιθανόν – βάσει αρχιτεκτονικών καταλοίπων – είχε οικοδομηθεί ναός αφιερωμένος στον Δία *Ομολώιο* προς τιμήν του οποίου τελούσαν τα *Ομολώια* ή *Ομόλια*.

1. α. Ναός στην ακρόπολη του Ομολίου: Το ιστορικό της έρευνας

Η αρχαία πόλη είχε τειχιστεί κατά τον 5^ο αιώνα π.Χ. Εντός των τειχών εντοπίστηκαν κατά το 1910 από τον Αρβανιτόπουλο αρχιτεκτονικά κατάλοιπα προερχόμενα από κτήριο που έμοιαζε με τον ναό της Αθηνάς *Πολιάδος* στην ακρόπολη των Γόννων⁶⁷. Τον επόμενο χρόνο έγινε μικρής έκτασης έρευνα από τον Αρβανιτόπουλο.

1. β. Ο ναός και τα ευρήματα

Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα από τον ναό δηλώνουν ότι θα πρέπει να ήταν ελλειψοειδής⁶⁸. Στη θέση, επίσης, βρέθηκαν όστρακα κεραμικής του 5^{ου} και 4^{ου} αιώνα π.Χ.⁶⁹ και αναθηματική ενεπίγραφη στήλη, όπου η επιγραφή δεν σώθηκε⁷⁰. Ακόμη, εντοπίστηκαν τμήμα από πήλινο ανθέμιο που πιθανόν ήταν ακρωτήριο, τμήματα από πήλινες μετόπες και γείσα και ενσφράγιστοι κέραμοι⁷¹.

Αναφορικά με το λατρευτικό άγαλμα, ο Αρβανιτόπουλος θεώρησε ότι αυτό θα πρέπει να ήταν κολοσσικών διαστάσεων λόγω του πέλματος που βρέθηκε με το σανδάλι των 0,95 μέτρων μήκους. Επίσης, υποστήριξε ότι το άγαλμα θα πρέπει να απεικόνιζε τον Δία λόγω του γεγονότος ότι πάνω στο σανδάλι είχε αποδοθεί ανάγλυφος κεραυνός και άρα ότι ο ναός θα πρέπει να είχε οικοδομηθεί προς τιμήν του Διός⁷².

σίας ήταν πέντε φορές από το Ομόλιον, τρεις φορές από τη Μεθώνη (Stählin 2008, 119.) και από μία φορά από την Κορώπη και από την Ολιζώνα. Ο άλλος (ιερομνήμονας) ήταν πάντοτε από τη Δημητριάδα. Αυτοί οι αριθμοί είναι πολύ χαρακτηριστικοί για τη σπουδαιότητα των πόλεων.»

⁶⁵ Η επιγραφή εντοπίστηκε στο μαντείο του *Κοροπαίου* Απόλλωνα και τοποθετείται στον 2^ο αιώνα π.Χ. Για περισσότερες πληροφορίες, βλέπε παρακάτω την ανάλυση για το ιερό του *Κοροπαίου* Απόλλωνα, όπου γίνεται ειδική αναφορά σε αυτήν την επιγραφή.

⁶⁶ Stählin 2008, 111. Helly 2010, 409 υποσημείωση 66.

⁶⁷ Αρβανιτόπουλος 1911β, 189. Mili 2015, 110 υποσημείωση 53.

⁶⁸ Van Buren 1973, 41. Mili 2015, 330.

⁶⁹ Stählin 2008, 110.

⁷⁰ Αρβανιτόπουλος 1912α, 286. Mili 2015, 330.

⁷¹ Αρβανιτόπουλος 1912α, 286-287.

⁷² Αρβανιτόπουλος 1911β, 189. <http://atlasthessalias.culture.gr/-----1.html> (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2018). Graninger 2006, 254. Stählin 2008, 110 υποσημείωση 78. Κραβαρίτου 2010, 425.

Λόγω της ακμής της πόλης του Ομολίου κατά τον 4^ο και 3^ο αιώνα π.Χ. μπορεί να υποτεθεί ότι ο ναός στην ακρόπολη οικοδομήθηκε γύρω στον 4^ο αιώνα π.Χ.⁷³ και επιβίωσε και κατά την πρώιμη ελληνιστική εποχή.

1.γ. Νομίσματα Ομολίου

Το Ομόλιο επιβίωσε μέχρι και τον ύστερο 3^ο αιώνα π.Χ., σύμφωνα με τα ορειχάλκινα νομίσματα που έχουν εντοπιστεί⁷⁴ και τα οποία έφεραν το εθνικό όνομα της πόλεως *ΟΜΟΛΙΕΩΝ* ή *ΟΜΟΛΙΚΟΝ*⁷⁵ στον οπισθότυπο (εικόνα 2). Δίπλα στην επιγραφή συνήθως αποδιδόταν βότρυς μαζί με κουλουριασμένο όφι⁷⁶. Στον εμπροσθότυπο, συνήθως αποδιδόταν το πορτρέτο γενειοφόρου ανδρός με κωνικό πίο. Έχει θεωρηθεί ότι επρόκειτο για τον ήρωα Φιλοκτήτη, τον μύθο του οποίου οικειοποιήθηκε το Ομόλιο κατά τον 4^ο αιώνα π.Χ.⁷⁷. Ωστόσο, ο όφης έχει συνδεθεί άμεσα με τη λατρεία του Ασκληπιού και θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η ανδρική μορφή στον εμπροσθότυπο των νομισμάτων ήταν ο Ασκληπιός με πίο και χωρίς στρόφιο⁷⁸. Στα νομίσματα του πρώιμου 3^{ου} αιώνα π.Χ., που έχουν σωθεί από το Ομόλιο, στον εμπροσθότυπο συνήθως αποδίδεται η καλυμμένη κεφαλή ανδρός, όπως προαναφέρθηκε, και στον οπισθότυπο κουλουριασμένο ερπετό μαζί με τσαμπί σταφυλιών και το εθνικό *ΟΜΟΛΙΕΩΝ*⁷⁹. Ο ίδιος τύπος απαντά με το εθνικό *ΟΜΟΛΙΚΟΝ* δίπλα στον όφι χωρίς να αποδίδεται το τσαμπί⁸⁰.

2. Ιερό της Μητέρας των Θεών, Κυβέλης στην κοιλάδα των Τεμπών: Το ιστορικό της έρευνας

Στη θέση «Χάνι Κοκόνας» στη δυτική είσοδο της κοιλάδας κατά την περίοδο 2008-2013 η ΙΕ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων πραγματοποίησε σωστικές ανασκαφές. Εκεί αποκαλύφθηκαν χώροι που πιθανόν ανήκαν σε ιερό που λάτρευαν τη Μητέρα των Θεών, Κυβέλη και την Αρτέμιδα.

⁷³ Σύμφωνα με τον Β. Καραχρήστο ο ναός θα πρέπει να ήταν της αρχαϊκής περιόδου (<http://atlasthessalias.culture.gr/-----1.html> (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2018)).

⁷⁴ Helly 2004, 118-120. Κραβαρίτου 2010, 425.

⁷⁵ Η απλώς την επιγραφή *ΟΜΟΛ* (Κραβαρίτου 2010, 425.). Decourt et al. 2004, 719.

⁷⁶ <http://atlasthessalias.culture.gr/-----1.html> και <http://atlasthessalias.culture.gr/-----13.html> (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2018).

⁷⁷ Η προσπάθεια υιοθέτησης του μύθου του Φιλοκτήτη και κατ' επέκταση η προσπάθεια διαμόρφωσης της ιστορίας καταγωγής των Μαγνήτων από τον ήρωα Φιλοκτήτη υποδηλώνει σαφώς ότι οι Μάγνητες επιθυμούσαν να αναπτύξουν το αφήγημα της μακραίωνης στους αιώνες καταγωγής τους από έναν τοπικό ήρωα (Helly 2004, 119-120. Κραβαρίτου 2008, 179. Κραβαρίτου 2010, 425).

⁷⁸ <http://atlasthessalias.culture.gr/-----1.html> (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2018).

⁷⁹ Sear 1978, 202 εικόνα 2094.

⁸⁰ Sear 1978, 202 εικόνα 2095.

2. α. Το ιερό

Σε έκταση διαστάσεων 25x30 μέτρων αποκαλύφθηκαν τα θεμέλια δέκα κτηρίων ποικίλων διαστάσεων με παρόμοιο προσανατολισμό (εικόνα 3). Οι τοίχοι έχουν λίθινη θεμελίωση με αργούς λίθους και πιθανόν πλίνθινη ανωδομή. Στο νοτιοδυτικό τμήμα του δωματίου 3 βρέθηκε επιμήκης κατασκευή διαστάσεων 2,00x0,50 μέτρων, που αποτελείτο από τέσσερις θήκες τοποθετημένες η μία δίπλα στην άλλη. Στο εσωτερικό της νότιας θήκης βρέθηκε τμήμα μαρμάρινης ναϊσκόσχημης στήλης με ανάγλυφη μορφή της Κυβέλης⁸¹ (εικόνα 4). Η θεά κάθεται και έχει στα γόνατά της λιοντάρι. Θα πρέπει να κρατούσε με το δεξί της χέρι φιάλη και με το αριστερό τύμπανο. Στο εσωτερικό της βόρειας θήκης βρέθηκε πήλινο θυμιατήρι, που περιείχε ίχνη καύσης⁸². Οι ανασκαφείς θεωρούν ότι οι θήκες χρησίμευαν στην τέλεση λατρείας προς τιμήν της θεάς Κυβέλης. Επιπρόσθετα, βρέθηκε πήλινο πλακίδιο ύψους 0,30 μέτρων με προτομή της θεάς Αρτέμιδος⁸³ και λόγω οπής στην πίσω όψη έχει θεωρηθεί από τους ανασκαφείς ότι επρόκειτο να αναρτηθεί σε τοίχο (εικόνα 5). Η θεά κρατούσε με το δεξί της χέρι μικρό ελάφι και με το αριστερό σκήπτρο. Η αποκάλυψη δύο έργων που απεικονίζουν την Κυβέλη και την Αρτέμιδα δεν προκαλεί εντύπωση, καθώς η Κυβέλη και η Άρτεμις έχουν συνδεθεί με τα βουνά και την άγρια φύση, και επομένως η λατρεία τους μπορεί να τοποθετηθεί σε χώρο ανάλογο με την Κοιλιάδα των Τεμπών⁸⁴.

Εκτός από τη μελέτη των κινητών ευρημάτων, θεωρείται ότι η αρχιτεκτονική επίσης προδίδει τη λατρεία της Μητέρας των Θεών που λάμβανε χώρα σε οικοδομήματα που έμοιαζαν με οικιστικά σύνολα και παραλληλίζοντάς το με ανάλογα συγκροτήματα που αποκαλύφθηκαν στην Πέλλα, τη Βεργίνα και τη Δημητριάδα⁸⁵.

⁸¹ <http://www.archaiologia.gr/blog/2012/07/30/%CE%B7-%CE%BA%CE%BF%CE%B9%CE%BB%CE%AC%CE%B4%CE%B1-%CF%84%CF%89%CE%BD-%CF%84%CE%B5%CE%BC%CF%80%CF%8E%CE%BD-%CE%BC%CE%AD%CF%81%CE%BF%CF%82-%CE%B3%E2%80%99/> (ανακτήθηκε στις 5 Οκτωβρίου 2018) εικόνα 3.

⁸² Mili 2015, 345.

⁸³ <http://www.archaiologia.gr/blog/2012/07/30/%CE%B7-%CE%BA%CE%BF%CE%B9%CE%BB%CE%AC%CE%B4%CE%B1-%CF%84%CF%89%CE%BD-%CF%84%CE%B5%CE%BC%CF%80%CF%8E%CE%BD-%CE%BC%CE%AD%CF%81%CE%BF%CF%82-%CE%B3%E2%80%99/> (ανακτήθηκε στις 5 Οκτωβρίου 2018) εικόνα 4.

⁸⁴ Μπάτζιου-Ευσταθίου – Τουφεξής κ. ά. (υπό έκδοση). Stamatopoulou 2011-2012, 88.

<http://www.archaiologia.gr/blog/2012/07/30/%CE%B7-%CE%BA%CE%BF%CE%B9%CE%BB%CE%AC%CE%B4%CE%B1-%CF%84%CF%89%CE%BD-%CF%84%CE%B5%CE%BC%CF%80%CF%8E%CE%BD-%CE%BC%CE%AD%CF%81%CE%BF%CF%82-%CE%B3%E2%80%99/> (ανακτήθηκε στις 5 Οκτωβρίου 2018).

⁸⁵ Stamatopoulou 2011-2012, 88.

Οι ανασκαφείς υποστηρίζουν ότι το ιερό ιδρύθηκε κατά τον 4^ο αιώνα π.Χ. και λειτούργησε μέχρι τον 2^ο αιώνα π.Χ., οπότε και εγκαταλείφθηκε. Ο χώρος αποδεικνύεται ότι επαναχρησιμοποιήθηκε κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο για κάποιες ταφές, αλλά δεν διαμορφώθηκε οργανωμένο νεκροταφείο⁸⁶.

3. Πλιασίδι

Στο Πήλιο, στη θέση Πλιασίδι ο Αρβανιτόπουλος εντόπισε κυκλικό τείχος, το οποίο εσώκλειε ιερή περιοχή και ναό, ίχνη του οποίου έφερε στο φως ο ανασκαφέας κατά τον πρώιμο 20^ο αιώνα, πιθανόν αφιερωμένο στον Δία *Ακραίο*⁸⁷ (εικόνα 6). Στο βόρειο τμήμα της θέσης υπάρχει σπηλιά, όπου λατρεύτηκε ο Χείρων και πάνω από τη σπηλιά εντοπίστηκαν ίχνη από το ιερό, το οποίο ήταν αφιερωμένο στη λατρεία του Χείωνα. Κατ' επέκταση, στη θέση αυτή είχαν δημιουργηθεί από τους Μάγνητες το ιερό του Διός *Ακραίου* και το ιερό του Κένταυρου Χείωνα⁸⁸.

3. α. Ιερό του Δία *Ακραίου* στο Πήλιο: Το ιστορικό της έρευνας

Από την ανασκαφή του Αρβανιτόπουλου το 1911⁸⁹ στην κορυφή του Πηλίου εντοπίστηκαν ίχνη κατοίκησης και πασσαλότρυνες χρονολογημένα στον 5^ο αιώνα π.Χ. Στην ταύτιση συνέβαλαν και επιγραφές από την περιοχή που αναφέρουν ιερείς του Διός *Ακραίου* και ιερό που οικοδομήθηκε προς τιμήν τους (IG IX2, 1103. IG IX2, 1105 II. IG IX2, 1108. IG IX2, 1109. IG IX2, 1110. IG IX2, 1128).

3. β. Το ιερό

Εντός του περιβόλου εντοπίστηκαν δύο οικοδομήματα. Θεωρείται ότι το κτήριο Α ήταν κυκλικού σχήματος και διαδραμάτιζε βοηθητικό ρόλο στις τελετουργίες που εκτελούνταν σε παρακείμενο σπήλαιο⁹⁰. Το τετράπλευρο κτήριο Β αποκαλύφθηκε λίγο νοτιότερα του κτηρίου Α και πιστεύεται ότι η λατρευόμενη θεότητα εκεί θα

⁸⁶ Stamatoroulou 2011-2012, 88. Mili 2015, 345.

⁸⁷ Αρβανιτόπουλος 1912β, 305-315. Στον ναό αυτό υπήρχε ονομαστός ιερέας, ο οποίος μνημονεύεται ιδιαίτερα στις επιγραφές (IG IX2, 1103 στίχος 7. IG IX2, 1105 στίχος 6. IG IX2, 1108 στίχος 6. IG IX2, 1109 I στίχος 71. IG IX2, 1110 στίχος 7. IG IX2, 1128.) και εκεί πήγαιναν οι πιστοί να προσκυνήσουν «κατά την ανατολή του Σερίου, δηλαδή την εποχή της μεγαλύτερης ζέστης, αριστοκράτες νέοι των Μαγνήτων, τυλιγμένοι με δέρματα κριαριών, για να παρακαλέσουν τον Δία να βρέξει (IG IX2, 1110)» (Stählin 2008, 104 υποσημείωση 26.).

⁸⁸ Stählin 2008, 104-105. Kravaritou 2011, 118.

⁸⁹ Αρβανιτόπουλος 1912β, 308. Gorrini 2006, 284. Mili 2015, 335.

⁹⁰ Αρβανιτόπουλος 1912β, 308.

σχετιζόταν με αυτήν που λατρευόταν στο κτήριο Α και στο σπήλαιο⁹¹. Στο νότιο τμήμα του περιβόλου θα πρέπει να είχε οικοδομηθεί ο ναός του Διός *Ακραίου*, ο οποίος, όμως, δεν ανεσκάφη⁹². Στο ίδιο ιερό πιστεύεται ότι λατρευόταν και ο Χείρων. Το μόνο στοιχείο που μπορεί να υποστηρίξει αυτήν την άποψη είναι η ύπαρξη σπηλαίου. Τα στοιχεία, όμως, στο εσωτερικό του σπηλαίου δεν βοηθούν στην αναγνώριση κάποιας λατρείας, ενώ απουσιάζουν οι επιγραφές. Ακόμη, από το Πλιασίδι συνελέγησαν ευρήματα της κλασικής εποχής και πιθανόν ο Δίας *Ακραίος* λατρευόταν κατά τον 5^ο αιώνα π.Χ. στο ίδιο ιερό με τον Χείωνα⁹³. Σύμφωνα με επιγραφές (IG IX2, 1109. IG IX2, 1110) από τη θέση Πετράλωνα στο Πήλιο κάθε χρόνο οι Μάγνητες λάτρευαν τον Δία *Ακραίο* και προς τιμήν του πραγματοποιούσαν πομπή, η οποία κατέληγε στο ιερό του επάνω στο Πήλιο⁹⁴.

Από τη Δημητριάδα προέρχεται επιγραφή, όπου αναφέρεται ως ιερέας του Δία *Ακραίου*, ο Αυρήλιος Τειμασίθεος με καταγωγή από την Κενταυρία του Πηλίου (IG IX2, 1128). Επομένως, στη Δημητριάδα πιθανολογείται ότι υπήρχε και ιερό προς τιμήν του θεού με αυτό το επίθετο. Γενικότερα, στην περιοχή της Μαγνησίας, ο Δίας είχε την προσωνυμία *Ακραίος*⁹⁵ (IG IX 2, 1108 στίχος 6 και IG IX 2, 1109 στίχοι 2-3), όπου γίνεται αναφορά πάλι στον ιερέα, χωρίς να αναφέρεται το όνομά του. Ακόμη, ο Δίας απεικονιζόταν και σε νομίσματα του Κοινού των Μαγνήτων μαζί με τον Κένταυρο Χείωνα⁹⁶ έως και τους ύστερους αυτοκρατορικούς χρόνους.

4. Λόφος της Γορίτσας

Πάνω στον λόφο της Γορίτσας, στους πρόποδες του Πηλίου οικοδομήθηκε κατά τον 4^ο αιώνα π.Χ. πόλη, η οποία δεν έχει ταυτιστεί με ακρίβεια⁹⁷. Βάσει των ευ-

⁹¹ Σχετικά με τα κινητά ευρήματα, βλέπε Αρβανιτόπουλος 1912β, 309. Mili 2015, 335.

⁹² Αρβανιτόπουλος 1912β, 311-312. Gorrini 2006, 284.

⁹³ Αρβανιτόπουλος 1912β, 305-312. Χρυσοστόμου 1996, 22. Ωστόσο, ο Δικαίρχος υποστηρίζει ότι η λατρεία του θεού μαρτυρείται από τον 4^ο αιώνα π.Χ. στα άκρα, στις κορυφές, Δικ. Ι, 107. Πρβλ. Κραβαρίτου 2010, 429.

⁹⁴ Χρυσοστόμου 1996, 24. <http://atlasthessalias.culture.gr/-----4.html> (ανακτήθηκε στις 5 Οκτωβρίου 2018). Βλέπε περισσότερες πληροφορίες για την πομπή στο δεύτερο μέρος της εργασίας στην ενότητα για τον Δία.

⁹⁵ Πρόκειται για τον ίδιο Ακραίο του Πηλίου, που λατρευόταν σε όλη τη Μαγνησία. Εδώ «ὁ ἱερεύς τοῦ Διὸς τοῦ Ἀκραίου...» είναι ἄλλος ἱερεύς, ἀλλὰ τοῦ ἰδίου θεοῦ.

⁹⁶ Rogers 1932, 108 εικόνα 169. Moustaka 1983, εικόνα 20 πίνακας 6.

⁹⁷ Για τις απόψεις σχετικά με την ταύτιση της θέσης, βλέπε Στράβωνα (IX.5.15). Bakhuizen 1972, 485. Bakhuizen 1977, 396. Ιντζεσίλογλου 1994, 47. Βουζαξάκης κ. ἄλ. 2002, 20-21. Helly 2006, 159-163. Stählin 2008, 152-153. <http://atlasthessalias.culture.gr/-----2.html> (ανακτήθηκε στις 5 Οκτωβρίου 2018).

ρημάτων η έναρξη της κατοίκησης εκεί χρονολογείται στα μέσα του 4^{ου} αιώνα π.Χ. Η ακμή της πόλεως έληξε γύρω στο 250π.Χ. λόγω της ίδρυσης της Δημητριάδος⁹⁸.

Αναφορικά με τη λατρεία που αναπτύχθηκε σε αυτή την περιοχή, οι μελετητές εντόπισαν σε κοντινή απόσταση από την πόλη και εκτός των τειχών φυσικό σπήλαιο διαστάσεων 4,00x3,00μέτρων και ύψους 2,00μέτρων, στα τοιχώματα του οποίου διάβασαν το χάραγμα ΔΙΟΣ ΜΙΛΙΧΙΟΥ⁹⁹ (SEG XXVII 197). Γι' αυτό τον λόγο θεωρήθηκε ότι οι κάτοικοι λάτρευαν τον Δία Μιλίχιο¹⁰⁰. Η χρήση της γενικής πτώσεως δηλώνει ότι το σπήλαιο ανήκε στον θεό. Αν και η χρονολόγηση του χαράγματος είναι δύσκολη, ο Te Riele το χρονολόγησε στον 3^ο αιώνα π.Χ.¹⁰¹. Επίσης, η εύρεση του σπηλαίου εκτός των τειχών μπορεί να σημαίνει ότι η λατρεία του Διός Μειλιχίου προηγείται χρονικά της οικοδόμησης της πόλεως στον λόφο¹⁰².

Η λατρεία του Διός με το επώνυμο Μειλίχιος στους πρόποδες του Πηλίου δεν προκαλεί εντύπωση, καθώς στο Πήλιο μαρτυρείται η λατρεία του Διός Ακραίου μαζί με τον Χείρωνα στη θέση Πλιασίδι σε προγενέστερη περίοδο. Ο χαρακτήρας αυτών των θεοτήτων συνδέεται άμεσα με την περιοχή, καθώς ο Δίας Ακραίος μαζί με τον Χείρωνα λατρεύτηκαν για τον χθόνιο και εξαγνιστικό τους χαρακτήρα, ιδιότητες που είχαν αποδώσει και στη λατρεία του Δία με το επώνυμο Μειλίχιος ή Μιλίχιος¹⁰³.

5. Σωρός

Ο Σωρός ήταν πόλη που ιδρύθηκε πάνω σε κωνικό λόφο κοντά στον μυχό του Παγασητικού κόλπου. Έχει ταυτιστεί με τις Αμφανές ή με τις Παγασές¹⁰⁴. Εκεί οικοδομήθηκε κατά την ύστερη αρχαϊκή εποχή ιερό αφιερωμένο στον θεό Απόλλωνα.

⁹⁸ Bakhuizen 1992, 313-314. Ιντζεσίλογλου 1994, 31. Βουζαζάκης κ. άλ. 2002, 21. Ωστόσο, τα ευρήματα από το δυτικό νεκροταφείο της πόλεως χρονολογούνται στην ελληνιστική και ρωμαϊκή περίοδο (Bakhuizen 1977, 407.).

⁹⁹ Bakhuizen 1972, 492. Te Riele 1977, 409. Bakhuizen 1992, 306 και εικόνες στην 307. Ωστόσο, οι Βουζαζάκης κ. άλ. απέδωσαν το χάραγμα ως ΔΙΟΣ ΜΕΙΛΙΧΙΟΥ (Βουζαζάκης κ. άλ. 2002, 23-24 και εικόνα 10.).

¹⁰⁰ Te Riele 1977, 409.

¹⁰¹ Te Riele 1977, 409. Bakhuizen 1992, 306.

¹⁰² Te Riele 1977, 409. Bakhuizen 1992, 306. Σχετικά με τον χθόνιο χαρακτήρα του Διός Μειλιχίου, βλέπε στο δεύτερο μέρος της εργασίας την αντίστοιχη ενότητα.

¹⁰³ Te Riele 1977, 409 και υποσημείωση 14.

¹⁰⁴ Βλέπε Decourt et al. 2004, 691. Μαζαράκης-Αινιάν 2009, 271-272. Μαζαράκης-Αινιάν 2011, 146 και παραπομπές 9 και 10 για τις βιβλιογραφικές παραπομπές σχετικά με τις ταυτίσεις. Επίσης, σχετικά με την ταύτιση των Παγασών βλέπε την αντίστοιχη ενότητα παρακάτω. Οι Αμφανές δεν συζητώνται εδώ, λόγω έλλειψης αρχαιολογικών στοιχείων σχετικών με το θρησκευτικό τοπίο της κατά την ελληνιστική και ρωμαϊκή περίοδο. Στην πραγματικότητα δεν έχει τεκμηριωθεί η συνέχιση της κατοίκησης στις Αμφανές σε αυτήν την περίοδο, ούτε κατά πόσο οι Αμφανές συμμετείχαν στον συνοικισμό της Δημητριάδος. Το μόνο στοιχείο που υποδηλώνει τη συμμετοχή της στον συνοικισμό περιέχεται σε επιγραφή του 1^{ου} αιώνα π.Χ. (Αρβανιτόπουλος 1929β, 126-128 αρ. 429.), όπου γίνεται αναφορά στον γυ-

5. α. Το ιερό του Απόλλωνα: Το ιστορικό της έρευνας

Στις αρχές του 20^{ού} αιώνα ο Αρβανιτόπουλος διεξήγαγε ανασκαφή στον οικισμό¹⁰⁵. Το 1973 ο Milojević με την ομάδα του αποκάλυψαν επίμηκες κτήριο¹⁰⁶. Ανασκαφές στο ιερό στα νότια της πόλης πραγματοποιήθηκαν και πάλι την περίοδο 2004-2008 από το τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας υπό τη διεύθυνση των Α. Μαζαράκης-Αινιάν και Ι. Λεβέντη σε συνεργασία με τη Γ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων¹⁰⁷.

5. β. Ο ναός του Απόλλωνα¹⁰⁸

Ο ναός είναι διαστάσεων 24,32x8,33 μέτρων (εικόνα 7). Κατά μήκος του ναού εσωτερικά υπήρχε αξονική κιονοστοιχία και κατά τις ανασκαφές εντοπίστηκαν δέκα λίθινες βάσεις διαστάσεων 0,50x0,50x0,35 (ύψος) μέτρων –κατά προσέγγιση. Ιδιαίτερο στοιχείο στον συγκεκριμένο ναό είναι το κτιστό θρανίο που περιέτρεχε τις τρεις πλευρές του οικοδομήματος¹⁰⁹. Πάνω στο έδρανο βρέθηκαν όστρακα κεραμικής, μεταλλικά αναθήματα και οστά ζώων¹¹⁰. Σε συνδυασμό με την ύπαρξη εσωτερικά της εσχάρας έχει θεωρηθεί ότι στο εσωτερικό του ναού τελούνταν δείπνα¹¹¹. Αύλακα υγρών προσφορών στο εσωτερικό της οποίας υπήρχαν όστρεα εντοπίστηκε στη βορειοανατολική πλευρά του σηκού που κατέληγε στον πρόναο¹¹². Πρόσφατα η Λεβέντη υποστήριξε ότι το θραύσμα από πήλινο λεοντοπόδαρο πιθανόν ανήκε σε ιερά τράπεζα στο κέντρο του ναού, στο σημείο όπου εντοπίστηκαν ίχνη εστίας¹¹³. Ο πρόναος είναι διαστάσεων 8,33x1,25 μέτρων. Το 1973 οι Γερμανοί αρχαιολόγοι εντός του προνάου είχαν εντοπίσει μεταξύ άλλων αναθηματικό ανάγλυφο με τη μορφή του

μνασίαρχο Φίλωνα Αλεξάνδρου Αμφανιή (Ιντζεσίλογλου 1994, 46. Ιντζεσίλογλου 1996, 92. Mili 2015, 198.). Παρόμοια περίπτωση συναντάμε και σε επιγραφή του Κοινού των Μαγνήτων με αναφορά σε κάποιον Παγασίτη με καταγωγή από τις Παγασές (Ιντζεσίλογλου 1994, 43.). Στην περίπτωση, όμως, ταύτισης του Σωρού με τη θέση των Αμφανών τότε γνωρίζουμε από τα ανασκαφικά ευρήματα του Σωρού ότι η κατοίκηση δεν συνεχίστηκε μετά τον πρώιμο 3^ο αιώνα π.Χ. (Ιντζεσίλογλου 1994, 46-47.).

¹⁰⁵ Αρβανιτόπουλος 1910γ, 162-170. Αρβανιτόπουλος 1928, 70.

¹⁰⁶ Ιντζεσίλογλου 1994, 33.

¹⁰⁷ Μαζαράκης-Αινιάν 2009, 269.

¹⁰⁸ Για λεπτομέρειες σχετικά με τον ναό και τα κινητά ευρήματα, του παράπλευρους χώρους, τις έρευνες περιμετρικά του ναού και το κτήριο Ε, βλέπε Βήτος και Πανάγου 2009. Βήτος και Πανάγου 2012. Λεβέντη 2009. Λεβέντη 2012. Λεβέντη 2018. Μαζαράκης-Αινιάν 2009. Μαζαράκης-Αινιάν 2011. Μαζαράκης-Αινιάν 2012. Mazarakis-Ainian και Leventi (υπό έκδοση). Stamatopoulou 2012-2013.

¹⁰⁹ Μαζαράκης-Αινιάν 2009, 274 και υποσημείωση 43. Mili 2015, 44-45.

¹¹⁰ Μαζαράκης-Αινιάν 2012, 291. Mili 2015, 45 και 343.

¹¹¹ Μαζαράκης-Αινιάν 2009, 274.

¹¹² Θα μπορούσε να είναι σχισμή στον φυσικό βράχο, η οποία εξυπηρέτησε την τέλεση χοών (Μαζαράκης-Αινιάν 2009, 275. Μαζαράκης-Αινιάν 2011, 152 και 155.).

¹¹³ Λεβέντη 2018, 132-133.

Απόλλωνα και τρία γλυπτά παιδιών, χρονολογημένα στο β' ή γ' τέταρτο του 4^{ου} αιώνα π.Χ.¹¹⁴, και κατά το 2004-2005 αποκαλύφθηκαν όστρακα κεραμικής, χάλκινα κοσμήματα και όστρεα.

5. γ. Ο θεός Απόλλων

Τα γλυπτά που βρέθηκαν στον χώρο του ιερού χρονολογήθηκαν στον ύστερο 4^ο-πρώιμο 3^ο αιώνα π.Χ. Στις πρόσφατες ανασκαφές βρέθηκε αναθηματικό ανάγλυφο με δύο μορφές και τρία αποσπασματικά αναθηματικά αγαλμάτια γυμνών αγοριών. Ο θεός Απόλλων αναγνωρίστηκε από τους ανασκαφείς σε ανάγλυφο (Λ 782), όπου στα δεξιά εικονίζεται νεαρός αγένειος άνδρας ψηλότερος από τη γυναικεία μορφή που έχει αποδοθεί στα αριστερά. Πιθανόν ο θεός εικονίζεται σε χειρονομία επιφάνειας προς τη γυναικεία μορφή¹¹⁵. Ακόμη, βρέθηκαν τρία αγαλμάτια παιδιών (Λ 785, Λ 784, Λ 783), ευρήματα που απαντούν σε Ασκληπιεία και ιερά κουροτρόφων θεών από το β' μισό του 4^{ου} αιώνα π.Χ. έως και τους ρωμαϊκούς χρόνους¹¹⁶.

Ο ναός θεωρείται από τους ανασκαφείς ότι αφιερώθηκε στον Απόλλωνα, τον οποίο λάτρευαν ως κουροτρόφο θεό και εκεί πιθανόν λάμβαναν χώρα τελετές ωρίμανσης¹¹⁷ βάσει των αναθημάτων που προαναφέρθηκαν και της ενεπίγραφης μαρμάρινης βάσης που βρέθηκε στον πρόναο με το όνομα του θεού (SEG LIX 607). Η επιγραφή χρονολογείται στο γ' τέταρτο του 4^{ου} αιώνα π.Χ.¹¹⁸.

5. δ. Η χρονολόγηση κατασκευής και εγκατάλειψης του ιερού

Οι ηγεμόνες καλυπτήρες λακωνικού τύπου χρονολογήθηκαν στο γ' τέταρτο του 6^{ου} αιώνα π.Χ. και συνεπώς τότε μπορεί να οικοδομήθηκε ο ναός¹¹⁹. Βάσει της χρονολόγησης της κεραμικής οι ανασκαφείς κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι το ιερό πιθανόν εγκαταλείφθηκε στις αρχές του 3^{ου} αιώνα π.Χ.¹²⁰, κάτι που συμπίπτει χρονικά με την εγκατάλειψη του παρακείμενου οικισμού, λόγω της ίδρυσης της Δημητριά-

¹¹⁴ Ακόμη, βρέθηκαν επτά βάθρα αγαλμάτων, θραύσματα ενεπίγραφου κιονίσκου. Από τη μελέτη της απεικόνισης του θεού Απόλλωνα, αλλά και των παιδιών σε αυτά τα ευρήματα σε συνδυασμό με την ενεπίγραφη βάση που σώζει το όνομα του Απόλλωνα θεωρείται ότι ο Απόλλων λατρευόταν ως κουροτρόφος (Λεβέντη 2009, 301. Μαζαράκης-Αινιάν 2009, 275. Μαζαράκης-Αινιάν 2011, 153-154.).

¹¹⁵ Heinz 1998, 378 αρ. 364 και εικόνα 196.

¹¹⁶ Για την ανάλυση σχετικά με τα γλυπτά από το συγκεκριμένο ιερό βλέπε Λεβέντη 2009, 295-308.

¹¹⁷ Mazarakis-Ainian and Leventi υπό έκδοση. Stamatoroulou 2012-2013, 42.

¹¹⁸ Λεβέντη 2009, 301. Mili 2015, 344.

¹¹⁹ Λεβέντη 2018, 128.

¹²⁰ Βήτος και Πανάγου 2009, 318. Δεν έχουν εντοπιστεί άλλα ευρήματα που να χρονολογούνται μετά από τον πρώιμο 3^ο αιώνα π.Χ. (Kravaritou 2011, 117.).

δος¹²¹. Θεωρείται ότι εκείνο το χρονικό διάστημα εγκαταλείφθηκαν ο οικισμός και το νεκροταφείο¹²², αλλά το ιερό λόγω της ξεχωριστής σημασίας που επιβίωσε για μικρό διάστημα¹²³. Κατόπιν προσεκτικής εξέτασης των αρχιτεκτονικών καταλοίπων πιστεύεται ότι ο σεισμός μπορεί να ήταν μία από τις αιτίες εγκατάλειψής του.

6. Κορόπη

Η Κορόπη¹²⁴ ήταν πόλη της Μαγνησίας στο βορειοδυτικό τμήμα του μυχού του Παγασητικού κόλπου, που ιδρύθηκε κατά τον 8^ο αιώνα π.Χ. Στην Κορόπη ιδρύθηκε μαντείο του Απόλλωνα ήδη από την αρχαϊκή περίοδο, το οποίο άκμασε μέχρι και τη ρωμαϊκή εποχή¹²⁵ (εικόνα 8). Από τον 4^ο αιώνα π.Χ. ο ένας από τους δύο ιερομνήμονες των Μαγνήτων προερχόταν από αυτή την πόλη¹²⁶. Μετά από τη συμμετοχή της Κορόπης στον συνοικισμό της Δημητριάδος, η Κορόπη συνέχισε να ακμάζει λόγω του μαντείου και το 117π.Χ. η Δημητριάδα αποφάσισε με διάταγμα (IG IX2, 1109I) την ευκοσμία του ιερού¹²⁷.

6. α. Ιερό του Απόλλωνα στην Κορόπη: Το ιστορικό της έρευνας

Το 1906 ο Αρβανιτόπουλος ξεκίνησε ανασκαφή στο σημείο που βρέθηκε το ψήφισμα της Δημητριάδος (IG IX 2, 1109)¹²⁸, το οποίο μαρτυρεί τη λατρεία του Απόλλωνος *Κοροπαίου* (στίχοι 9-10 και 54-55) και είχε τοποθετηθεί στο ιερό του συ-

¹²¹ Μαζαράκης-Αινιάν 2009, 279. Μαζαράκης-Αινιάν 2011, 168. Μαζαράκης-Αινιάν 2012, 291.

¹²² Βήτος και Πανάγου 2009, 318.

¹²³ Μαζαράκης-Αινιάν 2009, 280. Μαζαράκης-Αινιάν 2011, 168. Μαζαράκης-Αινιάν 2012, 291.

¹²⁴ Η Αδρύμη-Σισμάνη υποστήριξε ότι οι αρχαίες Κορακές, πολίχνη της αρχαίας Μαγνησίας ανάμεσα στη Μεθώνη και τα Σπάλαυθρα (Ψευδο-Σκύλαξ 65) μπορεί να είναι «παράφραση του ονόματος της αρχαίας Κορόπης» (<http://atlasthessalias.culture.gr/-----2.html> και <http://atlasthessalias.culture.gr/-----4.html> (ανακτήθηκαν στις 9 Σεπτεμβρίου 2018)). Σύμφωνα με τη Λεβέντη, η αρχαία Κορόπη πιθανόν είχε οικοδομηθεί στα υψώματα βόρεια του ιερού, όπου εντοπίστηκαν επιγραφές, μεταξύ των οποίων και το διάταγμα (IG IX2, 1109) περί ευκοσμίας του ιερού του Απόλλωνος *Κοροπαίου* (Λεβέντη 2018, 134.).

¹²⁵ Ο Αρβανιτόπουλος υποστήριξε ότι στην Κορόπη μεταφέρθηκε το ιερό του Απόλλωνος *Παγασαίου* από τις Παγασές λόγω του γεγονότος ότι ήταν το «ηρεμώτερον σημείον του κόλπου» (Αρβανιτόπουλος 1928, 76.). Ωστόσο, δεν έχει τεκμηριωθεί ανασκαφικά κατά πόσο κατά την κλασική περίοδο το ιερό του Απόλλωνος *Παγασαίου* στις Παγασές εγκαταλείφθηκε και μεταφέρθηκε από τους Μάγνητες στην Κορόπη, όπου συνέχισε να λατρεύεται ως Απόλλων *Κοροπαίος* μέχρι και την ύστερη ρωμαϊκή περίοδο.

¹²⁶ Παπαχατζής 1960, 5 υποσημείωση 3. Αγνουσιώτης κ. άλ. (υπό έκδοση).

¹²⁷ Παπαχατζής 1960, 3 και 6. Ιντζεσίλογλου 1996, 103. Μάλιστα η ταύτιση της θέσης και του ιερού πραγματοποιήθηκαν με την εύρεση αυτού του ψήφισματος στη νοτιοδυτική πλαγιά του λόφου Πετράλωνα. Παράλληλα, η ταύτιση ενισχύθηκε με την εύρεση και άλλων επιγραφών (IG IX2, 1110. IG IX2, 1202. IG IX2, 1203. IG IX2, 1204. IG IX2, 1205. IG IX2, 1206) από την περιοχή που σώζουν το όνομα της λατρεύμενης θεότητας (Αγνουσιώτης κ. άλ. (υπό έκδοση)).

¹²⁸ Αρβανιτόπουλος 1906, 124. Ο Daux υποστήριξε ότι το ψήφισμα IG IX2 1109 I ανατέθηκε στο ιερό του θεού (στίχοι 68-69), ενώ το ψήφισμα IG IX2, 1109 II στο νεωκόρειο (στίχοι 77-79) (Daux 1959, 286-287.).

γκεκριμένου θεού (στίχοι 68-69). Ο ανασκαφέας εντόπισε το περιτείχισμα του μαντείου, κατάλοιπα του ναού και κεραμική του 7^{ου} και 6^{ου} αιώνα π.Χ.¹²⁹.

6. β. Το ιερό

Τα μόνα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που κατάφερε να αποκαλύψει ο Αρβανιτόπουλος ανήκουν σε τμήμα στοάς (εικόνα 9). Συγκεκριμένα, θεώρησε ότι το τμήμα τοίχου, που αποκάλυψε σε μήκος 34,0 μέτρων και χωρίς να φτάσει μέχρι το τέλος του, θα πρέπει να ανήκε στον περίβολο του ιερού¹³⁰. Στη συνέχεια εντόπισε δεύτερο τοίχο παράλληλο με τον πρώτο, σε απόσταση 8,00 μέτρων μεταξύ τους και σε μήκος 45,00 μέτρων, χωρίς να βρει το τέλος του. Οι τοίχοι είχαν πάχος 0,60-0,80 μέτρα και σώθηκαν σε ύψος 0,80 μέτρων. Ακόμη, πρόσφατα η Λεβέντη δημοσίευσε ηγεμόνα στρωτήρα κέραμο με διακόσμηση του γ' τετάρτου του 6^{ου} π.Χ. αιώνα, τέσσερις αποσπασματικούς κεράμους των μέσων περίπου του 6^{ου} π.Χ. αιώνα και την αποσπασματική γραπτή επατία σίμη του 540-480π.Χ.¹³¹. Πρόσφατα εντοπίστηκαν και δύο ακροκέραμα με αμφίγραφη ανθεμωτή διακόσμηση του γ' τετάρτου του 4^{ου} αιώνα π.Χ. και τμήμα από ηγεμόνα στρωτήρα κέραμο με γραπτή διακόσμηση του β' μισού του 4^{ου} αιώνα π.Χ.¹³². Τέλος, βρέθηκαν όστρακα μελανόμορφης κεραμικής με διακόσμηση, πήλινα αναθήματα με παραστάσεις, τμήμα ξύλινου θριγκού επενδυμένο με γραπτή διακόσμηση χρονολογημένα στον 6^ο αιώνα π.Χ., καθώς και βάθρο μικρών διαστάσεων αναθηματικού αγάλματος των ρωμαϊκών χρόνων¹³³. Ωστόσο, για τη Λεβέντη, μπορούν να εντοπιστούν τρεις χρονολογικές φάσεις: η πρώτη στο γ' τέταρτο του 6^{ου} αιώνα, η δεύτερη κατά τη μετάβαση από τον 6^ο στον 5^ο και η τρίτη στο γ' τέταρτο του 4^{ου} αιώνα π.Χ.¹³⁴.

Αναφορικά με τον λατρευόμενο θεό, ο Παπαχατζής υποστήριξε ότι μπορεί το επίθετο *Κοροπαίος* να συνδέεται με την κορυφή και συνεπώς οι Κοροπαίοι λάτρευναν τον Απόλλωνα ως ακραίο θεό ανάλογα με τον Δία *Ακραίο* που λατρευόταν στη θέση

¹²⁹ Stählin 2008, 120. Kravaritou 2011, 118. Το 1907 η ανασκαφική δραστηριότητα διήρκεσε μόνο τέσσερις ημέρες λόγω των υδάτων που ανέβλυζαν από το σκάμμα (Αρβανιτόπουλος 1908, 175. Αγνουσιώτης κ. άλ. (υπό έκδοση) και η ανασκαφή από τότε δεν συνεχίστηκε (Αρβανιτόπουλος 1911γ, 225.).

¹³⁰ Αρβανιτόπουλος 1907, 125.

¹³¹ Παπαχατζής 1960, 12-13 και εικόνα 5. Λεβέντη 2018, 134-135 και εικόνες 7-11.

¹³² Λεβέντη 2018, 135-136.

¹³³ Αγνουσιώτης κ. άλ. (υπό έκδοση). Ο Αρβανιτόπουλος είχε τοποθετήσει χρονικά το βάθρο αυτό στον 2^ο-1^ο αιώνα π.Χ. (Αρβανιτόπουλος 1907, 125.).

¹³⁴ Λεβέντη 2018, 136.

Πλιασίδι¹³⁵. Πιθανόν στην κορυφή του οικισμού θα πρέπει να υπήρχε περίβολος και βωμός για την πρώτη λατρεία (η πρώτη λατρεία εμφανίζεται στην επιγραφή IG IX2, 1109, στίχοι 13-15) και κατά τους αρχαϊκούς χρόνους οικοδομήθηκε το ιερό¹³⁶. Στοιχεία σχετικά με την περίοδο λειτουργίας του ιερού και συγκεκριμένα με προμήθειες ενόψει της διοργάνωσης θυσίας ή ιερού δείπνου στο ιερό γνωστοποιούνται από την επιγραφή IG IX2, 1205, ενώ η επιγραφή IG IX2, 1206 αποτελεί ιερό νόμο διακανονισμού της λειτουργίας¹³⁷.

Ο Παπαχατζής υπέθεσε ότι αρχικά ο θεός λατρευόταν σε υπαίθριο άλσος και η οικοδόμηση του ναού έλαβε χώρα στα μέσα του 6^{ου} αιώνα π.Χ.¹³⁸. Ωστόσο, η επιβεβαίωση αυτής της άποψης είναι αδύνατη, καθώς το μόνο στοιχείο που αποκαλύφθηκε από την ανασκαφή του Αρβανιτόπουλου είναι τμήμα του ξύλινου θριγκού που έφερε πήλινη επένδυση και πλούσιο γραπτό διάκοσμο.

B) Ιερά που δημιουργήθηκαν κατά τον 3^ο αιώνα π.Χ.

1. Ευρυμενές

Οι Ευρυμενές ήταν πόλη ή πολίχνη στη βόρεια Μαγνησία. Για την ακριβή θέση της πόλεως οι απόψεις των μελετητών δίστανται. Θεωρείται ότι οι Ευρυμενές βρίσκονταν στους πρόποδες της Όσσας ή ήταν παραθαλάσσια πόλη ή στη θέση που εντοπίστηκε το Ομόλιο¹³⁹. Τα μόνα στοιχεία που σώζονται και προέρχονται από αυτή την πόλη είναι ορισμένα χάλκινα νομίσματα της πρώιμης ελληνιστικής περιόδου με το εθνικό *EYPYMENAIΩN* και οι αναφορές στην αρχαία γραμματεία¹⁴⁰.

Τα νομίσματα που έκοψαν οι Ευρυμενείς φέρουν στον εμπροσθότυπο το πορτρέτο του θεού Διονύσου σε νεαρή ηλικία και στον οπισθότυπο κλαδί αμπέλου με έξι τσαμπιά σταφύλια ή κρατήρα ή δελφίνι συνοδευόμενα από την επιγραφή *EYPYMENAIΩN*¹⁴¹ (εικόνα 10). Για τον Rogers, τα νομίσματα μπορούν να τοποθετηθούν χρονικά στο α' μισό του 4^{ου} αιώνα π.Χ. (400-344π.Χ.)¹⁴². Ωστόσο, για τον Head, τα νο-

¹³⁵ Παπαχατζής 1960, 9. Για τη λατρεία του Δία Ακραιού στο Πήλιο και τη Δημητριάδα βλέπε ανάλογο κεφάλαιο.

¹³⁶ Παπαχατζής 1960, 9-10. Η Μαράντου συμφωνεί με την άποψη του Παπαχατζή, ενώ υποστήριξε ότι κάτι ανάλογο θα πρέπει να συνέβη και με τον ναό του Απόλλωνα *Παγασαίου* στη θέση Σωρός (Μαράντου 2008, 164.).

¹³⁷ Αγνουσιώτης κ. άλ. (υπό έκδοση).

¹³⁸ Παπαχατζής 1960, 12 και εικόνα 5 σελ. 9.

¹³⁹ Για τις διαφορετικές απόψεις των μελετητών βλέπε <http://atlasthessalias.culture.gr/-----.html> (ανακτήθηκε στις 9 Σεπτεμβρίου 2018) μαζί με τη βιβλιογραφία.

¹⁴⁰ Ψευδο-Σκύλαξ 65. Απολλώνιος Ρόδιος I 592-600. Στράβων IX.5.22.

¹⁴¹ Decourt et al. 2004, 718.

¹⁴² Rogers 1932, 75 εικόνες 90 και 91. Moustaka 1983, 118 αρ. 99. Helly 2004, 118-120.

μίσματα αυτά είναι της πρώιμης ελληνιστικής περιόδου (300-146π.Χ.)¹⁴³. Επιπρόσθετα, τα ελάχιστα νομίσματα, σε συνδυασμό με τη μη εύρεση αρχιτεκτονικών καταλοίπων ικανών να εδραιώσουν την ακριβή τοποθεσία της πόλεως, δεν μπορούν να επιβεβαιώσουν την ύπαρξη πόλεως με το όνομα Ευρυμεναί στην ευρύτερη περιοχή του αρχαίου Ομολίου, καθώς δεν αποκλείεται τα νομίσματα να προέρχονταν από τις άλλες δύο συνονόματες πόλεις, της Ηπείρου ή της Εστιαιώτιδος.

2. Ριζούς

Ο Ριζούς ήταν πολίχνη στην αρχαία βόρεια Μαγνησία και είχε οικοδομηθεί στους πρόποδες της Όσσας. Τα μόνα στοιχεία που έχουν σωθεί από αυτήν την πολίχνη είναι μερικά χάλκινα νομίσματα, από τα οποία αντλείται η πληροφορία σχετικά με τις θεότητες που λάτρευαν και ορισμένες αναφορές στην αρχαία ελληνική γραμματεία¹⁴⁴ σχετικά με την τοποθεσία και τη γεωγραφία του χώρου.

Αναφορικά με τα νομίσματα, αυτά είναι δύο τύπων βάσει των εικονιζόμενων μορφών και στοιχείων (εικόνα 11). Ο πρώτος τύπος φέρει στον εμπροσθότυπο την κεφαλή γενειοφόρου ανδρός με στεφάνι ελιάς, η οποία έχει υποστηριχθεί ότι ήταν ο Δίας, αλλά για ορισμένους μελετητές θα μπορούσε να εικονίζεται ο Ποσειδών *Πετραίος*¹⁴⁵. Σε αυτήν την περίπτωση, μπορεί να εδραιωθεί ο μύθος σχετικά με τον Ποσειδώνα *Πετραίο* στην ευρύτερη περιοχή σε συνδυασμό με αναθηματική επιγραφή που εντοπίστηκε εντοιχισμένη στη μονή του αγίου Δημητρίου στο Στόμιο και τοποθετείται στο δεύτερο μισό του 5^{ου} αιώνα π.Χ.¹⁴⁶. Σε αυτόν τον τύπο νομισμάτων, ο οπισθότυπος καταλαμβάνεται από τσαμπί σταφύλια¹⁴⁷, όπως και στα νομίσματα της ίδιας περιόδου από τις Ευρυμενές, μαζί με το εθνικό *PIZOYΣIΩN*. Στον δεύτερο τύπο νομισμάτων, στον εμπροσθότυπο απεικονίζεται το πορτρέτο της Αρτέμιδος και στον οπισθότυπο αστέρι με έξι ή οκτώ ακτίνες με την επιγραφή *PIZOYΣ* ή *PIZOYΣIΩN*¹⁴⁸.

3. Ιωλκός

Σύμφωνα με τον Ηρόδοτο (V.94.1), η Ιωλκός κατά τον 6^ο αιώνα π.Χ. βρισκόταν υπό τον έλεγχο των Θεσσαλών και συγκεκριμένα οι Αλευάδες την παραχώρησαν

¹⁴³ Head 1911, 294.

¹⁴⁴ Ψευδο-Σκύλαξ 65. Στράβων IX.5.15 και IX.5.22.

¹⁴⁵ Η άποψη έχει διατυπωθεί από τον Καραχρήστο <http://atlasthessalias.culture.gr/-----24.html> (ανακτήθηκε στις 9 Σεπτεμβρίου 2018).

¹⁴⁶ Για την επιγραφή βλέπε Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 2000, 181-184.

¹⁴⁷ Rogers 1932, 170 αρ. 536 και 537 εικόνα 296. Helly 2004, 109 και 123 αρ. 18.

¹⁴⁸ Rogers 1932, 170 αρ. 535 εικόνα 295. Decourt et al. 2004, 721. Helly 2004, 109, 123 αρ. 19-21.

στον τύραννο της Αθήνας, τον Ιππία μετά από την απομάκρυνσή του από την Αθήνα, το 511/510π.Χ.¹⁴⁹. Κατά τον 4^ο αιώνα π.Χ., η Ιωλκός συμπεριλαμβάνεται μεταξύ άλλων πόλεων της Μαγνησίας¹⁵⁰ και με το εθνικό *ΙΩΛΚΙΩΝ* έκοψε νομίσματα, τα οποία έφεραν στον εμπροσθότυπο την πολιαδική θεότητα Αρτέμιδα *Ιωλκία* και στον οπισθότυπο την Αργώ¹⁵¹, ενώ κατά τον ύστερο 3^ο αιώνα π.Χ. η Ιωλκός τίμησε τη θεά ως πολιούχο θεότητα¹⁵² (εικόνα 12).

Προς τιμήν της θεάς, σύμφωνα με τον Αρβανιτόπουλο, θα πρέπει να είχε οικοδομηθεί ναός, στον οποίο τοποθετούνταν τα ψηφίσματα των Μαγνήτων¹⁵³. Από την ανασκαφή που πραγματοποιήθηκε το 1910 στη θέση Παλιά του Βόλου ήρθαν στο φως τμήματα μαρμάρινων κίωνων δωρικού ρυθμού και κιονοκράνων¹⁵⁴. Μεταξύ της Επισκοπής και της εκκλησίας των Αγίων Θεοδώρων εντοπίστηκε σε βάθος 12,00 μέτρων κτίσμα με πώρινους κίονες, κιονόκρανα δωρικού ρυθμού, μετόπες με τρίγλυφα και μαρμάρινο άγαλμα Σατύρου σε μέγεθος μικρότερο του φυσικού. Πιθανόν τα ευρήματα ανήκαν στον ναό, ο οποίος ίσως είχε οικοδομηθεί στο συγκεκριμένο σημείο¹⁵⁵, βάσει και των επιγραφών¹⁵⁶, που αποκαλύφθηκαν με την καταστροφή των τειχών του κάστρου του Βόλου και πιθανόν είχαν τοποθετηθεί στο ιερό της Αρτέμιδος¹⁵⁷. Τέλος, στην περιοχή εντοπίστηκε και επιγραφή του ύστερου 2^{ου} αιώνα π.Χ. (IG IX2, 1122) που αναφέρεται σε ιέρεια της Αρτέμιδος *Ιωλκίας*¹⁵⁸.

Έχει υποστηριχθεί από τους μελετητές ότι η Ιωλκός βρισκόταν στη θέση Παλιά/Κάστρο Βόλου, εκεί όπου εντοπίστηκαν κατάλοιπα νεκροταφείου και ναού, πιθανόν αφιερωμένου στην Αρτέμιδα *Ιωλκία*¹⁵⁹. Σύμφωνα με τον Στράβωνα (IX.5.15), η αρχαία Ιωλκός μπορεί να τοποθετηθεί κοντά στον Άναυρο ποταμό. Λόγω του γεγονότος ότι στη συγκεκριμένη θέση δεν εντοπίστηκαν ίχνη κατοίκησης χρονολογημένα

¹⁴⁹ Αρβανιτόπουλος 1910β, 157. <http://atlasthessalias.culture.gr/-----html> και <http://atlasthessalias.culture.gr/-----html> (ανακτήθηκαν στις 25 Σεπτεμβρίου 2018). Graninger 2011a, 15. Mili 2015, 193.

¹⁵⁰ Decourt et al. 2004, 719. Helly 2006, 150.

¹⁵¹ Helly 2006, 150.

¹⁵² Απολλώνιος Ρόδιος, Αργοναυτικά Α, στίχοι 311-312: τῷ δὲ ξύμβλητο γεραῖη ἰφιδᾶς Ἀρτέμιδος πολιοῦχου ἀρήτειρα. Σπόνδυλοι κίωνων προερχόμενων πιθανόν από τον ναό της Αρτέμιδος *Ιωλκίας* εντοπίστηκαν εντοιχισμένοι στο βυζαντινό τείχος στη θέση Παλιά/Κάστρο Βόλου (<http://atlasthessalias.culture.gr/-----html> (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2018)).

¹⁵³ Stählin 2008, 137.

¹⁵⁴ Stählin 2008, 137.

¹⁵⁵ Αρβανιτόπουλος 1911α, 170.

¹⁵⁶ Οι επιγραφές αριθμούνται στο Αρβανιτόπουλος 1913, 159.

¹⁵⁷ Αρβανιτόπουλος 1909, 221.

¹⁵⁸ Το γεγονός ότι η επιγραφή χρονολογείται στην ύστερη ελληνιστική περίοδο σημαίνει ότι τότε ο ναός της Αρτέμιδος *Ιωλκίας* στην Ιωλκό συνέχισε να λειτουργεί.

¹⁵⁹ Stählin et al. 1934, 24. Ιντζεσίλογλου 1994, 37. Marzolf 1996, 49. Decourt et al. 2004, 719.

στην ελληνιστική περίοδο, υποστηρίχθηκε ότι η θέση εγκαταλείφθηκε και οι πολίτες εγκαταστάθηκαν στη Δημητριάδα¹⁶⁰ (Στράβων IX.5.18). Ωστόσο, λόγω της εύρεσης τάφων της ελληνιστικής περιόδου κάποιοι ερευνητές υποστήριξαν ότι μετά από την προσχώρηση στον συνοικισμό, η πόλη δεν εγκαταλείφθηκε¹⁶¹. Σύμφωνα με αποσπασματικά σωζόμενο ψήφισμα του δήμου των Ιωλκίων που χρονολογείται στον 3^ο αιώνα π.Χ. (McDevitt 1030), ο Graninger¹⁶² υποστηρίζει ότι η Ιωλκός παρόλο που έγινε κόμη της Δημητριάδος συνέχισε να λειτουργεί ως οικισμός και δεν εγκαταλείφθηκε¹⁶³. Αυτή την περίοδο είναι πιθανόν να συνεχίστηκε και η λατρεία της Αρτέμιδος *Ιωλκίας*, παρόλο που οι Δημητριάδες είχαν εγκαταστήσει τη λατρεία στην αγορά της πόλεώς τους¹⁶⁴.

4. Παγασές

Οι Παγασές άκμασαν κατά την αρχαϊκή και κλασική περίοδο, αλλά η θέση δεν έχει ταυτιστεί¹⁶⁵. Ενίοτε και ο Σωρός έχει ταυτιστεί με τις Παγασές¹⁶⁶. Η επικρατέστερη άποψη είναι ότι οι Παγασές των κλασικών χρόνων βρίσκονταν εκεί όπου κατά τον πρώιμο 3^ο αιώνα π.Χ. οικοδομήθηκε η Δημητριάδα¹⁶⁷. Το εθνικό της πόλεως μαρτυρείται σε επιγραφές του ύστερου 4^{ου} και πρώιμου 3^{ου} αιώνα π.Χ. (CID II.100.II στίχος 8: *Παγασῖται* και IG IV 617 στίχος 4: *Παγασαῖοι*)¹⁶⁸. Θεωρείται ότι οι Παγασές ανήκαν στην Πελασγιώτιδα μέχρι την ανάληψη της εξουσίας από τον Φίλιππο Β' το 353π.Χ., οπότε ο τελευταίος τις κατέλαβε κατόπιν πολιορκίας (Δημοσθένης, *Ολυνθιακός* Α.9. Διόδωρος XVI.31.6) και τις ενσωμάτωσε στη Μαγνησία¹⁶⁹. Βάσει αυτού του στοιχείου, της διαμόρφωσης του οχυρωματικού τείχους της πόλεως και της ιδιαίτερης λατρείας του Απόλλωνα στον Σωρό και στις Παγασές, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι οι Παγασές μπορούν να ταυτιστούν με τον Σωρό¹⁷⁰. Εκτός, όμως, από

¹⁶⁰ Αρβανιτόπουλος 1910β, 157.

¹⁶¹ Ιντζεσίλογλου 1988, 252. Ιντζεσίλογλου 1994, 37. Σκαφιδά 2012, 366-367. <http://atlasthessalias.culture.gr/-----html> (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2018).

¹⁶² Graninger 2011b, 122.

¹⁶³ Μπάτζιου-Ευσταθίου 1996α, 26. <http://atlasthessalias.culture.gr/-----html> (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2018).

¹⁶⁴ Mili 2015, 203. Kravaritou 2016a, 556.

¹⁶⁵ Ο Αρβανιτόπουλος πρότεινε την ταύτιση με τη θέση Αλογοπάτι ή τη θέση Νταμάρι ή τη θέση Λιγαρόρεμα (Αρβανιτόπουλος 1910α, 138.).

¹⁶⁶ Μαζαράκης-Αινιάν 2009, 271-272. Μαζαράκης-Αινιάν 2011, 146 υποσημείωση 10. Mili 2015, 165.

¹⁶⁷ Stählin et al. 1934, 12.

¹⁶⁸ Decourt et al. 2004, 699.

¹⁶⁹ Στις επιγραφές CID II.100.II και IG IV 617 των μέσων του 4^{ου} αιώνα π.Χ., οι Παγασές αναφέρονται ως ανεξάρτητη πόλη να προσφέρει χρήματα (Ιντζεσίλογλου 1994, 43.). Stählin 2008, 140.

¹⁷⁰ Marzloff 1996, 47-48. Decourt et al. 2004, 699. Μαζαράκης-Αινιάν 2009, 272. Μαζαράκης-Αινιάν 2011, 146-147.

την εμπλοκή του Φιλίππου Β΄ στη διακυβέρνηση των Παγασών, είναι γνωστό ότι κατά τον πρώιμο 4^ο αιώνα π.Χ. και ίσως και λίγο νωρίτερα σε αυτή την πόλη τον έλεγχο είχαν λάβει οι Φερέες¹⁷¹ (Στράβων IX.5.15: *ἐπίνειον δὲ τῶν Φερῶν*)¹⁷².

Μετά από την ίδρυση της Δημητριάδος δεν σώζονται στοιχεία, τα οποία τεκμηριώνουν τη συνέχιση της κατοίκησης των Παγασών και αυτό μας κάνει να πιστεύουμε ότι οι κάτοικοι μετοίκησαν στη Δημητριάδα και άρα ότι οι Παγασές εγκαταλείφθηκαν¹⁷³. Εξαίρεση αποτελεί η αναφορά σε ψήφισμα του Κοινού των Μαγνήτων (IG IX2, 1109, στίχος 4) στον *Αιτωλίωνα Δημητρίου*, ο οποίος ήταν *Παγασίτις*. Ωστόσο, ο Ιντζεσίλογλου¹⁷⁴ υποστήριξε ότι είναι πιθανό ο Αιτωλίων να καταγόταν από τις Παγασές, αλλά να μην ήταν κάτοικος των Παγασών. Ίσως με το εθνικό *Παγασίτις* μπορούσε να γίνει ο διαχωρισμός των ομάδων που κατοικούσαν στη Δημητριάδα.

Στις Παγασές λατρεύτηκε η Άρτεμις με το προσωνύμιο *Παγασίτις*, η λατρεία της οποίας μαρτυρείται σε επιγραφή του ύστερου 2^{ου} αιώνα π.Χ. (IG IX2, 1123 και SEG XLIV 456)¹⁷⁵. Ο Clément υποστήριξε ότι η Άρτεμις θα πρέπει να λατρεύτηκε εκεί ως θεά της γονιμότητας θεωρώντας ότι οι κάτοικοι των Παγασών λάτρεψαν τη θεά με τις ιδιότητες που χαρακτήριζαν την Αρτέμιδα *Θροσία*¹⁷⁶.

Μαζί με την Αρτέμιδα λατρεύτηκε και ο Απόλλων *Παγασαίος*¹⁷⁷ ή Παγασίτης¹⁷⁸ προς τιμήν του οποίου οι κάτοικοι της πόλεως είχαν αφιερώσει βωμό (Ησίοδος, *Ασπίς Ηρακλέους* στίχος 70), ενώ λατρεύτηκε και ως *Άκτιος* ή *Εμβάσιος*¹⁷⁹. Η λατρεία του Απόλλωνα στις Παγασές τεκμηριώνεται και από την απόδοση του θεού στα νομίσματα της πόλεως κατά τον ύστερο 4^ο αιώνα π.Χ. Ο θεός αποδιδόταν δαφνοστεφανωμένος στον εμπροσθότυπο, ενώ στον οπισθότυπο απεικονιζόταν η εξάχορδη ή επτάχορδη λύρα του με την επιγραφή *ΠΑΓΑΣΙΤΩΝ* ή απλά *ΠΑΓΑ*¹⁸⁰ (εικόνα 13).

Στις Παγασές λατρεύτηκε και ο Διόνυσος *Πέλεκυς* προς τιμήν του οποίου κατά τον 4^ο αιώνα π.Χ. είχε οικοδομηθεί ιερό, στο σημείο όπου κατά τον πρώιμο 3^ο

¹⁷¹ Η Mili πρόσφατα υποστήριξε ότι οι Φεραίοι πιθανόν συνέβαλαν στη διαμόρφωση του θρησκευτικού τοπίου στις Παγασές, καθώς ο Αλέξανδρος των Φερών, που λάτρευε ιδιαίτερα τον Διόνυσο εγκαθίδρυσε στις Παγασές τη λατρεία του Διονύσου *Πελέκεως*. Ωστόσο, δεν είναι γνωστό κατά πόσο οι Φεραίοι ενεπλάκησαν στον θρησκευτικό τομέα, ενώ πρέπει να ληφθεί υπ' όψιν το γεγονός ότι οι κάτοικοι των Παγασών τίμησαν μετά θάνατον τον Αλέξανδρο ως ιδρυτή-ήρωα (Mili 2015, 167.).

¹⁷² Decourt et al. 2004, 699.

¹⁷³ Decourt et al. 2004, 699.

¹⁷⁴ Ιντζεσίλογλου 1994, 43.

¹⁷⁵ Mili 2015, 203.

¹⁷⁶ Helly και Garcia Ramon 2007, 292.

¹⁷⁷ Αρβανιτόπουλος 1928, 76. Decourt et al. 2004, 699.

¹⁷⁸ Mili 2015, 165.

¹⁷⁹ Μαζαράκης-Αινιάν 2009, 273. Mili 2015, 165.

¹⁸⁰ <http://atlasthessalias.culture.gr/-----47.html> (ανακτήθηκε στις 6 Οκτωβρίου 2018). Mili 2015, 165.

αιώνα π.Χ. οικοδομήθηκε η μέση ακρόπολη της Δημητριάδος¹⁸¹. Σε αυτή την περιοχή ο Αρβανιτόπουλος εντόπισε ορισμένα κατάλοιπα του α' μισού του 4^{ου} αιώνα π.Χ.¹⁸² – «τμήμα κυνός και χηλής τάυρου μαρμαρίνων» και πλάκα με τη λέξη ΔΩΡΟΝ, η οποία πιθανόν ήταν τμήμα αναθήματος¹⁸³, τα οποία απέδωσε στον ναό του Διονύσου *Πελέκεως*. Σε κοντινή απόσταση από τη θέση αποκάλυψης των προαναφερθέντων ευρημάτων εντοπίστηκε τετράγωνο σπήλαιο λαξευμένο στον βράχο, το οποίο περιείχε αρχιτεκτονικά μέλη πιθανόν προερχόμενα από τον παρακείμενο ναό¹⁸⁴. Ακόμη, κατά το 1912, ο ανασκαφέας υπέθεσε ότι επρόκειτο για χώρο φύλαξης των αναθημάτων, για τόπο κατοικίας των ιερέων ή και βασιλικό τάφο¹⁸⁵. Τότε εντοπίστηκαν και αναθηματικές στήλες με γραπτή διακόσμηση, καθώς και όστρακα αγγείων του 4^{ου} και του 3^{ου} αιώνα π.Χ.¹⁸⁶.

Η Εν(ν)οδία λατρεύτηκε και στις Παγασές, κάτι που μαρτυρείται ήδη από το α' μισό του 4^{ου} αιώνα π.Χ. Σε επιγραφή αυτής της εποχής από τις Παγασές σώζεται η επίκληση *Πατρώα* (IG IX2, 358)¹⁸⁷. Οι Παγασές ήταν το λιμάνι των Φερών και έτσι δικαιολογείται η λατρεία της Εν(ν)οδίας εκεί.

5. Δημητριάς: η πόλη

Σύμφωνα με τις φιλολογικές πηγές (Στράβων IX.5.15¹⁸⁸, Πλούταρχος *Δημήτριος* 53.3), το 293π.Χ.¹⁸⁹ κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Δημητρίου Πολιορκητή κόμεις γύρω από τον Παγασητικό κόλπο και στη χερσόνησο συνασπίστηκαν¹⁹⁰. Κέ-

¹⁸¹ Σύμφωνα με τον Stählin η μέση ακρόπολη και ο ναός του 4^{ου} αιώνα π.Χ. θα ανήκαν αρχικά στην πόλη των Παγασών και κατά τον 3^ο αιώνα π.Χ. θα έγιναν μέρος της πόλεως της Δημητριάδος (Stählin 2008, 139.).

¹⁸² Αρβανιτόπουλος 1909, 217. Αρβανιτόπουλος 1910α, 150. Αρβανιτόπουλος 1928, 80.

¹⁸³ Αρβανιτόπουλος 1910α, 149-150.

¹⁸⁴ Αρβανιτόπουλος 1910α, 151-153 εικόνες 5-7. Αρβανιτόπουλος 1913, 161 και 163.

¹⁸⁵ Αρβανιτόπουλος 1913, 163.

¹⁸⁶ Αρβανιτόπουλος 1913, 164-165. Stählin 2008, 149.

¹⁸⁷ Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 49. Helly και Garcia Ramon 2007, 278. Ωστόσο, ο Χρυσοστόμου που έχει μελετήσει αρκετά την Εννοδία υποστήριξε ότι η συγκεκριμένη επιγραφή μπορεί να τοποθετηθεί στο πρώτο μισό του 4^{ου} αιώνα π.Χ. (Χρυσοστόμου 1998, 52. Graninger 2006, 193.). Ο Kern υποστήριξε ότι η επιγραφή χρονολογείται στον 2^ο αιώνα π.Χ.

¹⁸⁸ Στο κείμενο του Στράβωνα παρουσιάζονται και οι λόγοι ίδρυσης της Δημητριάδος (Παπαχατζής 1958α, 16. Cohen 1995, 111. Ιντζεσίλογλου 1996, 94. Μπάτζιου-Ευσταθίου 2001, 15. Helly 2008, 202. Graninger 2010, 319. Λώλος 2009, 171. Ιντζεσίλογλου 2011, 33. Kravaritou 2016α, 552. Επιπρόσθετος λόγος, για τον Λώλο είναι ο τρόπος ίδρυσης και η πολεοδομική οργάνωση της πόλεως, που «αντανακλούν την προσπάθεια του Δημητρίου να μιμηθεί πρακτικές προκατόχων του, [...] και να διαδώσει το Μακεδονικό τύπο πόλης νότια της Μακεδονίας.» (Λώλος 2009, 172.).

¹⁸⁹ Για τον Cohen, η ίδρυση της Δημητριάδος μπορεί να τοποθετηθεί στο χρονικό διάστημα 294-288π.Χ., οπότε και ο Δημήτριος ήλεγχε τη Μακεδονία και γενικότερα τον ελλαδικό χώρο (Cohen 1995, 112 υποσημείωση 1.).

¹⁹⁰ Marzolff 1992, 338. Graninger 2010, 319. Helly 2009, 341 και 349. Mili 2015, 198. Kravaritou 2016α, 552.

ντρο του συνοικισμού αναδείχθηκε η Δημητριάδα, η οποία έγινε πρωτεύουσα των Μακεδόνων¹⁹¹. Σύμφωνα με τη Μπάτζιου-Ευσταθίου¹⁹², η Δημητριάδα οικοδομήθηκε στη θέση των Παγασών της κλασικής περιόδου (Στράβων IX.5.15). Αυτό μπορεί να επιβεβαιωθεί από τα ευρήματα που εντοπίστηκαν στην περιοχή, όπως στρώματα του 5^{ου} και του 4^{ου} αιώνα π.Χ., κεραμικός κλίβανος και τάφοι της ίδιας περιόδου. Στη θέση Σωρός δημιουργήθηκε οικισμός και ιερό της κλασικής περιόδου¹⁹³. Η χρονολόγηση του οικισμού και του νεκροταφείου φτάνει μέχρι τον πρώιμο 3^ο αιώνα π.Χ., οπότε θεωρείται ότι ο οικισμός εγκαταλείφθηκε¹⁹⁴. Ακόμη, στη θέση Παλιά του Βόλου, εντοπίστηκαν ελάχιστα στρώματα ελληνιστικής φάσης κατοίκησης και λίγοι τάφοι περιείχαν υλικό της ελληνιστικής και πρώιμης ρωμαϊκής περιόδου. Όμως, θεωρείται ότι ο οικισμός δεν εγκαταλείφθηκε με την πραγματοποίηση του συνοικισμού της Δημητριάδος¹⁹⁵. Πρόσφατα η Κραβαρίτου υποστήριξε ότι το γεγονός πως στο ιερό της *Ιωλκίας* Αρτέμιδος στη θέση Παλιά του Βόλου δεν εντοπίστηκαν ευρήματα χρονολογημένα από τις αρχές του 3^{ου} αιώνα π.Χ. και ίσως ο οικισμός εγκαταλείφθηκε¹⁹⁶. Την ίδια περίοδο εγκαταλείφθηκε η πόλη στον λόφο της Γορίτσας και το σπήλαιο προς τιμήν του Διός *Μειλιχίου* (SEG XXVII 197 / SEG XLI 533)¹⁹⁷.

Σύμφωνα με τον Στράβωνα, ο Δημήτριος Πολιορκητής έκτισε την πόλη ανάμεσα στη Νήλεια¹⁹⁸ και τις Παγασές, ενώ στον συνοικισμό συμμετείχαν οι *πολίχνες* Ορμένιον, Ριζούς, Σηπιάς, Ολιζών, Βοίβη και Ιωλκός¹⁹⁹, οι οποίες μετατράπηκαν σε *κώμες* της Δημητριάδος²⁰⁰. Σε αυτές ο Ψευδο-Σκύλαξ (65) προσέθεσε τη Μεθώνη, τις Κορακές και τα Σπάλαυθρα. Από τα δημοτικά επίθετα αξιωματούχων της πόλεως που σώζονται σε ψηφίσματα της πόλεως γνωστοποιείται και η συμμετοχή του Ομολίου, της Αιολίδος²⁰¹, της Άλου, της Κασθαναίας²⁰², της Κορόπης, των Σπαλαύθρων και

¹⁹¹ Kravaritou 2016b, 129.

¹⁹² Μπάτζιου-Ευσταθίου 1996α, 11. Μπάτζιου-Ευσταθίου 2001, 9-10.

¹⁹³ Αρβανιτόπουλος 1910γ, 162 και 164-165.

¹⁹⁴ Μπάτζιου-Ευσταθίου 1996α, 11. Μπάτζιου-Ευσταθίου 2001, 10,

¹⁹⁵ Μπάτζιου-Ευσταθίου 1996α, 11-12. Μπάτζιου-Ευσταθίου 2001, 10-11.

¹⁹⁶ Kravaritou 2011, 117.

¹⁹⁷ Bakhuizen 1992. Helly 2006. Kravaritou 2011, 117.

¹⁹⁸ Decourt et al. 2004, 689.

¹⁹⁹ Ιντζεσίλογλου 1996, 91 υποσημείωση 3. Béquignon 1935, 74-77.

²⁰⁰ Αρβανιτόπουλος 1928, 89. Cohen 1995, 111. Ιντζεσίλογλου 1996, 91-92. Kravaritou 2011, 115-116. Kravaritou 2013, 261. Mili 2015, 198.

²⁰¹ Το όνομα της πόλεως γνωστοποιείται από την αναφορά στην IG IX2, 1109 του στρατηγού του Κοινοῦ, Διονυσόδωρου, που ήταν Αιολεύς (στ. 3), ενώ γίνεται αναφορά και στον στρατηγό της Δημητριάδος Κλεογένη, ο οποίος ήταν Αιολεύς και στον Μένη, ο οποίος ήταν επίσης Αιολεύς (στ. 4-5) (Κραβαρίτου 2012, 509 υποσημείωση 47.). Στην τεκμηρίωση αυτής της συμμετοχής της Αιολίδος στον συνοικισμό της Δημητριάδος μπορεί να προστεθεί και η επιτύμβια στήλη από τη Δημητριάδα, που βρίσκεται στο Αθανασάκειο Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου (E 533) και σώζει το δημοτικό Αιολεύς (Ιντζεσίλο-

των Γλαφυρών²⁰³, και ίσως των Αμφανών²⁰⁴, σύμφωνα με τιμητική επιγραφή του 1^{ου} αιώνα π.Χ. που εντοπίστηκε στη Δημητριάδα²⁰⁵ και τιμάται ο γυμνασίαρχος της Δημητριάδος, Φίλων, γιός του Αλεξάνδρου, ο οποίος ήταν Αμφαναιεύς²⁰⁶. Στους πληθυσμούς αυτούς πρέπει να προστεθούν οι Μακεδόνες και ξένοι κάτοικοι, τα εθνικά των οποίων έχουν σωθεί σε επιτύμβιες στήλες²⁰⁷. Μαρτυρείται η παρουσία κατοίκων από την Επίδαυρο, την Κάλυμνο, την Κρήτη, την Ήπειρο, τη Νάξο, τις Συρακούσες, τη Βοιωτία, τη Θράκη, την Ιλλυρία, τη Σιδώνα²⁰⁸, την Τύρο και την Αίγυπτο²⁰⁹, τη Φοινίκη και τη Συρία²¹⁰.

5. α. Δημητριάς: Το ιστορικό των ερευνών

Ο Αρβανιτόπουλος τον πρώιμο 20^ο αιώνα ανέσκαψε το τείχος, όπου εντόπισε επιτύμβιες στήλες, νεκροταφεία, ιερά, τμήμα του ανακτόρου και του θεάτρου²¹¹. Την περίοδο 1956-1961 τις ανασκαφές συνέχισε ο Θεοχάρης στο θέατρο και το ανάκτορο και τη σκυτάλη ανέλαβαν Γερμανοί αρχαιολόγοι με επικεφαλής τον Milojević την περίοδο 1967-1981. Έκτοτε και μέχρι σήμερα ανέλαβε να συνεχίσει τις ανασκαφές στο θέατρο, το ανάκτορο και γενικότερα την πόλη η ΙΓ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων²¹² και εν συνεχεία η Εφορεία Μαγνησίας.

5. β. Η πολιτική οργάνωση της Δημητριάδος μέχρι την ίδρυση των Κοινών

Πληροφορίες σχετικά με την πολιτική οργάνωση της Δημητριάδος μαρτυρούνται σε δύο επιγραφές του ύστερου 3^{ου} αιώνα π.Χ. Η πρώτη είναι το ψήφισμα των

γλου 1996, 92 υποσημείωση 5.). Επομένως, το εθνικό Αιολεύς απαντά κατ' εξαίρεση στη Δημητριάδα κατά την ελληνιστική εποχή (Κραβαρίτου 2011, 127 και υποσημείωση 88. Κραβαρίτου 2012, 509.).

²⁰² Σύμφωνα με τον Στράβωνα (ΙΧ.5.22) η Κασθαναία ήταν κόμη που συμμετείχε στον συνοικισμό της αρχαίας Δημητριάδος.

²⁰³ Αρβανιτόπουλος 1928, 89-90. Cohen 1995, 111. Mili 2015, 198. Οι Γλαφυρές δεν μαρτυρούνται στις φιλολογικές πηγές ως κόμη (Στράβων ΙΧ.5.15), ενώ το δημοτικό Γλαφυρεύς μαρτυρείται σε ψήφισμα του Κοινού των Μαγνήτων (SEG XXIII 405 II 1-2, στίχοι 7-9), το οποίο έχει τοποθετηθεί χρονικά στον 2^ο αιώνα π.Χ. (Helly 1971, 555 και 557. Kravaritou 2013, 262.).

²⁰⁴ Cohen 1995, 112 υποσημείωση 2.

²⁰⁵ Αρβανιτόπουλος 1929β, 126-128 αρ. 423. Mili 2015, 198.

²⁰⁶ Αρβανιτόπουλος 1917β, 121. Ιντζεσίλογλου 1996, 92 υποσημείωση 7. Mili 2015, 165 και 198.

²⁰⁷ Αρβανιτόπουλος 1928, 91-92. Μπάτζιου-Ευσταθίου 1996α, 16. Μπάτζιου-Ευσταθίου 2002. <http://atlasthessalias.culture.gr/-----1.html> (ανακτήθηκε στις 9 Σεπτεμβρίου 2018).

²⁰⁸ Σε δύο επιτύμβιες στήλες από τη Δημητριάδα γίνεται αναφορά σε ιερείς από τη Σιδώνα (Masson 1969, 694 no4.). Bakhuizen 1994, 27. Mili 2015, 207.

²⁰⁹ Mili 2015, 199.

²¹⁰ Masson 1969. Decourt και Tziafalias 2007, 338-340.

²¹¹ Αρβανιτόπουλος 1928.

²¹² Μπάτζιου-Ευσταθίου 2002.

αστυνόμων²¹³ που μαρτυρεί την ύπαρξη βουλής (στίχοι 4-5) και του αξιώματος των αστυνόμων (στίχος 1). Η δεύτερη επιγραφή εντοπίστηκε στα Κανάλια (IG IX2, 1099b) και πληροφορεί για τις πρακτικές που έπρεπε να ακολουθούνται από τους κατοίκους της Δημητριάδος στην έκφραση «ευσέβειας» προς τους αρχηγέτες και τους κτίστες της πόλεως. Στο ψήφισμα ορίζονται οι αρμοδιότητες του ταμία, του λεγόμενου ἄρχοντα ἐπὶ τῇ διοικήσει, των ιερέων – πιθανόν των ιερέων στο ιερό των αρχηγετών και των κτιστών, και των αρχόντων με τίτλο οἱ ἐν τοῖς ἀρχαίοις ὄντες. Συνεπώς κατά τη διάρκεια του 3^{ου} αιώνα π.Χ. στη Δημητριάδα υπήρχε βουλή, ταμίας, ιερείς, αστυνόμοι και ἄρχοντες, οι οποίοι βάσει των καθηκόντων τους διακρίνονταν σε ἄρχοντες ἐπὶ τῇ διοικήσει ἢ ἐν τοῖς ἀρχαίοις ὄντες²¹⁴.

5. γ. Θεότητες που λατρεύτηκαν στη Δημητριάδα κατά την ελληνιστική περίοδο

5. γ. 1. Ἀρτεμις Ιωλκία

Κατά τον 3^ο αιώνα π.Χ. η λατρεία της Αρτέμιδος Ιωλκίας εγκαθιδρύθηκε στη Δημητριάδα. Σύμφωνα με επιγραφές (IG IX2, 1105. IG IX2, 1106. IG V2, 367) εντός των ορίων της αγοράς κατά τον 2^ο αιώνα π.Χ. είχε εγκαθιδρυθεί ιερό της θεάς²¹⁵, ενώ η επιγραφή IG IX2, 1122 παραδίδει στοιχεία για κάποια ιέρειά της²¹⁶. Η Ἀρτεμις ήταν μία από τις σημαντικότερες θεότητες του Κοινού των Μαγνήτων, καθώς αποδόθηκε στα νομίσματα του Κοινού με την ιδιότητα της νηοσόου²¹⁷ (εικόνα 14).

Ο ναός της Αρτέμιδος Ιωλκίας στο δυτικό τμήμα της αγοράς ήταν περίπτερος²¹⁸ απλός εν παραστάσει, 9,60 x 16,0 μέτρων με πρόδομο και σηκό και είχε τον ίδιο προσανατολισμό με την αγορά²¹⁹. Βάσει υπολογισμών ο ναός είχε 10 x 6 κίονες. Στο δυτικό τμήμα του ναού εντοπίστηκαν τμήματα βήθρου, πάνω στο οποίο ίσως είχε τοποθετηθεί το λατρευτικό άγαλμα. Η μελέτη των αρχιτεκτονικών καταλοίπων απέδειξε ότι η θεμελίωση του ναού ήταν σε μικρότερο βάθος από εκείνο της θεμελίωσης της περιστασης, ενώ ορισμένοι γωνιόλιθοι ήταν κοινοί για τον ναό και την περίσταση

²¹³ Αρβανιτόπουλος 1929α, 32 αρ. 420. McDevitt 1970, 704.

²¹⁴ Ιντζεσίλογλου 1996, 99.

²¹⁵ IG V2, 367 του 168-146 π.Χ., στίχοι 44-45. Μπάτζιου-Ευσταθίου 2002, 29-30. Kravaritou 2011, 119. Παράλληλα, όμως, η λατρεία της μπορεί να μην είχε εγκαταλειφθεί στην Ιωλκό (Mili 2015, 202-203.). Απολλώνιος Ρόδιος, *Αργοναυτικά* I στίχοι 570-572.

²¹⁶ Helly 2012-2013, 190-191.

²¹⁷ Sear 1978, 201 και 207.

²¹⁸ Από τις πρώτες έρευνες ο Θεοχάρης είχε υποθέσει ότι επρόκειτο για περίπτερο ναό (Θεοχάρης 1963, 172.). Marzolf 1994, 60 και 62.

²¹⁹ Θεοχάρης 1963, 172.

και άρα οι θεμελιώσεις κατασκευάστηκαν ταυτόχρονα²²⁰. Παρόλο που δεν έχουν σωθεί ίχνη της ανωδομής²²¹, έχει υπολογιστεί βάσει της θεμελίωσης, των αναλογιών και της σχέσης προδόμου και περίστασης, ότι θα πρέπει να ήταν ναός ιωνικού ρυθμού.

Η μετακίνηση του ναού πιθανόν έλαβε χώρα λίγο μετά την ίδρυση της πόλεως, καθώς στα νομίσματα που εξέδωσε ο Δημήτριος εμφανίζεται το κεφάλι της θεάς και η πλώρη του πλοίου πάνω στο οποίο αποδιδόταν ανθρώπινη μορφή – πιθανόν επρόκειτο για τον ιδρυτή της πόλεως²²². Αυτό το στοιχείο αποδόθηκε και στους σφραγιδολίθους της Δημητριάδος²²³. Παράλληλα, η τοποθέτηση του ναού αρκετά κοντά στο μακεδονικό ανακτορικό – διοικητικό κέντρο της πόλεως θα πρέπει να συνδέεται άμεσα με τον χαρακτήρα της πολιτικής εξουσίας²²⁴.

5. γ. 2. Ερμής Χθόνιος

Ο Ερμής λατρεύτηκε στη Μαγνησία από τον 4^ο αιώνα π.Χ.²²⁵. Ιδιαίτερο είναι το γεγονός ότι η ανάθεση στον Ερμή αναγράφεται στην επιτύμβια στήλη μαζί με το όνομα του νεκρού και το πατρώνυμό του²²⁶. Κατ' επέκταση, οι επιτύμβιες στήλες λειτουργούσαν ως επιτύμβιο μνημείο και ως αναθηματική στήλη προς τον Ερμή Χθόνιο²²⁷. Τέτοιες επιγραφές προέρχονται από τη Δημητριάδα και χρονολογούνται στον 1^ο αιώνα π.Χ.²²⁸. Κατά τον 1^ο π.Χ. και τον πρώιμο 1^ο αιώνα μ.Χ., παρατηρείται απλοποίηση στις επιτύμβιες και τις αναθηματικές επιγραφές προς τον Ερμή και αυτή η αλλαγή υιοθετείται στη Μαγνησία, ενώ οι επιγραφές γίνονται πιο στερεότυπες και ο «γεωγραφικός χαρακτηρισμός των στηλών» εξαφανίζεται²²⁹. Γενικότερα κατά τη ρωμαϊκή περίοδο παρατηρείται μείωση των επιγραφών με αναφορές στον Ερμή Χθόνιο²³⁰. Για την Αβαγιανού, οι εγχάρακτες αποδόσεις του Ερμή Χθόνιου και οι αναθηματικές επιγραφές στον θεό πάνω στις επιτύμβιες στήλες «αντικαθιστούν ή αντιπροσωπεύουν τα ιερά, που θα έπρεπε να υπάρχουν προς τιμήν του θεού»²³¹. Κατ' επέ-

²²⁰ Μπάτζιου-Ευσταθίου 2001, 30.

²²¹ Για τα σωζόμενα λείψανα του ναού της Αρτέμιδος *Ιωλκίας*, βλέπε Θεοχάρης 1963, πίνακας 192 εικόνα α.

²²² Sear 1978, 201 αρ. 2077. Kravaritou 2016b, 134-135.

²²³ Kravaritou 2016b, 135.

²²⁴ Πρόσφατα, οι έρευνες απέδειξαν ότι η λατρεία της Αρτέμιδος *Ιωλκίας* συνεχίστηκε και στη θέση Παλιά κατά την ελληνιστική περίοδο και δεν εγκαταλείφθηκε (Helly 2012-2013, 194-195.).

²²⁵ Heinz 1998, 69.

²²⁶ Graninger 2006, 47.

²²⁷ Graninger 2011a, 100. Kravaritou 2011, 118.

²²⁸ Αβαγιανού 2002, 66 και 70.

²²⁹ Αβαγιανού 2002, 76.

²³⁰ Kravaritou 2011, 119. Kravaritou 2016a, 557-558.

²³¹ Αβαγιανού 2002, 104.

κταση, αυτή η σύνδεση της λατρείας του Ερμή με τα νεκροταφεία είναι ιδιαίτερη, καθώς μόνο σε αυτούς τους χώρους παρατηρείται και επιβεβαιώνεται επιγραφικά κυρίως η λατρεία του.

5. γ. 3. Αρχηγέτες και κτίστες

Τον 3^ο αιώνα π.Χ. στη Δημητριάδα άκμασε η λατρεία των αρχηγετών και των κτιστών της πόλεως²³² και για τις ανάγκες της λατρείας τους είχε οικοδομηθεί αρχηγετείον²³³ (εικόνα 15). Οι επιγραφές, που μαρτυρούν τη λατρεία, βρέθηκαν στη χώρα της Δημητριάδος και με αυτόν τον τρόπο υποδηλώνεται ότι οι πόλεις που συνοικίστηκαν, συναποφάσισαν για τη λατρεία των ιδρυτών της πόλεως. Οι Αρβανιτόπουλος και Θεοχάρης αποκάλυψαν τεχνητή πλατφόρμα 37,0 x 150,0 μέτρων (εικόνα 16). Οι Γερμανοί αρχαιολόγοι αποκάλυψαν τμήματα από ιωνικού ρυθμού αρχιτεκτονικό διάκοσμο οικοδομήματος, τα οποία είχαν κατασκευαστεί από εισηγμένο μάρμαρο²³⁴ και όστρακα από μελαμβαφή αγγεία του 4^{ου} και του 3^{ου} αιώνα π.Χ.

Σύμφωνα με τον Πλούταρχο (*Δημήτριος* 53.3)²³⁵ όταν ο Δημήτριος πέθανε, ο γιός του, Αντίγονος Γονατάς έθαψε τα οστά του πατέρα του στη Δημητριάδα²³⁶ και μπορεί το σημείο ενταφιασμού να είχε μετατραπεί σε τόπο λατρείας του. Δεύτερον, στις αρχές του 20^{ου} αιώνα στην ευρύτερη περιοχή της Δημητριάδος εντοπίστηκαν δύο επιγραφές με αναφορά στη λατρεία των αρχηγετών και των κτιστών (IG IX2, 1099b και McDevitt 1030)²³⁷. Τρίτον, σύμφωνα με τον Marzolff στη Δημητριάδα υπήρχε ιερό εντός των τειχών, το οποίο ήταν μαισωλείο του Δημητρίου και ιερό των αρχηγετών και των κτιστών²³⁸. Τέταρτον, μια επιγραφή από τη Δημητριάδα αναφέρεται σε κάποιους ήρωες (IG IX2, 1129)²³⁹, αλλά έχει υποστηριχθεί ότι η επιγραφή εντοπίστηκε πάνω σε μνημείο της ρωμαϊκής εποχής και πιθανόν να επρόκειτο για ιδιωτικό επι-

²³² Hornung-Bertemes 2007, 86. Η εγκαθίδρυση της συγκεκριμένης λατρείας έγινε από τους Μακεδόνες. Ο Αντίγονος Γονατάς μετέφερε τις λατρείες των τοπικών ηρώων στη Δημητριάδα, όπου λατρεύονταν στο ηρώο που ίδρυσε για τον πατέρα του, Δημήτριο. Ωστόσο, κάτι τέτοιο δεν διήρκεσε για πολύ, καθώς ο δήμος των Ιωλκίων με ψήφισμα αποφάσισε να επαναφέρει τη λατρεία των τοπικών ηρώων και τις θυσίες προς τιμήν τους (IG IX2, 1099b, 13-17) (Béquignon 1935, 74. Κραβαρίτου 2008, 180-181.).

²³³ Kravaritou 2016b, 136 υποσημείωση 44.

²³⁴ Θεοχάρης 1963, 173. Marzolff 1987, 26-30, 37-46 πίνακες 2-3. Marzolff 1994, 61-62. Kravaritou 2013, 263.

²³⁵ Kravaritou 2013, 257.

²³⁶ Αρβανιτόπουλος 1916β, 163-164.

²³⁷ Στη συνέχεια της συγκεκριμένης ενότητας θα αναλυθούν αυτές οι επιγραφές.

²³⁸ Marzolff 1987, 44-47.

²³⁹ Heinz 1998, 442 A140.

τύμβιο μνημείο²⁴⁰. Τέλος, σύμφωνα με τον Διόδωρο (XX.102.3), η Δημητριάδα, όπως προαναφέρθηκε, έλαβε το όνομά της από τον κτίστη της, ο οποίος τιμήθηκε εν ζωή λόγω αυτής της ιδιότητας με θυσίες, πανηγύρεις και αγώνες από τους Σικυωνίους²⁴¹. Από τα προαναφερθέντα στοιχεία μπορεί να συναχθεί το συμπέρασμα ότι στη Δημητριάδα είχε λατρευτεί ο ιδρυτής της πόλεως ως ήρωας μετά από τον θάνατό του²⁴².

Η πρώτη επιγραφή (IG IX2, 1099B) που σώζει την αναφορά περί ύπαρξης ιερού των αρχηγετών και των κτιστών εντοπίστηκε το 1906 στο χωριό Κανάλια. Σύμφωνα με τη μορφή των γραμμάτων χρονολογήθηκε στον 3^ο αιώνα π.Χ. μετά από την ίδρυση της Δημητριάδος και πριν από την ίδρυση του Κοινού των Μαγνήτων²⁴³. Η επιγραφή μαρτυρεί τη θυσία βοδιού παρουσία ιερέων, για να θυμίσουν την ευγνωμοσύνη που έπρεπε να τρέφουν προς τους ιδρυτές της πόλεως. Η πράξη αυτή έπρεπε να καταγραφεί και να ανατεθεί η στήλη στο ιερό των αρχηγετών. Παρά το γεγονός ότι οι πρώτοι στίχοι της επιγραφής δεν έχουν σωθεί, έτσι ώστε να καθίσταται σαφές ποια αρχή είχε αποφασίσει την εκτέλεση αυτής της θυσίας, οι μελετητές έχουν υποστηρίξει ότι επρόκειτο για τους τοπικούς άρχοντες της Δημητριάδος²⁴⁴.

Σύμφωνα με την Κραβαρίτου, το ιερό των αρχηγετών μπορεί να αναγνωριστεί ως το ηρώον ή το μανσωλείο του Δημητρίου²⁴⁵. Ο Marzolff υποστήριξε ότι αυτό θα πρέπει να είχε οικοδομηθεί πάνω από το θέατρο εντός των τειχών και σε ιδιαίτερα εξέχουσα θέση²⁴⁶, εκεί όπου εντοπίστηκε επιγραφή του 3^{ου} αιώνα π.Χ. αναφερόμενη σε αυτό το κτήριο²⁴⁷, ενώ το θέατρο πιθανόν να χρησιμοποιούνταν για την πραγματοποίηση τελετών προς τους αρχηγέτες και τους κτίστες²⁴⁸. Το οικοδόμημα έμεινε ημιτελές και γι' αυτό η Κραβαρίτου υποστήριξε ότι δεν θα ήταν δυνατό το ψήφισμα με το οποίο τιμούσαν τους ιδρυτές της πόλεως να ανεγειρόταν σε ημιτελές ιερό²⁴⁹.

²⁴⁰ Kravaritou 2013, 257. Stählin et al. 1934, 184. Marzolff 1987, 36-46.

²⁴¹ Kravaritou 2013, 257. Η απόδοση τιμών μιας πόλεως με την τέλεση αγώνων, θυσιών και πανηγύρεων ήταν ιδιαίτερα σύνηθες φαινόμενο κατά την ελληνική περίοδο (Chaniotis 2013, 25.).

²⁴² Kravaritou 2013, 256-257.

²⁴³ Cohen 1995, 113 υποσημείωση 5.

²⁴⁴ Kravaritou 2013, 260. Ανατρέχοντας στο SEG LXI 455, φαίνεται ότι και ο Χανιώτης συμφωνεί με την άποψη της Κραβαρίτου ότι οι αρχές της πόλεως θα πραγματοποιούσαν τη θυσία. Αντίθετα, ο Granger (2011b) υποστήριξε ότι δεν επρόκειτο οι αρχές της πόλεως να εκτελέσουν θυσία.

²⁴⁵ Hornung-Bertemes 2007, 78. Kravaritou 2011, 120. Kravaritou 2013, 263 και υποσημείωση 37 για όλη τη βιβλιογραφία και τις ομοιότητες ανάμεσα στο αρχηγείον της Δημητριάδος και της Κασσάνδρειας.

²⁴⁶ Marzolff 1994, 61-62. Marzolff 1987, 37-46. Kravaritou 2013, 264 εικόνα 15.4. Μπάτζιου-Ευσταθίου 2002, 35. Ιντζεσίλογλου 2011, 45.

²⁴⁷ Kravaritou 2016b, 137. Marzolff 1987.

²⁴⁸ Ιντζεσίλογλου 2011, 45-46.

²⁴⁹ Kravaritou 2011, 120. Kravaritou 2013, 264.

Η λατρεία των αρχηγετών και των κτιστών στη Δημητριάδα κατά τον 3^ο αιώνα π.Χ. δηλώνει την προσπάθεια των Μαγνήτων να συνδέσουν την καταγωγή της φυλής τους με ήρωα ή ήρωες που έδρασαν στην περιοχή και συνέβαλαν στη δημιουργία της κοινότητάς τους επιτυγχάνοντας την κοινωνική τους συνοχή και διαμορφώνοντας την κοινωνική τους ταυτότητα²⁵⁰. Η παρουσία των τοπικών ηρώων στη ζωή των Μαγνήτων ήταν ιδιαίτερα έκδηλη κατά τον 4^ο αιώνα π.Χ. στα νομίσματα που έκοβαν οι μαγνητικές πόλεις²⁵¹, ενώ κατά τον 3^ο αιώνα π.Χ., η παρουσία των ηρώων στις πόλεις της αρχαίας Μαγνησίας έγινε ακόμη πιο αισθητή²⁵².

Η δεύτερη επιγραφή (McDevitt 1030) εντοπίστηκε το 1915 στο σημερινό χωριό Άγιος Ονούφριος²⁵³. Στην πρώτη πλευρά έχει χαραχθεί ψήφισμα από τον δήμο των Ιωλκίων προς τον Αντίγονο, λόγω του γεγονότος ότι πραγματοποίησε θυσίες προς τιμήν των προγόνων του δήμου και εγκαθίδρυσε δημόσιους αγώνες. Στη δεύτερη πλευρά διευκρινίζεται ότι οι θυσίες πληρώθηκαν από τον δήμο των Ιωλκίων προς τιμήν των αρχηγετών και των κτιστών. Οι μελετητές τη χρονολογούν στην περίοδο 276-239π.Χ., ανάμεσα στην ανάληψη της εξουσίας από τον Αντίγονο και τον θάνατό του²⁵⁴. Ακόμη, τιμάται ο Αντίγονος, θυσίες γίνονται προς τιμήν της Αρτέμιδος, της Λητούς, του Απόλλωνα και των ηρώων, ενώ στην πίσω πλευρά αναφέρεται ότι θυσίες θα γίνουν προς τους ήρωες και τους αρχηγέτες, ώστε να μην χτυπήσει την πόλη λοιμός²⁵⁵. Από το σύνολο των κτιστών και των αρχηγετών μόνο ο Δημήτριος κατονομάζεται, ενώ οι υπόλοιποι φαίνεται ότι έχασαν την ατομικότητά τους²⁵⁶.

Στην επιγραφή έχει αποκατασταθεί η φράση *τὸν δῆμον τῶν Ἰωλκίων* (στίχος 10 στην πρώτη πλευρά και στίχοι 3-4 στην οπίσθια όψη). Παράλληλα, από τη Δημητριάδα στοιχεία σχετικά με τη λειτουργία των δήμων έχουν σωθεί μόνο από τον 2^ο αιώνα π.Χ. με εξαίρεση την υπό εξέταση επιγραφή (McDevitt 1030). Κατ' επέκταση προκύπτει το ζήτημα σχετικά με το κατά πόσο συμμετείχαν οι δήμοι στον συννοικισμό της Δημητριάδος έτσι ώστε να μην χάνουν την αυτονομία τους και κατά πόσο διαφοροποιούνταν στη λήψη αποφάσεων οι δήμοι από την πόλη της Δημητριάδος.

Σύμφωνα με το μοντέλο ότι οι μαγνητικές πόλεις λάτρευαν τους τοπικούς και μη ήρωες κυρίως τον 3^ο αιώνα π.Χ., οι κάτοικοι της Ιωλκού που μεταφέρθηκαν στη

²⁵⁰ Kravaritou 2013, 264-266, 272. Kravaritou 2016a, 553.

²⁵¹ Bakhuizen 1987, 328-329. Helly 2004, 124.

²⁵² Kravaritou 2013, 272.

²⁵³ Béquignon 1935, 74-77. Cohen 1995, 113 υποσημείωση 5.

²⁵⁴ Kravaritou 2013, 268.

²⁵⁵ Mili 2015, 202.

²⁵⁶ Mili 2015, 202-203.

Δημητριάδα θα αναγκάστηκαν να προσαρμοστούν στις νέες κοινωνικές, πολιτικές και θρησκευτικές δομές που επέβαλε το ανάκτορο της Δημητριάδος. Συνεπώς, η λατρεία θεοτήτων και ηρώων που λατρεύονταν από τους Ιωλκείς, αλλά και από τους κατοίκους των υπόλοιπων πόλεων που συμμετείχαν στον συνοικισμό, θα υπερκεράστηκε από τις λατρείες που είχαν εγκαθιδρυθεί στη Δημητριάδα. Κατά τον 2^ο αιώνα π.Χ. προστέθηκαν και οι ανατολικής προέλευσης θεότητες στο πάνθεο της Μαγνησίας²⁵⁷ (SEG XXVI 646). Η εγκατάσταση στον νέο τόπο σημαίνει ότι οι παλαιοί τόποι λατρείας εγκαταλείφθηκαν και δημιουργήθηκαν νέοι, όπου και οι ιδρυτές των παλαιών τόπων αντικαταστάθηκαν από τη λατρεία των αρχηγετών και κτιστών στο κέντρο της Δημητριάδος²⁵⁸. Αυτή η κατάσταση είχε ως αποτέλεσμα την απομάκρυνση των Ιωλκίων, και των πολιτών των πόλεων που συμμετείχαν στον συνοικισμό, από τη λατρεία των προγονικών θεοτήτων και των τοπικών τους ηρώων. Γι' αυτόν τον λόγο είναι πιθανό ο δήμος των Ιωλκίων να επιθυμούσε να συζητήσει με τους άρχοντες της Δημητριάδος τους όρους υπό τους οποίους θα μπορούσαν οι Ιωλκείς να λατρεύουν και τους ήρωες-ιδρυτές της Ιωλκού²⁵⁹. Η χρονική στιγμή κατά την οποία είναι πιθανό να έλαβε χώρα αυτή η προσπάθεια είναι το γ' τέταρτο του 3^{ου} αιώνα π.Χ., οπότε και η βασιλεία του Αντιγόνου έφτανε στο τέλος της. Συνεπώς, το ψήφισμα αυτό έφερνε στο προσκήνιο ένα πρόβλημα που είχε ανακύψει στον θρησκευτικό τομέα με τις κατά τόπους λατρείες θεών και ηρώων να περιθωριοποιούνται από τη λατρεία των αρχηγετών και των κτιστών της Δημητριάδος και αυτό οδηγούσε στην έλλειψη προσοχής στη λατρεία και την εθνική ταυτότητα κάθε κατοίκου προερχόμενου από κάποια μαγνητική πόλη. Σύμφωνα με τα αρχαιολογικά δεδομένα, το αίτημα των Ιωλκίων έγινε δεκτό από τους άρχοντες της πόλεως, καθώς η λατρεία της Αρτέμιδος *Ιωλκίας* μεταφέρθηκε στην αγορά. Τα νομίσματα, που κόπηκαν τότε, έφεραν την πλώρη πλοίου – πιθανόν την Αργώ – στον οπισθότυπο των νομισμάτων του Κοινού κατά τον ύστερο 3^ο αιώνα π.Χ. (IG IX2, 1109I 55. IG IX2, 1122)²⁶⁰.

5. γ. 4. Πασικράτα

Λίγο έξω από τη νότια πύλη της Δημητριάδος εντοπίστηκαν ίχνη που υποδηλώνουν τη λατρεία της Πασικράτας από τον 3^ο π.Χ. έως τον 3^ο αιώνα μ.Χ. Το 1912 ο

²⁵⁷ Decourt και Tziafalias 2007, 337-346. Stamatopoulou 2008, 253-254.

²⁵⁸ Parker 2009, 192.

²⁵⁹ Μπάτζιου-Ευσταθίου 1996α, 26. Kravaritou 2011, 121. Kravaritou 2013, 272.

²⁶⁰ Marzolf 1976, 51-58 πίνακας IV. Marzolf 1996, 56. Μπάτζιου-Ευσταθίου 2002, 27, 29-30. Kravaritou 2013, 273.

Αρβανιτόπουλος ανέσκαψε το νότιο νεκροταφείο και πρόσεξε το σύνολο ειδωλίων γύρω και πάνω από τους τάφους, τα οποία χαρακτήρισε ως αναθήματα σε παρακείμενο ιερό²⁶¹ (εικόνα 17). Λίγο βορειότερα εντόπισε πώρινο σπόνδυλο και τμήματα από κυβολίθους και γείσα, τμήμα στερεοβάτη και σιδερένιους συνδέσμους, τα οποία ερμήνευσε ως κατάλοιπα ναού. Σε κοντινή απόσταση αποκάλυψε πηλόκτιστους τοίχους μικρών διαστάσεων οικοδομημάτων χρονολογικά προγενέστερων των τάφων. Μεταξύ των τοίχων εντοπίστηκαν μικροί βόθροι γεμάτοι από πήλινα ειδώλια, τα οποία μπορεί να απέρριψαν εκεί οι ιερείς λόγω έλλειψης χώρου στο ιερό²⁶². Κοντά στους αποθέτες εντοπίστηκαν αναθηματικές στήλες με αφιέρωση στην Πασικράτα, κεραμική, λύχνοι, μικρά αναθήματα, κεφάλια προερχόμενα από μαρμάρινα ειδώλια, τμήμα πήλινου γυναικείου κορμού αγάλματος (εικόνα 20) και τμήματα κεφαλής γυναικείου γλυπτού²⁶³ (εικόνα 21).

Τα περισσότερα ειδώλια ήταν γυναικεία και παιδικά της ελληνιστικής περιόδου και γενικότερα από τον 3^ο π.Χ. έως τον 2^ο αιώνα μ.Χ. (εικόνα 18). Οι γυναικείες μορφές είναι ιστάμενες ενδεδυμένες με χιτώνα και ιμάτιο και κρατούν προσφορές για τη θεά. Ορισμένα ειδώλια αποδίδουν καθήμενες γυναικείες μορφές στον τύπο των ειδωλίων από την Τανάγρα. Τα ειδώλια παιδιών ήταν κατά το πλείστον μορφές αγοριών με χλαμύδα και καυσία, εκτός από μία μορφή κοριτσιού με καυσία²⁶⁴.

Αναφορικά με τα πήλινα πλακίδια με ανάγλυφη διακόσμηση, τα περισσότερα απέδιδαν την Αφροδίτη μόνη ή με τον Έρωτα. Ξεχωρίζουν δύο πλακίδια που πιθανόν αποδίδουν την αναδυόμενη Αφροδίτη, ένα τρίτο με τη μορφή της Αφροδίτης ή της Εκάτης να κρατά ανδρική δαιμονική μορφή και ένα τέταρτο με μορφή αταύτιστη²⁶⁵. Τέλος, ξεχωρίζει πλακίδιο με κουροτροφική μορφή, πλακίδιο με ταύρο που δέχεται επίθεση από σκύλο και άλλο με υδριαφόρο²⁶⁶ (εικόνα 19).

Από τη συγκεκριμένη θέση εντοπίστηκαν και επιγραφικά στοιχεία. Ειδικότερα, αποκαλύφθηκε ναϊσκόσχημη στήλη με την επιγραφή *Βουβαλίσ Πασικράτα*²⁶⁷ του

²⁶¹ Αρβανιτόπουλος 1913, 200.

²⁶² Αρβανιτόπουλος 1913, 200-201. Αρβανιτόπουλος 1928, 45. Με την άποψη του Αρβανιτόπουλου συμφώνησε και η Σταματοπούλου (Stamatopoulou 2014, 210.).

²⁶³ Stamatopoulou 2014, 208. Για την κεφαλή, βλέπε Αθανασάκειο Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου Λ 540. Αρβανιτόπουλος 1913, 207 και 208 εικόνες 19 και 20 αντίστοιχα. Αρβανιτόπουλος 1928, 45 εικόνα 51. Μπάτζιου-Ευσταθίου 2010, 189 και 199 εικόνα 7.

²⁶⁴ Stamatopoulou 2014, 247 εικόνες 5 και 6.

²⁶⁵ Μπάτζιου-Ευσταθίου 2010, 190.

²⁶⁶ Αρβανιτόπουλος 1928, 47 εικόνα 55. Stamatopoulou 2014, 248 εικόνα 7.

²⁶⁷ Stamatopoulou 2014, 252 εικόνα 20.

4^{ου} ή πρώιμου 3^{ου} αιώνα π.Χ.²⁶⁸, στήλη του ύστερου 3^{ου} αιώνα π.Χ. με την επιγραφή *Μελίτα Γηροστράτου εύξαμένα Πασικράτα*²⁶⁹, κυβικό βάθρο με την επιγραφή *Πασικράτα | Θεανώ Διοτίμου | ίερητεύσασα*²⁷⁰, επίμηκες βάθρο που έφερε την επιγραφή *Ζώπυρος Ιππολύτη | ύπέρ τών θυγατέρων*²⁷¹ και τέλος, μικρός μαρμάρινος κυλινδρικός βωμός του πρώιμου 2^{ου} αιώνα π.Χ. Μεταξύ των ευρημάτων μπορεί να προστεθεί και αποσπασματικά σωζόμενη επιγραφή με το όνομα της Πασικράτας²⁷² και μαρμάρινος βωμός με την επιγραφή *Πρωτάς Πασικράτα εύχην*²⁷³.

Η εύρεση μαρμάρινου κυλινδρικού ενεπίγραφου θυμιατηρίου με την επιγραφή του πρώιμου 2^{ου} αιώνα π.Χ. *Μενεκράτη | καί Δημήτριος | Αρτέμιδι | Ένοδία*²⁷⁴ εντός των ορίων του νεκροταφείου της Δημητριάδος θα μπορούσε να επιβεβαιώνει την άποψη ότι μπορεί στη συγκεκριμένη περιοχή να λατρεύτηκε η Άρτεμις με ή χωρίς το προσωνύμιο Ένοδία²⁷⁵, και η Πασικράτα λόγω του ονόματος που έχει σωθεί σε άλλες επιγραφές από την περιοχή²⁷⁶. Ωστόσο, ο ανασκαφέας αναγνώρισε στα ειδώλια τη μορφή της Αφροδίτης και όχι της Αρτέμιδος. Με επιφύλαξη θα μπορούσε να υποστηριχθεί, σύμφωνα με τον Αρβανιτόπουλο²⁷⁷, ότι το ιερό είχε οικοδομηθεί από τους κατοίκους των Παγασών πριν από την ίδρυση της Δημητριάδος. Όταν ιδρύθηκε η Δημητριάδα, οι Παγασαίοι που μετοίκισαν εκεί συνέχισαν να προσέρχονται στο συγκεκριμένο ιερό για τη λατρεία της Αφροδίτης, παρόλο που ο χώρος είχε αρχίσει να χρησιμοποιείται και ως νεκροταφείο. Κατ' επέκταση η Πασικράτα θα μπορούσε να ταυτιστεί με την Περσεφόνη²⁷⁸, θεά του κάτω κόσμου, που λατρεύεται στα νεκροτα-

²⁶⁸ Αθανασάκειο Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου Ε 524. Από την εύρεση πρώτα αυτής της ενεπίγραφης στήλης ο Αρβανιτόπουλος σιγουρεύτηκε για την ύπαρξη ναού ή ιερού αφιερωμένο στην Πασικράτα στη συγκεκριμένη θέση (Αρβανιτόπουλος 1928, 44 και 48.).

²⁶⁹ Αθανασάκειο Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου Ε 507. Για την ανάγνωση της επιγραφής βλέπε Μπάτζιου-Ευσταθίου 2010, 188. Stamatoroulou 2014, 253 εικόνα 21.

²⁷⁰ Αθανασάκειο Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου Ε 827. Αρβανιτόπουλος 1928, 44. Heinz 1998, 441 Α137. Μπάτζιου-Ευσταθίου 2010, 188. Stamatoroulou 2014, 252 εικόνα 19.

²⁷¹ Αθανασάκειο Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου Ε 537. Αρβανιτόπουλος 1928, 44. Heinz 1998, 440-441 Α136. Μπάτζιου-Ευσταθίου 2010, 188. Stamatoroulou 2014, 254 εικόνα 24.

²⁷² Έχει αποκατασταθεί ως .....υνευνομοιπο Πασικράτει .....λοιαρι..... (Αθανασάκειο Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου Ε 719.). Μπάτζιου-Ευσταθίου 2010, 188.

²⁷³ Αθανασάκειο Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου Ε 527. Αρβανιτόπουλος 1913, 206 εικόνα 18. Αρβανιτόπουλος 1928, 45 εικόνα 50. Stamatoroulou 2014, 253 εικόνα 23.

²⁷⁴ Αρβανιτόπουλος 1921, 22. Χρυσοστόμου 1998, 192. Stamatoroulou 2014, 253 εικόνα 22.

²⁷⁵ Αρβανιτόπουλος 1928, 78.

²⁷⁶ Αρβανιτόπουλος 1915, 56. Heinz 1998, 412-413 Α67.

²⁷⁷ Αρβανιτόπουλος 1915, 56-57. Παπαχατζής 1958β, 54 υποσημείωση 2.

²⁷⁸ Αρβανιτόπουλος 1915, 56-57. Παπαχατζής 1958β, 54 υποσημείωση 2. Παπαχατζής 1986, 149. Μπάτζιου-Ευσταθίου 2010, 191.

φεία ή με την Αφροδίτη²⁷⁹, η οποία είναι δυνατό να λατρευόταν σε περιβάλλον νεκροταφείου, καθώς για τη Λιλιμπάκη-Ακαμάτη²⁸⁰ «οι ιδιότητες της μιας θεάς πέρασαν μέσα στην άλλη, στις τοπικές πολύπλευρες λατρείες η συγχώνευση των υποστάσεων τους δεν είναι ασυνήθιστο φαινόμενο». Συνεπώς τα ειδώλια θα μπορούσαν να αποδίδονται με τα χαρακτηριστικά αυτών των θεοτήτων και αυτό δημιουργεί προβλήματα στην ταύτιση των θεών²⁸¹. Ανάλογα στη Δημητριάδα, θα μπορούσε να λατρευόταν μια χθόνια θεότητα με το όνομα Πασικράτα, στην οποία οι Δημητριάς είχαν αποδώσει χαρακτηριστικά από την Αφροδίτη και την Περσεφόνη²⁸².

Στη Μακεδονία κατά την ελληνιστική περίοδο δόθηκε έμφαση στη λατρεία της Αφροδίτης σε περιβάλλοντα νεκροταφείου, όπου εντοπίστηκαν ειδώλια της θεάς, του Έρωτα και γυναικείων μορφών εντός γυναικείων τάφων και θεωρείται ότι ενίσχυαν την προστασία των νεκρών. Παράλληλα, θεωρήθηκε – από τη Σταματοπούλου – ότι μπορεί να επρόκειτο για αφομοίωση της λατρείας της Αφροδίτης με την Περσεφόνη²⁸³. Λόγω του γεγονότος ότι η Δημητριάς ιδρύθηκε από Μακεδόνα βασιλιά και το μεγαλύτερο χρονικό διάστημα της πρώιμης ελληνιστικής περιόδου ανήκε στη μακεδονική σφαίρα επιρροής είναι πιθανό το θρησκευτικό της τοπίο να επηρεάστηκε από αυτό του μακεδονικού βασιλείου. Η εύρεση τέτοιων ειδωλίων σε τάφους συνήθως οδηγεί στην ταύτιση με την Πασικράτα ή την Αφροδίτη. Η Πασικράτα λατρεύτηκε στην Ήπειρο, ως επίκληση της Αρτέμιδος βάσει δύο αναθηματικών επιγραφών²⁸⁴. Ακόμη, λατρεύτηκε στον ναό της Δήμητρας Μαλοφόρου στον Σελινούντα μαζί με τον Δία *Μειλίχιο*²⁸⁵.

Μαζί με την Πασικράτα στο συγκεκριμένο ιερό λατρεύτηκε και η Εννοδιά²⁸⁶, σύμφωνα με ενεπίγραφο βωμό του 2^{ου} αιώνα π.Χ. που εντοπίστηκε στην ίδια θέση²⁸⁷.

---

²⁷⁹ Heinz 1998, 84. Την ταύτιση με την Αφροδίτη αποδέχτηκε και η Μαράντου, η οποία μεταξύ των θεοτήτων που λατρεύτηκαν στη Θεσσαλία με χθόνιο χαρακτήρα συγκαταλέγει και την Αφροδίτη με την ιδιότητα της προστάτιδας της γυναικείας γονιμότητας, αλλά και με θεά που διέθετε τα χαρακτηριστικά της Περσεφόνης (Μαράντου 2008, 164.). Stamatoroulou 2014, 208. Kravaritou 2016b, 140.

²⁸⁰ Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1994, 252.

²⁸¹ Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1994, 252-253.

²⁸² Για τη Μπάτζιου-Ευσταθίου η εύρεση ειδωλίου χοίρου και των πλακιδίων με την αναδυόμενη Αφροδίτη συμβάλλουν στην επιβεβαίωση αυτού του επιχειρήματος (Μπάτζιου-Ευσταθίου 2010, 191-192.).

²⁸³ Stamatoroulou 2014, 2016 και υποσημείωση 52 για αναφορές σε επιμέρους μελέτες.

²⁸⁴ Η πρώτη βρέθηκε στην Αμβρακία (Δραγούμης 1910, 397-398. Αρχαιολογικό Μουσείο Άρτας αρ. 26.). Η δεύτερη βρέθηκε στην Παναγία Πρέβεζας (SEG XXXVII 528. Μουσείο Ιωαννίνων αρ. 5054.).

²⁸⁵ Stamatoroulou 2014, 217.

²⁸⁶ Η Mili μάλιστα υποστήριξε ότι σε ιερά που συνδέονται με νεκροταφεία και νεκροταφειακές τελετές μπορεί να υφίσταται συλλατρεία θεοτήτων με διαφορετικές ιδιότητες που τώρα, όμως, μοιράζονταν ένα κοινό, χθόνιο χαρακτήρα (Mili 2015, 270.).

²⁸⁷ Αρβανιτόπουλος 1915, 56.

Ήταν η θεά-προστάτιδα των οδών και των τρίστρατων και σύμφωνα με τον Παπαχατζή²⁸⁸, θεά του κάτω κόσμου και γι' αυτό ταυτίστηκε με την Περσεφόνη. Αποδόθηκε να κρατά δύο δάδες, διαλύοντας το σκότος του κάτω κόσμου και να καλπάζει άλογο²⁸⁹. Κατ' επέκταση λατρεύτηκε και ως ψυχοπομπός θεότητα, με τις ιδιότητες που λατρεύτηκε ο Ερμής γνωστός ως *Ενόδιος* ή *Οδιος*²⁹⁰.

Η Άρτεμις Εννοδία ήταν το αποτέλεσμα συγκρητισμού της Εννοδίας με την Αρτέμιδα. Λατρεύτηκε για τις κουροτροφικές της ιδιότητες, ως προστάτιδα των παιδιών και των γυναικών. Παράλληλα, η Άρτεμις λατρεύτηκε με το προσωνύμιο Πασικράτα στη Μακεδονία και την Ήπειρο. Βάσει της θέσης εντοπισμού των ειδωλίων ανάμεσα στην πόλη και το νεκροταφείο και τον τύπο των ειδωλίων – αν και είναι μοναδικό το ειδώλιο που αποδίδει κουροτροφική μορφή – μπορεί για τη Σταματοπούλου²⁹¹ η Άρτεμις να λατρεύτηκε στη Δημητριάδα με το επώνυμο Πασικράτα, όπως συνέβαινε στη Μακεδονία και την Ήπειρο. Κατ' επέκταση η τοποθέτηση του ιερού της Πασικράτας στη Δημητριάδα, κοντά στο τείχος και τις πύλες, ίσως να υποδηλώνει ότι η Άρτεμις Εννοδία λατρευόταν και με την ιδιότητα της προστάτιδας της εισόδου της πόλεως²⁹² και μπορεί να μην συνδεόταν με το χθόνιο στοιχείο. Κάτι ανάλογο έχει παρατηρηθεί ότι συνέβη στην αρχαία Αθήνα με την οικοδόμηση ιερών κοντά στα τείχη επιδιώκοντας την προστασία των τειχών της πόλεως από τους εχθρούς και τις αιτίες μιάσματος²⁹³. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο συλλογισμός έχει αναπτυχθεί από τη Σταματοπούλου²⁹⁴, όμως, δεν είναι τελείως αβάσιμοι οι ισχυρισμοί του Αρβανιτόπουλου και του Παπαχατζή περί ταύτισης της Πασικράτας με τη θεά Αφροδίτη, οι οποίοι στηρίζονται στη μελέτη των φυσιογνωμικών χαρακτηριστικών των ειδωλίων.

5. γ. 5. Αιγυπτιακές θεότητες

Τον 3^ο αιώνα π.Χ. στη Δημητριάδα εισήχθησαν λατρείες από την Αίγυπτο. Στον πρώιμο 20^ό αιώνα, ο Αρβανιτόπουλος εντόπισε στο τείχος της Δημητριάδος επιτύμβια στήλη που φέρει το όνομα κάποιου ιερέα της Ίσιδος²⁹⁵ (εικόνα 22). Βάσει του σχήματος των γραμμάτων έχει χρονολογηθεί στο β' μισό του 3^{ου} αιώνα π.Χ.²⁹⁶. Στην

²⁸⁸ Παπαχατζής 1958β, 52.

²⁸⁹ Παπαχατζής 1987β, 54.

²⁹⁰ Παπαχατζής 1987β, 55. Μπάτζιου-Ευσταθίου 2010, 192.

²⁹¹ Stamatopoulou 2014, 229.

²⁹² Stamatopoulou 2014, 232.

²⁹³ Κωστάκη 2008, 159.

²⁹⁴ Stamatopoulou 2014, 229-230 και υποσημείωση 141.

²⁹⁵ Stamatopoulou 2008, 249.

²⁹⁶ Για παράλληλα με άλλες επιγραφές, βλέπε Stamatopoulou 2008, 250 και παραπομπές 8 και 9.

επιγραφή κατονομάζεται ο Ουάφρης, το όνομα του οποίου έχει αποδοθεί εξελληνισμένα. Στον δεύτερο στίχο έχει αναγραφεί το εθνικό *Ποσειρίτης*, καταγόμενος από τον Βούσιρη (Bousiris), ενώ δηλώνεται και το επάγγελμα, στοιχείο που δεν ήταν σύνηθες κατά την ελληνιστική εποχή²⁹⁷. Αυτή η επιγραφή επιβεβαιώνει την εγκατάσταση Αιγυπτίων στη Δημητριάδα κατά τον 3^ο αιώνα π.Χ.²⁹⁸. Από τη Δημητριάδα προέρχονται άλλες τρεις επιγραφές, στις οποίες σώζονται τα ονόματα δύο ανδρών, που κατονομάζονται ως Καρομεμφίτες²⁹⁹ και μίας γυναίκας με το όνομα Μυρτώ χαρακτηρίζεται ως Νειλογενής³⁰⁰. Πιθανόν κατά τον 3^ο αιώνα π.Χ., η λατρεία της Ίσιδος στη Δημητριάδα λάμβανε χώρα στα πλαίσια του οίκου και κατ' επέκταση επρόκειτο για ιδιωτική λατρεία μόνο εντός των αιγυπτιακών κοινοτήτων ή είχαν γνωρίσει τον αιγυπτιακό πολιτισμό συμμετέχοντας στις εκστρατείες των Μακεδόνων στην Αίγυπτο³⁰¹. Κατά τον 2^ο αιώνα π.Χ. θεωρείται ότι η λατρεία των Αιγυπτίων θεοτήτων έλαβε δημόσιο χαρακτήρα, στοιχείο που μπορεί να επιβεβαιωθεί από τα ψηφίσματα του όψιμου 2^{ου} αιώνα π.Χ. (IG IX2, 1107. IG IX2, 1133)³⁰².

Ιδιαίτερο είναι το γεγονός ότι στη στήλη αποδίδεται και η μορφή του ιερέα ιστάμενη και μετωπική, ενώ το κεφάλι του στρέφεται προς τα δεξιά. Έχει αποδοθεί αγένειος και χωρίς μαλλιά. Φορά λευκό χιτώνα και ιμάτιο. Με το δεξί του χέρι κρατά ομφαλωτή φιάλη και πιθανόν κάνει σπονδή σε βωμό. Το αριστερό του χέρι είναι λυγισμένο μπροστά από το στήθος και κρατά αντικείμενο δυσδιάκριτο³⁰³. Εικονογραφικά παράλληλα μπορούν να εντοπιστούν σε ολόγλυφες μορφές ιερέων των ρωμαϊκών χρόνων³⁰⁴, ενώ παράλληλα της ελληνιστικής περιόδου εντοπίζονται στη Θεσσαλονίκη σε ανάγλυφη στήλη του Όσιρι και στην Πομπηία³⁰⁵.

5. γ. 6. Κυβέλη

Τόπος λατρείας της Κυβέλης στη Δημητριάδα θεωρήθηκε το κτήριο εντός των τειχών με περίστυλη αυλή που εντοπίστηκε στο ανατολικό τμήμα της Δημητριάδος³⁰⁶

²⁹⁷ Masson 1969, 696. Stamatopoulou 2008, 250 και υποσημείωση 18. Mili 2015, 207.

²⁹⁸ Bakhuizen 1994, 27. Decourt και Tziafalias 2007, 337-340.

²⁹⁹ Αθανασάκειο Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου Λ89, Λ95. Decourt και Tziafalias 2007, 341, εικόνες 4-5.

³⁰⁰ Αθανασάκειο Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου Λ 181. Decourt και Tziafalias 2007, 342, εικόνα 6.

³⁰¹ Masson 1969, 696. Decourt και Tziafalias 2007, 337. Stamatopoulou 2008, 254.

³⁰² Σχετικά με τη λατρεία της Ίσιδος και άλλων ανατολικής προέλευσης θεοτήτων, βλέπε την αντίστοιχη ενότητα στο επόμενο κεφάλαιο.

³⁰³ Stamatopoulou 2008, 251-252.

³⁰⁴ Για περισσότερες λεπτομέρειες βλέπε Stamatopoulou 2008, 252 υποσημείωση 42.

³⁰⁵ Stamatopoulou 2008, 252 και υποσημειώσεις 40 και 42-45.

³⁰⁶ Stählin 2008, 149.

και έχει χρονολογηθεί στον όψιμο 3^ο και πρώιμο 2^ο αιώνα π.Χ. Αρχικά αναγνωρίστηκε ως οικία, ενώ πρόσφατα χαρακτηρίστηκε ως μητρώον³⁰⁷. Οι Μπάτζιου-Ευσταθίου και Τριανταφυλλοπούλου υποστήριξαν ότι επρόκειτο για (ημι)υπαίθριο οικιακό ιερό³⁰⁸, λόγω του γεγονότος ότι στο εσωτερικό της αυλής εντοπίστηκαν πήλινο θυμιατήρι, ειδώλια Κυβέλης δίπλα στο θυμιατήρι, ειδώλια Αφροδίτης και Εκάτης, μαρμαρίνη βάση για την τοποθέτηση αναθημάτων και τμήμα μαρμαρίνης λεκάνης³⁰⁹. Μαζί με την Κυβέλη θεωρήθηκε ότι στο κτήριο αυτό λατρεύτηκαν και θεότητες που σχετίζονταν με αυτήν, όπως η Αφροδίτη, η Εκάτη, η Εννοδία και ο Άττις, η Αφροδίτη Επιτραγία και ο Δίας Μειλίχιος³¹⁰. Πρόσφατα, η Μπάτζιου-Ευσταθίου υποστήριξε ότι πιθανόν στη συγκεκριμένη περιοχή να είχε οικοδομηθεί και το Θεσμοφόριο, λόγω του γεγονότος ότι αμφότερες οι θεότητες ήταν μητρικές θεές και γι' αυτό οι Δημητρίεις μπορεί να επιθυμούσαν τη γειτνίαση αυτών των ιερών³¹¹.

6. Ολιζών

Η Ολιζών ήταν πόλιν που συμμετείχε στον συνοικισμό της Δημητριάδος (Στράβων IX.5.15). Το εθνικό της πόλεως ήταν *Ολιζώνιος*, όπως μαρτυρείται σε επιγραφή της ύστερης κλασικής περιόδου (CID II 84A στίχος 4). Της ίδιας περιόδου (337-336π.Χ.) επιγραφή από τους Δελφούς μαρτυρεί ότι ο ένας από τους ιερομνήμονες των Μαγνήτων καταγόταν από την Ολιζώνα³¹². Από την περιοχή της αρχαίας Ολιζώνας έχουν εντοπιστεί αρχιτεκτονικά κατάλοιπα των ελληνιστικών χρόνων και τμήματα επιτύμβιων στηλών. Μεταξύ των ευρημάτων ξεχωρίζει το ακέφαλο γυναικείο γλυπτό της ύστερης ελληνιστικής³¹³, το οποίο δεν είναι γνωστό κατά πόσο απέδιδε θεότητα ή κάποια σπουδαία αστή της πόλεως τη συγκεκριμένη περίοδο.

³⁰⁷ <http://atlasthessalias.culture.gr/-----1.html> (ανακτήθηκε στις 7 Οκτωβρίου 2018). Μπάτζιου-Ευσταθίου και Τριανταφυλλοπούλου 2000, 303. Μπάτζιου-Ευσταθίου 2002, 30-32 εικόνες 33-36.

³⁰⁸ Οι Μπάτζιου-Ευσταθίου και Τριανταφυλλοπούλου εντόπισαν και δεύτερο οικιακό ιερό σε ελληνιστική οικία στον δυτικό τομέα της Δημητριάδος. Εκεί εντοπίστηκε πόριος βωμίσκος και αγγεία, θρανίο με κοιλότητα και αγγεία καμένα (Μπάτζιου-Ευσταθίου και Τριανταφυλλοπούλου 2000, 304.).

³⁰⁹ Μπάτζιου-Ευσταθίου και Τριανταφυλλοπούλου 2000, 301. Μπάτζιου-Ευσταθίου 2002, 30-32. Kravaritou 2011, 122. Mili 2015, 206.

³¹⁰ Μπάτζιου-Ευσταθίου 1996α, 22-24. Μπάτζιου-Ευσταθίου και Τριανταφυλλοπούλου 2000, 303.

³¹¹ Μπάτζιου-Ευσταθίου 2010, 188.

³¹² Bourguet 1900, 506. Decourt et al. 2004, 721.

³¹³ Αδρύμη-Σισμάνη 1992, 270.

Κεφάλαιο Β': Μέση και ύστερη ελληνιστική περίοδος (2^{ος} και 1^{ος} αιώνας π.Χ.)

Κατά τον ύστερο 3^ο και πρώιμο 2^ο αιώνα π.Χ. επί βασιλείας του Αντιγόνου Γ' Δώσωνα, η κατάσταση στη Θεσσαλία άρχισε να μεταβάλλεται, καθώς το νότιο τμήμα της Θεσσαλίας άρχισε να απειλείται από τις επεκτατικές τάσεις της ανερχόμενης τότε δύναμης των Αιτωλών³¹⁴. Η περιοχή της αρχαίας Μαγνησίας βρισκόταν σε ανησυχία, καθώς ο απώτερος στόχος των Αιτωλών ήταν να καταλάβουν το λιμάνι της Δημητριάδος³¹⁵. Σε αυτό το κλίμα αναστάτωσης στις θεσσαλικές πόλεις και κατά την περίοδο 197-196π.Χ. στην ανατολική Θεσσαλία άρχισαν να εγκαθίστανται Ρωμαίοι μετά τη μάχη στις Κυνός Κεφαλές στα πλαίσια του Β' Μακεδονικού πολέμου μεταξύ των Ρωμαίων με τον Τίτο Κόιντο Φλαμίνιο και των Μακεδόνων με τον Φίλιππο Ε'.

Η Δημητριάδα συνέχισε να αναπτύσσεται ως διεθνές γεωστρατηγικής σημασίας εμπορικό λιμάνι και κατά τον 2^ο αιώνα π.Χ., όταν στο προσκήνιο εμφανίστηκαν οι Ρωμαίοι, οι οποίοι είχαν αρχίσει να εμπλέκονται στο πολιτικό σκηνικό της Θεσσαλίας. Το 197π.Χ. ήταν κομβικό έτος στην ιστορία της Θεσσαλίας και ειδικότερα της αρχαίας Μαγνησίας. Με τη λήξη της μάχης στη θέση Κυνός Κεφαλές μεταξύ των Ρωμαίων υπό τις διαταγές του Τίτου Κόιντου Φλαμίνιου και των Μακεδόνων υπό τον Φίλιππο Ε' με νίκη υπέρ των Ρωμαίων, οι τελευταίοι άρχισαν να εγκαθίστανται στην κεντρική Ελλάδα, ενώ ο Φλαμίνιος κατά τη διάρκεια των Ισθμίων αγώνων ανακοίνωσε ότι *Ἡ σύγκλητος ἡ Ρωμαίων καὶ Τίτος Κοῖντιος στρατηγὸς ὕπατος, καταπολεμήσαντες βασιλέα Φίλιππον καὶ Μακεδόνας, ἀφιασιν ἐλευθέρους, ἀφρουρήτους, ἀφορολογήτους, νόμοις χρωμένους τοῖς πατρίοις, Κορινθίους, Φωκέας, Λοκρούς, Εὐβοεῖς, Ἀχαιοὺς τοὺς Φθιώτας, Μάγνητας*³¹⁶, *Θετταλούς, Περραιβούς.* (Πολύβιος XVIII.46.5) δίνοντας σε συγκεκριμένους πληθυσμούς την ελευθερία τους³¹⁷. Μάλιστα ο Διόδωρος ο Σικελιώτης αναφέρει χαρακτηριστικά ότι ο Φλαμίνιος είχε εντολή διότι *παρὰ τῆς βουλῆς ἐντολὰς ἔχει ταύτας ὅπως μὴ μέρος τῆς Ἑλλάδος ἀλλὰ πᾶσαν αὐτὴν ἐλευθεροῦν, ὑπολαβὼν ὁ Φίλιππος* (28.11). Το 196π.Χ. ο Φλαμίνιος ανακοίνωσε την ίδρυση του Κοινού των Μαγνήτων με επικεφαλής τον Ευρύλοχο, ενώ η Δημητριάδα ορίστηκε πρωτεύουσα του Κοινού (Πολύ-

³¹⁴ Περίοικες περιοχές της Οιταίας, της Μαλίδος και της Αινίδος βρέθηκαν υπό την επιρροή των Αιτωλών, αλλά και πόλεις, όπως η Φάρσαλος, οι Ευρυμενές και άλλες (<http://atlasthessalias.culture.gr/----->.....html (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2018)).

³¹⁵ Helly 2009, 358-359.

³¹⁶ Αξίζει να σημειωθεί ότι και εδώ οι Μάγνητες αναφέρονται ξεχωριστά από τους Θεσσαλούς.

³¹⁷ Helly 1980, 37-38. Kravaritou 2016a, 553 υποσημείωση 16. Σχετικά με το τί μπορεί να σήμαινε η απόδοση ελευθερίας από τον Φλαμίνιο στους Έλληνες, βλέπε Walsh 1996, 345.

βιος 18.46.5. Λίβιος 35.31.11, 43.5.)³¹⁸. Η δημιουργία του Κοινού των Μαγνήτων και ξεχωριστά του Κοινού των Θεσσαλών ήταν αποτέλεσμα της προσπάθειας του Ρωμαίου στρατηγού να οργανώσει και να ελέγξει καλύτερα τους πληθυσμούς της Θεσσαλίας – Μάγνητες, Περραιβούς, Αινιάνες, Οιταίους, Θεσσαλούς, αλλά τελικά δημιούργησε μόνο τα δύο προαναφερθέντα Κοινά³¹⁹. Το 194π.Χ. οι Ρωμαίοι αποχώρησαν από τη Δημητριάδα καταστρέφοντας παράλληλα και τμήμα του οχυρωματικού τείχους της πόλεως³²⁰. Η διάρκεια λειτουργίας του Κοινού στην περιοχή της Μαγνησίας ήταν σύντομη, καθώς το 191π.Χ. η Μαγνησία βρέθηκε ξανά υπό την εξουσία των Μακεδόνων. Αξίζει να σημειωθεί ότι κατά τον 2^ο αιώνα π.Χ. άρχισαν να δημιουργούνται τα Κοινά. Όπως προαναφέρθηκε, στη Μαγνησία το Α' Κοινό δημιουργήθηκε το 197-196π.Χ., ενώ στην υπόλοιπη Ελλάδα η δημιουργία των Κοινών ξεκίνησε από το 146π.Χ. και έπειτα με την ολοκληρωτική εγκατάσταση ρωμαϊκών φρουρών στον τότε ελληνικό κόσμο. Η ίδρυση των Κοινών χρησίμευε στη «διπλωματική αντιπροσώπευση των πόλεων-μελών τους ενώπιον της κεντρικής ρωμαϊκής εξουσίας»³²¹. Κατά τον 1^ο αιώνα π.Χ. τα Κοινά ανέλαβαν την αναδιοργάνωση του θρησκευτικού τοπίου με την ίδρυση Σεβαστείων και Καισαρείων εντός των πόλεων και παράλληλα ανέλαβαν και τη στελέχωση των νέων ιερών με ιερείς.

Η μετάβαση αυτή και η μεταβολή στον πολιτικο-κοινωνικό τομέα οδήγησε κατά το α' μισό του 2^{ου} αιώνα π.Χ. σε διαμάχες στο συγκεκριμένο τμήμα της Θεσσαλίας. Λόγω του γεγονότος ότι οι Μάγνητες δεν δέχτηκαν τους Ρωμαίους και την εγκατάστασή τους, οι Μακεδόνες επέστρεψαν στην ανατολική Θεσσαλία το 193π.Χ. και απομακρύνθηκαν οριστικά από την περιοχή αυτή μετά το 168-167π.Χ. και τη μάχη της Πύδνας³²² στα πλαίσια του Γ' Μακεδονικού πολέμου επιτρέποντας στους Ρωμαίους να κυριαρχήσουν και επιτρέποντας στους Μάγνητες να ιδρύσουν το Β' Κοινό, το οποίο επιβίωσε μέχρι και τους αυτοκρατορικούς χρόνους³²³. Οι Ρωμαίοι προέβησαν σε διανομή γης και επιβολή φόρων. Το Κοινό των Μαγνήτων προέβη σε αναδιοργάνωση για την καλύτερη διοίκηση της περιοχής ελέγχοντας ουσιαστικά όλο το τμήμα της ανατολικής Θεσσαλίας, καθώς επρόκειτο για ομοσπονδιακό κοινό. Κατά τον 2^ο αιώνα π.Χ., στην περιοχή εμφανίζονται ανεξάρτητες πόλεις ή δήμοι, που δια-

³¹⁸ Ιντζεσίλογλου 1996, 101. Μπάτζιου-Ευσταθίου 1996α, 14. Μπάτζιου-Ευσταθίου 2002, 12-13. Graninger 2010, 322. Τριανταφυλλοπούλου 2012, 341.

³¹⁹ Helly 1980, 37.

³²⁰ Τριανταφυλλοπούλου 2012, 341.

³²¹ Κραβαρίτου 2015, 283.

³²² Ιντζεσίλογλου 1996, 101-107. Μπάτζιου-Ευσταθίου 2002, 13-15. Kravaritou 2011, 123.

³²³ Kravaritou 2014, 203-204.

φοροποιούνται από το ενοποιημένο μοντέλο που ίσχυε κατά τον 3^ο αιώνα π.Χ. με την υλοποίηση του συννοικισμού και την ίδρυση της Δημητριάδος. Στις επιγραφές που ανευρίσκονται κατά τον 2^ο αιώνα π.Χ., γίνεται λόγος για την ύπαρξη μαγνητικών πόλεων (*ταῖς κατὰ Μαγνησίαν πόλεσιν*)³²⁴, και αναφέρονται ἡ πόλις ἡ Δημητρίων³²⁵, ὁ τὲ δῆμος ὁ τῶν Δημη[τρίων]³²⁶ και ὁ δῆμος ὁ Σπαλαυθρέων³²⁷. Κατά τη μέση ελληνιστική περίοδο, γύρω στο 161π.Χ. με την ίδρυση του Β' Κοινού των Μαγνητών, στην αρχαία Μαγνησία αρχίζει να λειτουργεί ομοσπονδιακού χαρακτήρα συνέδριο, στο οποίο συμμετείχαν εκπρόσωποι από όλες τις πόλεις που ήταν μέλη του Κοινού, έδρα του οποίου ήταν η Δημητριάδα³²⁸, ενώ διατήρησαν τα ονόματα των μηνών του ημερολογιακού έτους, όπως τα είχαν ορίσει οι Μακεδόνες³²⁹.

Το Α' Κοινό των Μαγνητών

Το Α' Κοινό των Μαγνητών ιδρύθηκε το 194π.Χ. και για αυτό ελάχιστα στοιχεία έχουν σωθεί σχετικά με την οργάνωσή του. Τα μόνα γνωστά στοιχεία είναι από το κείμενο του Λίβιου (35.31.11, 35.43.5). Από το κείμενο μαρτυρείται το αξίωμα του Μαγνητάρχη υπονοώντας ότι υπήρχε το Κοινό των Μαγνητών.

Το Β' Κοινό των Μαγνητών

Το Β' Κοινό των Μαγνητών ιδρύθηκε μετά από το 168 π.Χ. με τη λήξη του Γ' Μακεδονικού πολέμου και την απομάκρυνση των Μακεδόνων από τη Θεσσαλία και επιβίωσε μέχρι και την ύστερη ρωμαϊκή περίοδο. Στο Κοινό αυτό συμμετείχαν όλες οι πόλεις της αρχαίας Μαγνησίας και πρωτεύουσά του ήταν η Δημητριάδα. Το Κοινό διοικείτο από «κοινούς άρχοντες» (: ομοσπονδιακούς άρχοντες) και «κοινούς νόμους», ενώ διέθετε εκκλησία και Συνέδριο, η σύνθεση των οποίων δεν είναι γνωστή

³²⁴ IG IX2, 1101 στίχος 3, IG IX2, 1102 στίχοι 9-10, IG IX2, 1103 στίχος 25 (οι επιγραφές έχουν χρονολογηθεί χρονικά στον 2^ο αιώνα π.Χ.).

³²⁵ IG IX2, 1133 στίχος 1 (επιγραφή του 2^{ου} αιώνα π.Χ.).

³²⁶ SEG XXXIV 553 στίχοι 9-10 (επιγραφή του 150π.Χ.).

³²⁷ IG IX2, 1111 στίχοι 1 και 25-26 (επιγραφή του 130-126π.Χ.). Helly 1971, 555 (ψήφισμα των Δημητρίων του 2^{ου} αιώνα π.Χ. που τοποθετήθηκε στην Ηράκλεια Τραχινία).

³²⁸ Η σχέση των Μαγνητικών πόλεων με το Κοινό είναι χαρακτηριστική σε επιγραφή του 2^{ου} αιώνα π.Χ. από τη Δημητριάδα: IG IX2, 1101 στίχοι 2-8: εἶναι δὲ αὐτῶι καὶ προε- | δρίαν ἐμ πάσαις ταῖς κατὰ Μαγνησίαν πόλεσιν, προνοη- | θῆναι δὲ ὅπως συντελεσθῇ τὰ ἐψηφισμένα τοὺς κοινούς | ἄρχοντας, τὸ δὲ ἐσόμενον εἰς ταῦτα ἀνήλωμα δοῦναι | τοὺς ταμίας, γράψ[αι] δὲ καὶ πρὸς τὰς πόλεις τὸ ἀντίγραφον | τοῦ ψηφίσματος Σίμων τὸν γραμματέα· ἔδοξεν τοῖς | συνέδροις· ἔδοξεν καὶ τῇ ἐκκλησίᾳ.

³²⁹ Kravaritou 2016b, 145.

από τις μέχρι σήμερα σωζόμενες επιγραφές³³⁰. Στην εκκλησία πιθανόν να εκπροσωπούνταν όλες οι πόλεις, που συμμετείχαν στον συνοικισμό, αλλά τα ψηφίσματα του Κοινού έπρεπε να εγκρίνει η εκκλησία, για να τεθούν σε ισχύ. Επίσης, η ισχύς των νομοθετημάτων έπρεπε να εγκριθεί πρώτα από το Συνέδριο και μετά από την εκκλησία. Την αρμοδιότητα για την κοινοποίηση των αποφάσεων του Κοινού στις ομοσπονδιακές πόλεις είχε αναλάβει ο γραμματέας των Συνέδρων ή του Συνεδρίου, ενώ μπορούσε να προτείνει και «νομοθετικές ρυθμίσεις στην εκκλησία του Κοινού»³³¹.

Μερικά από τα αξιώματα που υπήρχαν στο Κοινό των Μαγνήτων και είναι γνωστά από επιγραφές είναι ο στρατηγός των Μαγνήτων ή κοινός στρατηγός ή απλά στρατηγός, ο ταμίας των Μαγνήτων, ο υπάρχης και ο ναύαρχος³³². Το ανώτερο αξίωμα θεωρείται ότι ήταν εκείνο του στρατηγού, ο οποίος ήταν άρχοντας αιρετός – η εκλογή του γινόταν από την εκκλησία ή από το Συνέδριο – και η διάρκεια του αξιώματος ήταν ένας χρόνος, στοιχείο που γίνεται κατανοητό από το γεγονός ότι στα ψηφίσματα του Κοινού γίνεται αναφορά στο όνομα του στρατηγού με στόχο να προσδιοριστεί η χρονική στιγμή υλοποίησης του ψηφίσματος. Στον νομοθετικό τομέα, ο στρατηγός μπορούσε να εισηγηθεί νομοθετικές προτάσεις, ενώ είναι πιθανό να εμπλεκόταν στον στρατιωτικό τομέα όντας αρχηγός των στρατιωτικών δυνάμεων που διέθετε το Κοινό³³³. Ο ταμίας του Κοινού αναλάμβανε τα έξοδα για τη χάραξη των ψηφισμάτων σε λίθινες στήλες και μπορούσε επίσης να προτείνει νομοθετικές διατάξεις στην εκκλησία. Ο υπάρχης και ο ναύαρχος απαντούν μόνο σ' ένα ψήφισμα του Κοινού (IG IX2, 1103 στίχοι 5-6) χωρίς να γνωστοποιούνται στοιχεία σχετικά με τα καθήκοντά τους. Αναφορικά με την εμπλοκή ιερέων στη σύσταση του Κοινού των Μαγνήτων δεν είναι γνωστά πολλά στοιχεία. Με επιφύλαξη μπορεί να υποστηριχθεί ότι ο ιερέας του Διός *Ακραίου* συμμετείχε στο σώμα των αξιωματούχων του Κοινού³³⁴ (IG IX2, 1103 στίχοι 7-8. IG IX2, 1105II στίχοι 2-3. IG IX2, 1108 στίχος 6. IG IX2, 1109I στίχοι 2-3. IG IX2, 1109II στίχος 71). Λαμβάνοντας υπ' όψιν το γεγονός ότι ο ιερέας του Σαράπιδος, Κρίτων, κατά τον 2^ο αιώνα π.Χ. τιμήθηκε από το Κοινό

³³⁰ Ιντζεσίλογλου 1996, 102.

³³¹ Ιντζεσίλογλου 1996, 102.

³³² Ιντζεσίλογλου 1996, 102. Ενδεικτικά αναφέρονται οι IG IX2, 1103 στίχοι 5-11. IG IX2, 1104I στίχοι 1-4. IG IX2, 1105II στίχοι 1-3. IG IX2, 1108 στίχοι 1-5. IG IX2, 1109I στίχοι 1-8, 20, 30, 43-44. IG IX2, 1109II στίχοι 72-73. IG IX2, 1111 στίχοι 5-9. IG IX2, 1130 στίχοι 1-2 – η μόνη μέχρι στιγμής δημοσιευμένη με αναφορά σε αρχιερωύτες και ιεροθύτες χωρίς να μαρτυρούνται πληροφορίες για τα καθήκοντά τους (Ιντζεσίλογλου 1996, 103 και υποσημείωση 29.). IG IX2, 1132 στίχοι 2-3.

³³³ Ιντζεσίλογλου 1996, 102-103.

³³⁴ Ιντζεσίλογλου 1996, 103 και 104. Ο Ιντζεσίλογλου τονίζει δύο φορές την άποψή του ότι μπορεί στον ιερέα του Διός *Ακραίου* να είχε παραχωρηθεί κάποιο αξίωμα είτε από το Κοινό των Μαγνήτων είτε από τις αρχές της πόλεως της Δημητριάδος.

των Μαγνήτων για τον χαρακτήρα και την προσφορά του στη Δημητριάδα³³⁵, τότε είναι πιθανόν κάποιοι – αν όχι όλοι – ιερείς να συμμετείχαν στη λήψη αποφάσεων σχετικά με τα θρησκευτικά ζητήματα της πόλεως ακόμη κι αν δεν ήταν διοικητικά μέλη του Κοινού των Μαγνήτων. Ωστόσο, η απουσία τεκμηρίων σχετικά με το ζήτημα της αντιπροσώπευσης των ιερέων στο Κοινό των Μαγνήτων δεν επιτρέπει να γίνουν άλλες υποθέσεις.

Κατά την περίοδο λειτουργίας του Β' Κοινού των Μαγνήτων, στα ψηφίσματα της Δημητριάδος μαρτυρούνται ορισμένα αξιώματα χωρίς, ωστόσο, να καθορίζονται με σαφήνεια τα καθήκοντα του καθενός. Πρόκειται για τρεις στρατηγούς, τρεις ή τέσσερις νομοφύλακες, ενώ για ορισμένα αξιώματα δεν είναι γνωστός ο αριθμός των ατόμων που αναλάμβαναν, όπως είναι οι ταμίες, οι πρυτάνεις και οι τειχοποιοί, ενώ μαρτυρείται η ύπαρξη ενός αρχιεροθύτη και κάποιων ιεροθυτών³³⁶. Οι στρατηγοί και οι νομοφύλακες μπορούσαν να προτείνουν νόμους στην εκκλησία και στη βουλή. Μάλιστα οι τελευταίοι δεν έπρεπε να είναι νεότεροι των τριάντα ετών³³⁷. Οι ταμίες της Δημητριάδος, όπως και ο ταμίας του Κοινού των Μαγνήτων, είχαν αναλάβει την αρμοδιότητα της διαχείρισης των εξόδων για την αναγραφή των ψηφισμάτων σε λίθινες στήλες. Τα καθήκοντα των πρυτάνεων δεν είναι σαφή, εκτός από μια αναφορά στη στήλη IG IX2, 1109 I, όπου αναλαμβάνουν τη διακόσμηση του ιερού του *Κοροπαίου* Απόλλωνα, ενώ στην ίδια επιγραφή οι τειχοποιοί έχουν την ίδια αρμοδιότητα με τους αστυνόμους, οι οποίοι ήταν υπεύθυνοι για την αναγραφή του ψηφίσματος σε στήλη. Παράλληλα, εξετάζοντας προσεκτικότερα τα ψηφίσματα του Κοινού των Μαγνήτων είναι ιδιαίτερο το γεγονός ότι δεν μαρτυρείται κάποιο εθνικό επίθετο από τις πόλεις που συμμετείχαν στο Κοινό των Μαγνήτων εκτός από το εθνικό Δημητριάως, παρόλο που έχουν σωθεί στοιχεία σχετικά με τις πόλεις που συμμετείχαν στον συννοικισμό της Δημητριάδος. Πρέπει να ληφθεί υπ' όψιν το γεγονός ότι πρώτον στον συννοικισμό της Δημητριάδος συμμετείχαν πόλεις που βρίσκονταν περίπου σε όλη την έκταση της Μαγνησίας. Δεύτερον, στη συγκρότηση του Κοινού των Μαγνήτων συμμετείχαν πόλεις από τη Μαγνησία και τέλος, το Κοινό ήλεγχε όλη την έκταση της Μαγνησίας, όπως και η Δημητριάδα, η οποία είχε αναδειχθεί σε πρωτεύουσα του Κοινού. Επομένως, ήταν φυσικό επακόλουθο η Δημητριάδα να έχει αναπτύξει ιδιαί-

³³⁵ Στοιχεία σχετικά με τον ιερέα του Σαράπιδος και την απόδοση τιμών στους ιερείς κατά τον 2^ο αιώνα π.Χ. θα παρουσιαστούν στη συνέχεια αυτού του κεφαλαίου στην ενότητα για τις αιγυπτιακές θεότητες.

³³⁶ Για τα τελευταία δύο αξιώματα, βλέπε την IG IX2, 1130 στίχοι 1-2, του 2^{ου} αιώνα π.Χ., η οποία εντοπίστηκε στη θέση Παλιά (Ιντζεσίλογλου 1996, 103.).

³³⁷ Η πληροφορία παραδίδεται στο ψηφίσμα IG IX2, 1109 I στίχοι 23-26 (Daux 1959, 287.).

τερες σχέσεις με το Κοινό. Ακόμη, αυτή η άρρηκτη σχέση μπορεί να αιτιολογείται από το γεγονός ότι οι ίδιες αρχές της Δημητριάδος συνδέονταν με τις αρχές του Κοινού και οι μεν συμμετείχαν στις αποφάσεις των δε³³⁸. Αυτή η άρρηκτη σχέση τεκμηριώνεται επιγραφικά με την εμφάνιση των στρατηγών και των νομοφυλάκων της πόλεως να εμπλέκονται σε ψηφίσματα του Κοινού των Μαγνήτων (IG IX2, 1108. IG IX2, 1109), ενώ σε ψηφίσματα της Δημητριάδος φαίνεται ο στρατηγός του Κοινού να προτείνει και να εμπλέκεται (σε ψήφισμα του δήμου των Σπαλαυθρέων IG IX2, 1111). Παράλληλα, ο ιερέας του Διός *Ακραίου*, τα καθήκοντα του οποίου δεν έχουν αποσαφηνιστεί μέχρι σήμερα, εμφανίζεται ως εισηγητής ψηφισμάτων και του Κοινού (IG IX2, 1103. IG IX2, 1105II. IG IX2, 1109I-II) και της πόλεως (IG IX2, 1108)³³⁹. Οι αιτίες δημιουργίας αυτής της σχέσεως μεταξύ του Κοινού και των αρχών της Δημητριάδος, όπως προαναφέρθηκαν, συνδέονται με τη γεωγραφική έκταση που ήλεγχε τόσο η Δημητριάδα μέσω του συνοικισμού της, όσο και η διοίκηση του Κοινού³⁴⁰ και γι' αυτό κατ' επέκταση οι αξιωματούχοι της μιας αρχής εμπλέκονταν στη λήψη αποφάσεων της άλλης αρχής. Όμως, μπορεί να υποστηριχθεί – για τον Ιντζεσίλογλου – ότι αποτέλεσμα αυτής της σχέσης Κοινού-Δημητριάδος ήταν το Κοινό των Μαγνήτων εξ αρχής να βρεθεί σε θέση υπεροχής έναντι των αρχών της Δημητριάδος, αλλά το ζήτημα παραμένει υπό διερεύνηση, λόγω απουσίας περισσότερων επιγραφικών δεδομένων³⁴¹.

Σε ψήφισμα του ύστερου 2^{ου} αιώνα π.Χ. του Κοινού των Μαγνήτων δηλώνεται στην αρχή του κειμένου ότι ο στρατηγός του Κοινού ήταν τότε ο *Αιτωλίων Δημητρίου Δημητριάδης* (SEG LXII 365), ο οποίος έχει ταυτιστεί με ασφάλεια από τη Μπάτζιου-Ευσταθίου και τον Πίκουλα με τον στρατηγό *Αιτωλίωνα Δημητρίου Παγασίτην* εκπροσωπώντας την κόμη των Παγασών. Θεωρείται ότι ήταν ο στρατηγός, ο οποίος με άλλους άρχοντες του Κοινού ψήφισαν τον κανονισμό λειτουργίας του μαντείου του *Κοροπαίου Απόλλωνα* (IG IX2, 1109 στίχος 4)³⁴².

³³⁸ Για την εμπλοκή της Δημητριάδος στο Κοινό των Μαγνήτων βλέπε Ιντζεσίλογλου 1996, 105 σχήμα 2, ενώ για τη σύμπτωση της εδαφικής κυριαρχίας και κατ' επέκταση εμπλοκής της Δημητριάδος στο Κοινό βλέπε Ιντζεσίλογλου 1996, 106 σχήμα 3. Αξίζει να σημειωθεί ότι η οργάνωση του χώρου στην αρχαία Μαγνησία μεταβλήθηκε κατά τον πρώιμο 3^ο π.Χ. με την ίδρυση της Δημητριάδος (Helly 2008, 201.) και εν συνεχεία κατά τον 2^ο αιώνα π.Χ. με την ίδρυση του Α' και του Β' Κοινού των Μαγνήτων (Helly 2008, 202.).

³³⁹ Ιντζεσίλογλου 1996, 104.

³⁴⁰ Για σχηματική αποτύπωση βλέπε Ιντζεσίλογλου 1996, 105 σχήμα 2.

³⁴¹ Ιντζεσίλογλου 1996, 106-107.

³⁴² Μπάτζιου-Ευσταθίου και Πίκουλας 2010-2013, 345-346.

Αξίζει να σημειωθεί ότι κατά το χρονικό διάστημα 196-146π.Χ. – περίοδος εγκατάστασης των Ρωμαίων στη Θεσσαλία – το Κοινό των Μαγνήτων έκοψε νομίσματα στο νομισματοκοπείο που ίδρυσε ο Δημήτριος Πολιορκητής στη Δημητριάδα αποδίδοντας κυρίως τις μορφές του Δία και του Κένταυρου Χείρωνα³⁴³ και προωθώντας ιδιαίτερα τη λατρεία των προγονικών θεοτήτων που λατρεύτηκαν στην περιοχή της αρχαίας Μαγνησίας³⁴⁴. Στον εμπροσθότυπο των νομισμάτων αυτής της περιόδου έχουν αποδοθεί ο Δίας, η Άρτεμις και ο Απόλλων³⁴⁵, ενώ στον οπισθότυπο έχουν απεικονιστεί η Άρτεμις επάνω στην πλώρη του πλοίου³⁴⁶ ή η Άρτεμις να κρατά δάδα³⁴⁷ και να φορά χλαμύδα και χιτώνα³⁴⁸ ή το πλοίο Αργώ μαζί με την επιγραφή ΜΑΓΝΗΤΩΝ ή ΔΗΜΗΤΡΙΕΩΝ³⁴⁹, ο Κένταυρος Χείρων με το εθνικό που προαναφέρθηκε. Ενίοτε αποδίδεται και ο Ποσειδών να κρατά τρίαίνα και δελφίνι³⁵⁰. Ανάμεσα στα νομίσματα αυτής της περιόδου ξεχωρίζουν οι κοπές με την προτομή του Δία στον εμπροσθότυπο και τη μορφή αλόγου που καλύπτει ή στέκεται μαζί με αστέρι στο βάθος του οπισθοτύπου³⁵¹.

³⁴³ Καραμεσίνη-Οικονομίδου 1962, 6 με νόμισμα που φέρει στον εμπροσθότυπο την κεφαλή του Διός και στον οπισθότυπο τη μορφή του Κένταυρου Χείρωνα με την επιγραφή ΜΑΓΝΗΤΩΝ.

³⁴⁴ Χάλκινες κοπές του 2^{ου} αιώνα π.Χ. από το Κοινό των Μαγνήτων εντοπίστηκαν και στις Φερές στο εσωτερικό οικίας. Επρόκειτο για τρία νομίσματα εκ των οποίων το ένα έφερε στον εμπροσθότυπο τη μορφή του Δία και στον οπισθότυπο την πλώρη πλοίου μαζί με το εθνικό ΜΑΓΝΗΤΩΝ και τα άλλα δύο απέδιδαν στον εμπροσθότυπο την κεφαλή του Διός και στον οπισθότυπο τη μορφή του Κένταυρου Χείρωνα με το εθνικό (Rogers 1932, 110 αρ. 348-349 εικόνα 172 και σελίδα 109 αρ. 339-342 εικόνα 170 αντίστοιχα. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου και Μουστάκα 2004, 514 πίνακας 4 εικόνες Δ31 και Δ32.).

³⁴⁵ Σύμφωνα με τον Rogers, στα πρώτα νομίσματα του Κοινού των Μαγνήτων αποδόθηκε και η Αφροδίτη Νήλεια, η οποία λατρεύτηκε ιδιαίτερα στην αρχαία Νήλεια (Rogers 1932, 106.). Η απόδοση της Αφροδίτης απαντά κατά τον ύστερο 2^ο και πρώιμο 3^ο αιώνα μ.Χ. στα νομίσματα που έκοψε το Κοινό των Μαγνήτων με τη μορφή της Δόμνας Ιουλίας στον εμπροσθότυπο και τη θεά Αφροδίτη ιστάμενη να φορά χιτώνα, να κρατά σκήπτρο και να συνοδεύεται από τον Έρωτα και την επιγραφή ΜΑΓΝΗΤΩΝ ΑΦΡΟΝΗΑ (Rogers 1932, 118-119 αρ. 370 εικόνα 190.). Στον 3^ο αιώνα μ.Χ. χρονολογείται νόμισμα από τη Δημητριάδα, στον εμπροσθότυπο του οποίου έχει αποδοθεί ο Γάιος Μάξιμος και στον οπισθότυπο η Αφροδίτη με χιτώνα και τον Έρωτα δίπλα της. Το νόμισμα φέρει την επιγραφή ΑΦΡΟΔΙΤΗ ΝΗΛΕΑΙ και παρέχει πληροφορίες για την προσωνομία της θεάς ως Νήλεια ή Νηλεία. Η Νήλεια κατά την κλασική εποχή ήταν πόλη προφανώς της Πελασγιώτιδος στο μυχό του Παγασητικού κόλπου και από τον 3^ο αι. π.Χ. συνοικίστηκε και έγινε κώμη της Δημητριάδος (Πρβλ. Στράβ. ΙΧ.5.18-22. Ιντζεσίλογλου 1994, 31-56. Rogers 1932, 121-122 εικόνα 195. Moustaka 1983, 115 αρ. 90.).

³⁴⁶ Moustaka 1983, 109 αρ. 63 και πίνακας 6.

³⁴⁷ Καραμεσίνη-Οικονομίδου 1962, 6 με νόμισμα που φέρει στον εμπροσθότυπο τη δαφνοστεφανωμένη κεφαλή του Απόλλωνα και στον οπισθότυπο την Αρτέμιδα να κρατά δύο δάδες. Moustaka 1983, 110 αρ. 66 και πίνακας 6.

³⁴⁸ Rogers 1932, 106-107 αρ. 324-326 εικόνα 163.

³⁴⁹ Moustaka 1983, 108 αρ. 61 και πίνακας 1.

³⁵⁰ Sear 1978, 205. Για αυτούς τους νομισματικούς τύπους, βλέπε Rogers 1932, 107-111 αρ. 327-351 εικόνες 163-174. Moustaka 1983, 102 και 109 αρ. 29 και πίνακας 6.

³⁵¹ Rogers 1932, 111 αρ. 352-353 εικόνες 175-176.

Οι θρησκευτικές μεταβολές κατά τον 2^ο και 1^ο αιώνα π.Χ.

Κατά τον 2^ο αιώνα π.Χ., οι τοπικές κοινότητες στην περιοχή της Μαγνησίας συγκροτήθηκαν σε δήμους³⁵² και τότε παρατηρείται μεταβολή και στο θρησκευτικό τοπίο, καθώς αναβίωσε η λατρεία των πολιαδικών θεοτήτων ιδιαίτερα από τα μέσα του 2^{ου} αιώνα π.Χ. (Αφροδίτη *Νήλεια*: IG IX2, 1125³⁵³, Άρτεμις *Παγασίτις*: IG IX2, 1123 και SEG XLIV 456, Απόλλων *Κοροπείτης*: IG IX2, 1204³⁵⁴). Παράλληλα, κατά τον 2^ο αιώνα π.Χ. η Άρτεμις *Ιωλκία*, ο Δίας *Ακραίος* και ο Απόλλων *Κοροπαίος* έγιναν οι κύριες θεότητες που τιμήθηκαν ιδιαίτερα από το Κοινό των Μαγνήτων (Άρτεμις *Ιωλκία*: IG IX2, 1109. IG IX2, 1122, Δίας *Ακραίος*: IG IX2, 1103. IG IX2, 1105 II. IG IX2, 1108. IG IX2, 1109. IG IX2, 1110, Απόλλων *Κοροπαίος*: IG IX2, 1110. IG IX2, 1202). Στο πάνθεο του 2^{ου} αιώνα π.Χ. προστέθηκε και η λατρεία των αιγυπτιακών θεοτήτων με κέντρο ιδιαίτερα τη Δημητριάδα³⁵⁵ (λατρεία του Σαράπιδος: IG IX2, 1107b. IG IX2, 1101. IG IX2, 1133, λατρεία του Σαράπιδος και της Ίσιδος: McDevitt 1970, 97 αρ. 713, λατρεία ιερέα: SEG XXV 681, λατρεία της Ίσιδος, του Σαράπιδος και του Άνουβι: IG IX2, 360)³⁵⁶. Σε επιγραφή του όψιμου 2^{ου} αιώνα π.Χ. (117π.Χ.) από τη Δημητριάδα μαρτυρείται η οικοδόμηση του Σαραπείου σε ιδιαίτερα προεξέχον σημείο της πόλεως (IG IX2, 1107b II 3-5. IG IX2, 1133)³⁵⁷. Σημαντικό δημόσιο ιερό αυτόν τον αιώνα ήταν το Σαραπείο. Σε αυτό το ιερό στήνονταν τιμητικά ψηφίσματα της πόλεως και οι πολίτες διόριζαν έναν ιερέα υπεύθυνο για το ιερό (IG IX2, 1101. IG IX2, 1107)³⁵⁸.

Στις νότιες παρυφές της πόλεως κοντά στον λόφο του προφήτη Ηλία και εντός των τειχών εντοπίστηκαν κατάλοιπα κτηρίου με περίβολο, στήλη με το όνομα του θεού Αρποκράτη και μαρμάρινο άγαλμα πιθανόν της Ίσιδος που κρατά τον Αρποκράτη ή τον Ώρο³⁵⁹ και θεωρείται ότι πιθανόν σε αυτό το σημείο είχε ιδρυθεί ιερό αφιερωμένο στη λατρεία Αιγυπτιακών θεοτήτων. Μάλιστα σε αυτό το σημείο υποστήριξε ο

³⁵² Βλέπε IG IX2, 1133 στίχος 1. SEG XXXIV 553 στίχοι 9-10. IG IX2, 1111 στίχοι 1 και 25-26.

³⁵³ Heinz 1998, 415 A74. Hornung-Bertemes 2007, 78.

³⁵⁴ Heinz 1998, 405 A47.

³⁵⁵ Kravaritou 2014, 205.

³⁵⁶ Heinz 1998, 332 αρ. 286. Decourt και Tziafalias 2007.

³⁵⁷ Stamatopoulou 2008, 254 υποσημείωση 73. Kravaritou 2014.

³⁵⁸ Mili 2015, 207.

³⁵⁹ Αναφορά στον θεό Ώρο έχει υποστηριχθεί ότι σώζεται σε επιγραφή του 3^{ου} αιώνα π.Χ. που εντοπίστηκε σε ταφικό μνημείο εντός του δυτικού νεκροταφείου της αρχαίας πόλεως που είχε οικοδομηθεί επάνω στον λόφο της Γορίτσας. Ωστόσο, αποτελεί μεμονωμένο εύρημα και δεν μπορεί να υποστηριχθεί με ασφάλεια η λατρεία αιγυπτιακών θεοτήτων επάνω σε αυτόν τον λόφο (Bakhuizen 1992, 313. Βουζαζάκης κ. άλ. 2002, 23.).

Αρβανιτόπουλος ότι βρισκόταν το Σαραπείο³⁶⁰. Για την Κραβαρίτου, σε αυτό το σημείο θα μπορούσε να είχε οικοδομηθεί το Σαραπείο που μαρτυρείται στο τιμητικό ψήφισμα του 117π.Χ. (IG IX2, 1107b)³⁶¹.

Κατά το β' μισό του 2^{ου} αιώνα π.Χ., με πρωτοβουλίες του Κοινού των Μαγνήτων το θρησκευτικό τοπίο της Δημητριάδος άλλαξε. Η αγορά εγκαταλείφθηκε λόγω καταστροφής που συντελέστηκε πιθανόν από σεισμό και ο ναός της Αρτέμιδος *Ιωλκίας* επέστρεψε στη θέση Παλιά ή Κάστρο το 120π.Χ. περίπου³⁶². Η Άρτεμις *Ιωλκία* συνέχισε να λατρεύεται κατά την ύστερη ελληνιστική εποχή και κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους, όπως αποδεικνύεται από τα νομίσματα που κόπηκαν εκείνη την περίοδο³⁶³. Παράλληλα, κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους, βάσει των θεοτήτων που απεικονίζονταν στα νομίσματα θεωρείται ότι συνέχισαν να λατρεύονται ο Δίας *Ακραίος*, ο Χείρων, ο Απόλλων *Κοροπαίος*, ενώ συνεχίζουν να απεικονίζονται και την Αργώ³⁶⁴ υιοθετώντας μεταξύ άλλων και το έμβλημα της Ιωλκού³⁶⁵.

1. Δημητριάς

1. α. Αιγυπτιακές θεότητες

Βάσει της επιγραφής RICIS 112/0701 του 250π.Χ. από τη Δημητριάδα³⁶⁶ συνάγουμε το συμπέρασμα ότι η πρώτη εγκατάσταση της λατρείας των αιγυπτιακής καταγωγής θεοτήτων έγινε γύρω στα μέσα του 3^{ου} αιώνα π.Χ. στη Δημητριάδα. Η στήλη αυτή ίσως μαρτυρεί τη δημιουργία της πρώτης κοινότητας Αιγυπτίων κατά τα μέσα του 3^{ου} αιώνα π.Χ. Πιθανολογείται ότι ο συγκεκριμένος ιερέας ακολούθησε εμπόρους με προορισμό τη Δημητριάδα, που ήταν μεγάλο λιμάνι της αρχαίας Μαγνησίας, σύμφωνα με την πρακτική που ακολουθούσαν τότε οι Αιγύπτιοι³⁶⁷.

Κατά τον ύστερο 2^ο αιώνα π.Χ., οι σωζόμενες επιγραφές μαρτυρούν ότι στη Δημητριάδα μεταξύ των άλλων λατρεύονταν επίσημα και οι αιγυπτιακές θεότητες.

³⁶⁰ Αρβανιτόπουλος 1916β, 160-161. Heinz 1998, 82. Decourt και Tziafalias 2007, 349. Kravaritou 2016b, 146.

³⁶¹ Kravaritou 2013, 263.

³⁶² Helly 2012-2013, 194-195. Marzollf 1994, 65. Σκαφιδά 2012, 368. Kravaritou 2016a, 556.

³⁶³ Rogers 1932, 107-108 αρ. 324-329 εικόνες 164-168.

³⁶⁴ Rogers 1932, 114-123 αρ. 359-381. Kravaritou 2016b, 149.

³⁶⁵ Αυτό θα πρέπει να έγινε αποδεκτό μετά από την κατάθεση του ψηφίσματος των Ιωλκίων (McDevitt 1030) για συνέχιση της λατρείας και των προγονικών τους θεοτήτων (Μπάτζιου-Ευσταθίου 1996α, 26. Kravaritou 2011, 121. Kravaritou 2013, 272.).

³⁶⁶ Decourt και Tziafalias 2007, 337 εικόνα 1. Stamatopoulou 2008, 249.

³⁶⁷ Kravaritou 2014, 206. Stamatopoulou 2008, 252-254. Mili 2015, 210. Για τη λατρεία της Ίσιδος και άλλων αιγυπτιακών θεοτήτων κατά τον 3^ο αιώνα π.Χ. σε περιοχές εκτός της Μαγνησίας και της Θεσσαλίας, βλέπε Kravaritou 2014, 206-207 και υποσημείωση 13.

Πιο συγκεκριμένα, η επιγραφή IG IX2, 1107b του 117π.Χ.³⁶⁸ (εικόνα 23) σώζει την πληροφορία ότι το κοινό των υποστόλων³⁶⁹ (στίχοι 12-13: *τὸ κοινὸν τῶν ὑποστόλων*) είχε συσταθεί με σκοπό την απόδοση τιμών στον Κρίτωνα, τον γιό του Κρίτωνος, που ήταν ο επίσημος ιερέας του Σαράπιδος λόγω της καλοκαγαθίας, της σπουδής και της φιλοτιμίας του (στίχοι 3-8). Σύμφωνα με το ψήφισμα, οι υπόστολοι θα τιμούσαν τον Κρίτωνα με *χρυσῶν στεφάνων* και *εἰκόνι γραπτῇ*³⁷⁰ (στίχοι 19-20) και την πράξη αυτή θα την ανέγραφαν σε στήλη, την οποία θα τοποθετούσαν στο Σαραπείο. Το γεγονός ότι οι υπόστολοι μπορούσαν να λάβουν αυτή την απόφαση απόδοσης τιμών στον ιερέα μιας θεότητας και να την εκτελέσουν δεν είναι στοιχείο που μαρτυρείται για πρώτη φορά στην αρχαία Μαγνησία κατά τον ύστερο 2^ο αιώνα π.Χ. με αυτό το ψήφισμα. Ανάλογα στοιχεία μαρτυρούνται σε επιγραφή του 3^{ου} αιώνα π.Χ. από την Ιωλκό και σε επιγραφή του ίδιου αιώνα από τη Δημητριάδα³⁷¹. Πέρα από τη λήψη αποφάσεων, οι υπόστολοι μπορούσαν να συνεδριάζουν (στίχοι 14-15: *τοῦ γινομένης κατ' ἐνιαυτὸν τῆς τῶν ὑποστόλων συνόδου*) στο Σαραπείο. Εκτός από το σώμα των υποστόλων που είχε συσταθεί εκείνη την περίοδο στη Δημητριάδα, στον 4^ο στίχο της επιγραφής (IG IX2, 1107b) υπάρχει αναφορά σε κάποιους *θεραπευτάς*, οι οποίοι ήταν επιφορτισμένοι με την καθημερινή φροντίδα του Σαραπείου, όπως επίσης και κατά την περίοδο εορτών³⁷². Πρόσφατα, κάποιοι μελετητές υποστήριζαν ότι στη συγκεκριμένη επιγραφή το σώμα των υποστόλων διαφοροποιείται από το σώμα των θεραπειών, με τους τελευταίους να μην διασαφηνίζεται ο ρόλος και τα καθήκοντα που είχαν αναλάβει στο Σαραπείο και γι' αυτό έχει υποστηριχθεί ότι πιθανόν ήταν πιστοί ιδιαίτερα αφοσιωμένοι στο ιερό και προσκολλημένοι στα δρώμενα που λάμβαναν χώρα στο ιερό χωρίς να έχουν συγκεκριμένα καθήκοντα κατά την τέλεση των τελετουργιών³⁷³.

Αναφορικά με την καταγωγή των πιστών, των υποστόλων και των Αιγυπτιακών θεοτήτων οι επιγραφικές μαρτυρίες δεν παρέχουν συγκεκριμένες πληροφορίες. Πιθανόν πρόκειται για άτομα που ήρθαν από την Αίγυπτο και εγκαταστάθηκαν στη

³⁶⁸ Decourt και Tziafalias 2007, 349-350 αρ. 11 και εικόνα 10.

³⁶⁹ Από τον Αρβανιτόπουλο, το σώμα των υποστόλων έχει χαρακτηριστεί ως σωματείο ή εκκλησιαστικό συμβούλιο, το οποίο οριζόταν από την πόλη. Από την πόλη οι υπόστολοι λάμβαναν χρηματική βοήθεια και προνόμια και κάθε χρόνο συγκαλούσαν τη σύνοδο συνήθως στο ιερό του Σαράπιδος, όπου και ψήφισαν και τοποθετούσαν τα ψηφίσματά τους (Αρβανιτόπουλος 1928, 92.).

³⁷⁰ Kravaritou 2016a, 555. Ανάλογα δώρα *-στεφάνων χρυσῶν καὶ εἰκόνι χαλκῇ-* προσφέρει η Δημητριάδα σε κάποιους πολίτες της (Helly 1971, 553 στίχος 23.).

³⁷¹ Kravaritou 2014, 210-211.

³⁷² Kravaritou 2014, 212.

³⁷³ Kravaritou 2014, 214 και παραπομπές 41-44.

Δημητριάδα κατά την πρώιμη και μέση ελληνιστική περίοδο, ή και για άτομα από την τοπική κοινωνία που είχαν αναπτύξει οικογενειακούς δεσμούς με όσους ήρθαν από την Αίγυπτο, ενώ ίσως να περιλαμβάνονταν και πιστοί που ήρθαν από την ανατολική Μεσόγειο και το βασίλειο των Σελευκιδών. Επίσης, όσοι έμποροι και άλλες μετακινούμενες ομάδες σταματούσαν στο λιμάνι της Δημητριάδος πιθανόν να λάτρευαν θεότητες, όπως την Ίσιδα, προστάτιδα των ναυτικών ή της φοινικικής καταγωγής θεά Αταργάτη, η οποία επίσης λατρευόταν σε πόλεις παραλιακές που υποδέχονταν εμπόρους και ναύτες. Συνεπώς, στο Σαραπείο της Δημητριάδος θα κατέφευγαν άτομα με καταγωγή κυρίως από την Ανατολή, για να πραγματοποιήσουν αναθέσεις και τελετουργίες³⁷⁴.

1.α.1. Το Σαραπείο

Το Σαραπείο μπορεί να υποστηριχθεί ότι ήταν ιδιαίτερης σπουδαιότητας ιερό, καθώς τα πιο σημαντικά ψηφίσματα της πόλεως ανεγείρονταν σε αυτό το ιερό που χαρακτηρίζεται ως επιφανέστατο (IG IX2, 1107b, στίχοι 25-26: *ἐν τῷ ἐπιφανεστάτῳ τοῦ Σεραπειείου τόπῳ*) (εικόνα 24). Αυτό διαφοροποιεί αυτομάτως τη σπουδαιότητα του Σαραπείου από άλλα ιερά της Δημητριάδος, όπως του ιερού της Αρτέμιδος *Ιωλκίας* που είχε οικοδομηθεί στην ιερή αγορά της πόλεως. Η ακριβής τοποθεσία του Σαραπείου στη Δημητριάδα κατά τον 2^ο αιώνα π.Χ. δεν είναι γνωστή και μόνο υποθέσεις έχουν προταθεί³⁷⁵. Κατά τον πρώιμο 20^ό αιώνα, οι ανασκαφείς αποκάλυψαν εντός των τειχών της αρχαίας Δημητριάδος κατάλοιπα της λίθινης θεμελίωσης ενός κτηρίου μεγάλων διαστάσεων με περίβολο μαζί με λίθινη στήλη, όπου αναγνωρίστηκε τμήμα του ονόματος του Αρποκράτη και μαρμάρινο γλυπτό πιθανόν με την Ίσιδα να κρατά τον Ωρο ή τον Αρποκράτη. Τα παραπάνω εντοπίστηκαν στο νότιο τμήμα της πόλης κοντά στον λόφο του προφήτη Ηλία. Ο Αρβανιτόπουλος τότε αναγνώρισε τα ευρήματα ως αναθήματα στον θεό Αρποκράτη και υποστήριξε ότι το Σαραπείο είχε οικοδομηθεί πάνω στον λόφο στο σημείο, που ονόμασε Κάτω Ακρόπολη και όπου εντόπισε αρχιτεκτονικά κατάλοιπα πολύπλοκου οικοδομήματος, τα οποία στη συνέχεια αποδόθηκαν στο μακεδονικό ανάκτορο της Δημητριάδος³⁷⁶. Τα κατάλοιπα, όμως, του κτηρίου που εντόπισε ο Αρβανιτόπουλος κοντά στον λόφο του προφήτη Η-

³⁷⁴ Kravaritou 2014, 215.

³⁷⁵ Stählin et al. 1934, 188. Marzollf 1987, 39. Decourt και Tziafalias 2007, 349-350. Kravaritou 2013, 264. Kravaritou 2014, 216.

³⁷⁶ Αρβανιτόπουλος 1916β, 160-161. Decourt και Tziafalias 2007, 349. Αρβανιτόπουλος 1928, 92. Kravaritou 2014, 216.

λία είναι πιθανό να ανήκαν σε χώρο λατρείας αιγυπτιακών θεοτήτων, καθώς η θέση δίπλα στο ρέμα Αλιγαρόρεμα εξυπηρετούσε την τέλεση τελετουργιών εξασφαλίζοντας εύκολη πρόσβαση στο νερό που χρειάζονταν³⁷⁷. Αυτή η άποψη, ωστόσο, δεν έχει επιβεβαιωθεί, καθώς ο χώρος δεν έχει μελετηθεί και δημοσιευθεί πλήρως, αλλά δεν αποκλείεται τα ευρήματα να ανήκουν σε λατρευτικό περιβάλλον – αν όχι στο Σαραπείο, τότε σε ιδιωτικό τόπο λατρείας, αφιερωμένο σε αυτές τις θεότητες³⁷⁸.

Σύμφωνα με την επιγραφή του 3^{ου} αιώνα π.Χ. που μελέτησε η Σταματοπούλου³⁷⁹, και αναφέρεται στον ιερέα της Ίσιδος, μπορεί να υποστηριχθεί ότι η λατρεία των αιγυπτιακών θεοτήτων εισήχθη στη Δημητριάδα κατά τον 3^ο αιώνα π.Χ., και σταδιακά εντάχθηκε στο πάνθεο της πόλεως έτσι ώστε τον 2^ο αιώνα π.Χ. να αποκτήσει δημόσιο χαρακτήρα. Σύμφωνα με την επιγραφή IG IX2, 1107b η δημιουργία σώματος θεραπειών και του κοινού των υποστόλων σημαίνει ότι κάποιοι από τους ακολούθους των ανατολικών θεοτήτων είχαν συστήσει ομάδα πιστών³⁸⁰, οι οποίοι ήταν σε κάποιο βαθμό υπεύθυνοι για τη λατρεία και αναλάμβαναν ή εμπλέκονταν αρκετά στην τέλεση των θρησκευτικών πράξεων και χρησιμοποιούσαν το ιερό για την τοποθέτηση αναθημάτων και ψηφισμάτων που συνδέονταν άμεσα με την τέλεση της λατρείας. Όμως, δεν έχουν σωθεί περισσότερα στοιχεία σχετικά με τη λατρεία αυτών των θεοτήτων πέρα από τις πληροφορίες που δίνουν οι προαναφερθείσες επιγραφές.

Στο Σαραπείο είναι αναμενόμενο να λατρευόταν ο θεός Σάραπης. Ωστόσο, στο τιμητικό ψήφισμα (IG IX2, 1107b) γίνεται αναφορά στη λατρεία θεών (στίχοι 5-6: *τοῖς περί] | τοὺς θεοὺς*, στίχος 12: *τὴν τῶν θεῶν τιμὴν*) που αναγκαστικά πρέπει να ήταν δύο ή περισσότεροι³⁸¹. Επιπρόσθετα, κατά τη διάρκεια εργασιών τον ύστερο 20^ο αιώνα στο ανάκτορο της Δημητριάδος εντοπίστηκε κύπελο της ελληνιστικής περιόδου με το χάραγμα *ΙΣΙΔ*³⁸². Της μέσης-ύστερης ελληνιστικής και της ρωμαϊκής περιόδου αντίστοιχα είναι δύο επιγραφές που εντοπίστηκαν στην ευρύτερη περιοχή και

³⁷⁷ Kravaritou 2014, 216 και υποσημείωση 51 για τους μελετητές που υποστηρίζουν αυτήν την άποψη.

³⁷⁸ Kravaritou 2014, 216. Εκτός του Αρβανιτόπουλου, και ο Παπαχατζής υποστήριξε την άποψη ότι μπορεί το Σαραπείο να είχε οικοδομηθεί επάνω στον λόφο του προφήτη Ηλία, ο οποίος ήταν ακατοίκητος και μακριά από το κέντρο της πόλεως και κατ' επέκταση είναι πιθανό τα πιο τιμητικά ψηφίσματά της πόλεως να μην ανεγείρονταν σε αυτό το ιερό, αλλά ίσως σε κάποιο πιο κεντρικό ιερό (Παπαχατζής 1958α, 26.).

³⁷⁹ Αρβανιτόπουλος 1928, 92. Stamatopoulou 2008, 249.

³⁸⁰ Αρβανιτόπουλος 1928, 92 και υποσημείωση 3.

³⁸¹ Για τον Αρβανιτόπουλο, ήταν πιθανό οι Δημητριοί να είχαν δημιουργήσει βωμούς για τη λατρεία αυτών των θεοτήτων στο Σαραπείο ή μικρότερα ιερά (Αρβανιτόπουλος 1928, 92.).

³⁸² Μπάτζιου-Ευσταθίου 2000, 299.

σώζουν αναθέσεις στους [Ἴσ]ιδι, Σαράπιδι, Ἀ[νούβιδι] (IG IX2, 360³⁸³) και [Σα]ράπιδι και <Ι>σ[ίδι] | [Ζ]ήνων και ΣΑΡΙΣ[...] | [...] Ερμοκράτην | [τ]ὸν υἱὸν κατὰ *vacat* | [π]ρόταγμα³⁸⁴. Συνεπώς, πέρα από τον Σάραπη, στο Σαραπείο οι κάτοικοι της Δημητριάδος λάτρευαν κι άλλες ανατολικές θεότητες. Όμως, το Σαραπείο ιδιαίτερα από τον 2^ο αιώνα π.Χ. και εξής, οπότε οι ανατολικές θεότητες εντάχθηκαν επίσημα στο πάνθεο της Δημητριάδος, δεν χρησίμευε μόνο ως τόπος λατρείας αυτών των θεοτήτων, αλλά και ως τόπος ανέγερσης των ψηφισμάτων του Κοινού των Μαγνήτων και του σώματος των συνέδρων (IG IX2, 1101 στίχοι 1-3: ἀνατεθῆναι δὲ τήν | στήλην ἐν Δημητριάδι ἐν τῷ ἱερῷ τοῦ Σαράπιδος, [εἰς ἥν] | καὶ ἀναγραφῆναι τὸδε τὸ ψήφισμα.).

Εξετάζοντας λίγο προσεκτικότερα την επιγραφή IG IX2, 1107b, ο Κρίτων τιμήθηκε από το σώμα των υποστόλων λόγω του γεγονότος ότι προσέφερε το ποσό των 100 δραχμών για τις ανάγκες των τελετουργιών προς τιμήν των θεών (στίχοι 13-18: ἐκ τοῦ ἰδίου βίου ἀργυρίου δρα- | [χ]μάς χιλιάς χάρι τοῦ γενομένης κατ' ἐνιαυτὸν τῆς τῶ- | ν ὑποστόλων συνόδου καὶ τῶν τόκων ἀναλισκομένων- | ν τὰς τε τῶν θεῶν τιμὰς ἐπὶ πλεῖον ἀν[ξάνειν καὶ] | τοὺς ὑποστόλους ἀεὶ τῆς καθηκούσης μετέχ- | ειν φιλανθρωπί- ας.). Η πράξη του Κρίτωνος στην αρχαιότητα μπορεί να χαρακτηριστεί με τον όρο *επίδοσις*³⁸⁵. Οι αρχές της πόλεως ενθάρρυναν τους ευκατάστατους πολίτες να προβαίνουν στη συνεισφορά χρηματικών ποσών, τα οποία αξιοποιούνταν για τη σίτιση των πολιτών, την κατασκευή αμυντικών έργων σε περίοδο πολέμου ή την κατασκευή δημόσιων κτηρίων και την τέλεση θρησκευτικών τελετουργιών. Στην περίπτωση του Κρίωνα, ο τελευταίος είχε κάνει τη δωρεά και με αυτό το ψήφισμα το σώμα των υποστόλων τον τιμούσε για την πράξη του. Ωστόσο, στην επιγραφή δεν δηλώνεται ότι τα χρήματα που δώρισε ο Κρίτων θα δαπανούνταν αποκλειστικά στον θρησκευτικό τομέα και μάλιστα στη λατρεία της Ἴσιδος ή γενικότερα των ανατολικών θεοτήτων. Το ζήτημα που ανακύπτει από τη μελέτη του συγκεκριμένου κειμένου είναι σχετικό με τον διαχειριστή των χρημάτων που δωρήθηκαν. Λαμβάνοντας υπ' όψιν το γεγονός ότι η πόλη διαχειριζόταν το Σαραπείο και το ιδιωτικό σώμα των υποστόλων συμμετείχε στις θρησκευτικές τελετουργίες, ανακύπτει εύλογα το ερώτημα σχετικά με το ποιος ήταν ο διαχειριστής του χρηματικού ποσού που έδωσε στην προκειμένη περίπτωση ο Κρίτων και γενικότερα οι ευκατάστατοι της πόλεως. Τα χρήματα από τις ευ-

³⁸³ Ο Αρβανιτόπουλος υπέθεσε ότι πιθανόν στο τέλος της επιγραφής να είχε αναγραφεί και ο Όσιρις (Αρβανιτόπουλος 1928, 92 και υποσημείωση 5.).

³⁸⁴ Decourt και Tziafalias 2007, 354.

³⁸⁵ Chaniotis 2012, 90-91.

εργασίες των πολιτών, που προορίζονταν για τα ιερά, τα διαχειρίζονταν οι αρχές της πόλεως, οι υπόστολοι ή και τα δύο σώματα από κοινού³⁸⁶;

Το ίδιο χρονικό διάστημα που τιμήθηκε ο Κρίτων, σύμφωνα με το ψήφισμα IG IX2, 1107b, ένα άλλο ψήφισμα από τη Δημητριάδα (IG IX2, 1133) πληροφορεί ότι ή πόλις ή Δημητριάς επίσης τον τιμά το ίδιο χρονικό διάστημα ἀρετῆς ἔνεκεν καὶ εὐνοίας τῆς εἰς ἑαυτούς (στίχοι 3-4). Τέλος, την ίδια περίοδο (κατά τον 2^ο αιώνα π.Χ.) (IG IX2, 1132) τὸ κοινὸν τῶν Μαγνήτων τον τιμά επειδή την περίοδο κατά την οποία στρατηγήσαντα τῶν Μαγνήτων ἐπέδειξε ἀρετῆς ἔνεκεν καὶ εὐνοίας τῆς εἰς ἑαυτούς (στίχοι 3-4). Βάσει των ψηφισμάτων αυτών και λόγω της χρηματικής προσφοράς και της προσφοράς αρετῆς και ευνοίας κατά τη διάρκεια της θητείας του ως στρατηγός, ο Κρίτων θα πρέπει να είχε τιμηθεί και με την ανέγερση γλυπτών πέρα από την αναγραφή των πράξεών του σε λίθινες στήλες. Τόσο οι υπόστολοι στην πρώτη περίπτωση, όσο και το Κοινό των Μαγνήτων στην τελευταία θα έπρεπε να είχαν τοποθετήσει αγάλματα – ένα ο καθένας – είτε στο Σαραπείο, είτε ελεύθερα στον χώρο της αγοράς ή σε κάποιον δημόσιο χώρο, ώστε να είναι ορατά από τους πολίτες³⁸⁷. Παράλληλα, από τις επιγραφές IG IX2, 1132 και IG IX2, 1105Π γνωστοποιείται η καταγωγή του Κρίτωνος, ότι ήταν πολίτης της Δημητριάδος (Δημητριῆ και Δημητριάς αντίστοιχα). Κατ' επέκταση, ο Κρίτων ήταν ιερέας του Σαράπιδος, στρατηγός του Κοινού των Μαγνήτων, του οποίου η θέση βρισκόταν στη Δημητριάδα, που ήταν ο τόπος καταγωγής του και του οποίου ο χαρακτήρας και τα προσόντα του επαίρονται σε αρκετά ψηφίσματα, τόσο της πόλεως, όσο και του Κοινού. Συνεπώς με τη συμπεριφορά του ήταν υπόδειγμα τόσο στη θρησκευτική όσο και στην πολιτική-διοικητική ζωή της Δημητριάδος³⁸⁸. Ιδιαίτερο είναι το γεγονός ότι επαίρονται οι πράξεις του Κρίτωνος και ταυτόχρονα στοιχεία του χαρακτήρα του, όπως η καλοκαγαθία, η σπουδή, η φιλοτιμία, η εαυτού προαίρεσις, η αρετή και η εὐνοία.

Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι ο Κρίτων τιμήθηκε σε τέτοιο βαθμό, ώστε προς τιμήν του δημιουργήθηκε μνημείο, το οποίο συνάδει με τη μεγάλων διαστάσεων λίθινη εξέδρα, που εντοπίστηκε στη θέση Παλιά/Κάστρο Βόλου μαζί με δύο αποσπασματικά σωζόμενες επιγραφές που χρονολογήθηκαν στον 2^ο αιώνα π.Χ. βάσει της μορφής των γραμμάτων. Από τη μία επιγραφή μπορεί να διαβαστεί το όνομα του αναθέτη, Κρίτων και από τη δεύτερη μέρος του ονόματος του πατέρα του αναθέτη,

³⁸⁶ Kravaritou 2014, 220.

³⁸⁷ Kravaritou 2016a, 555-556. Γλυπτά δεν έχουν ανευρεθεί μέχρι σήμερα και δεν έχουν ταυτιστεί με βεβαιότητα τα σημεία, στα οποία αυτά θα είχαν τοποθετηθεί (Kravaritou 2014, 222-223.).

³⁸⁸ Kravaritou 2014, 223.

γιού του Κρίτωνος³⁸⁹. Λαμβάνοντας υπ' όψιν πρώτον, το γεγονός ότι από τη θέση Παλιά/Κάστρο Βόλου – αρχαία Ιωλκός – δεν έχουν αποκαλυφθεί μέχρι στιγμής άλλα κατάλοιπα μνημείων δημόσιου χαρακτήρα εκτός από την εξέδρα και δεύτερον, τις επιγραφές πάνω στην εξέδρα με αναφορές σε κάποιον με το όνομα Κρίτωνα, μπορεί, σύμφωνα με την Κραβαρίτου³⁹⁰, να θεωρηθεί ότι επρόκειτο για οικογενειακό μνημείο, δημιούργημα της οικογένειας του Κρίτωνα. Επιπρόσθετα, σύμφωνα με τις επιγραφές μεταξύ των γλυπτών απεικονιζόταν και γυναικεία μορφή πιθανόν ιέρεια, μέλος της οικογένειας. Αυτό το στοιχείο συμβάλει στη σύνδεση αυτού του έργου με την εξέδρα που έστησε ο Διογένης, την ίδια περίοδο (ύστερος 2^{ος} αιώνας π.Χ.), μαζί με τη σύζυγό του, που ήταν ιέρεια της Αρτέμιδος στον ναό της θεάς στην Ιωλκό³⁹¹. Συμπερασματικά, η οικογένεια του Κρίτωνα κατά τον 2^ο αιώνα π.Χ., τιμήθηκε με μνημείο στο κέντρο της Δημητριάδος, λόγω του γεγονότος ότι ένα τουλάχιστον μέλος της ανήκε στο ιερατικό προσωπικό μιας ανατολικής θεότητας. Ο Κρίτων, γιός του Κρίτωνος, ήταν ιερέας του Σαράπιδος και όχι κάποιας άλλης θεότητας που λατρεύτηκε ιδιαίτερα εκείνη την περίοδο στη Δημητριάδα και αυτό δηλώνει σύμφωνα με την Κραβαρίτου³⁹² πόσο διαδεδομένη ήταν και πόσο είχε ενσωματωθεί η λατρεία της Ίσιδος και των ανατολικών θεοτήτων στο θρησκευτικό τοπίο της Δημητριάδος εκείνη την εποχή.

Η περίπτωση του Κρίτωνα που τιμήθηκε σε ιδιωτικό και δημόσιο επίπεδο για τη δωρεά του, αλλά και για τον χαρακτήρα δεν είναι η μοναδική που μαρτυρείται κατά τον 2^ο και 1^ο αιώνα π.Χ. στις επιγραφές που έχουν σωθεί από τη Δημητριάδα. Επιγραφή της περιόδου 130-126π.Χ. (IG IX2, 1103) φέρει αφιέρωση του Κοινού των Μαγνήτων προς τον Ερμογόνη, γιό του Αδύμου, ο οποίος ήταν πολίτης της Δημητριάδος και γραμματέας των συνεδρών *ἀρετῆς ἐνεκ[εν καὶ] | εὐνοίας τῆς εἰς αὐτούς* (στίχοι 3-4 και 30). Μάλιστα στην ίδια επιγραφή τιμάται για τους ίδιους λόγους και ο *Ἀδαῖος Ἀδύμο[υ] ὁ ἱερεὺς τοῦ Διὸς [Α] | κραίου* (στίχοι 7-8), ο οποίος μπορεί να ήταν αδερφός ή συγγενής του Ερμογόνη, ενώ μαζί τους τιμάται και ο *Θηβαγένης Ἀπολλωνίου* (στίχος 8), ο οποίος σε άλλο ψήφισμα (IG IX2, 1105II) της ίδιας ακριβώς περιόδου

³⁸⁹ Σε τοίχους κτηριακού συγκροτήματος στη θέση Παλιά/Κάστρο Βόλου εντοπίστηκαν αρκετά αρχιτεκτονικά μέλη μεταξύ των οποίων και τμήμα μαρμάρινης εξέδρας διαστάσεων 1,08 x 1,76 x 0,25 μέτρων που έφερε τουλάχιστον τρεις απελευθερωτικές επιγραφές, οι οποίες βάσει της μορφής των γραμμάτων έχουν τοποθετηθεί χρονικά ανάμεσα στον 2^ο π.Χ. και τον 2^ο αιώνα μ.Χ. (Σκαφιδά 2012, 367.).

³⁹⁰ Kravaritou 2014, 225.

³⁹¹ Helly 2012-2013, 190-198 και ειδικά 195. Η IG IX2 1122 είναι η επιγραφή που χαράχθηκε επάνω στην εξέδρα του Διογένη.

³⁹² Kravaritou 2014, 225-226.

(130-126π.Χ.) διευκρινίζεται ότι είναι *ὁ ἱερεὺς τοῦ Διὸς τοῦ Ἰ Ακραιίου* (στίχοι 6-7). Στα ψηφίσματα αυτά, ο Ερμογένης ήταν ο γραμματέας του Κοινού τον όψιμο 2^ο αιώνα π.Χ., ενώ ο Αδαίος με καταγωγή πιθανόν από την ίδια οικογένεια ήταν ο ιερέας του Διὸς Ακραιίου, που τότε ανήκε στη λατρευτική τριάδα της πόλεως. Παράλληλα, ο Θηβαγένης εκτός από ιερέας του Διὸς Ακραιίου πιθανολογείται ότι ήταν υπεύθυνος και για τους νομοφύλακες του Κοινού των Μαγνήτων³⁹³. Συνεπώς, όπως και στην περίπτωση του Κρίτωνος, το Κοινό των Μαγνήτων επέλεξε εξέχοντα άτομα της κοινωνίας της Δημητριάδος, για να στελεχώσουν τις διοικητικές θέσεις του Κοινού – μορφές ιδιαίτερα σημαντικές και στον θρησκευτικό τομέα, καθώς ήταν ιερείς των σημαντικότερων θεοτήτων εκείνης της περιόδου στη Δημητριάδα, ιερά ιδρυμένα εντός των τειχών της πόλεως.

Την ίδια ακριβώς περίοδο (130-126π.Χ.) ψήφισμα (IG IX2, 1111) από τα Σπάλαυθρα γνωστοποιεί ότι *ὁ δῆμος ὁ Σπαλαυθρέων τίμησε τον Λυσίαν Ἐπιτέλου Δημητριῇ στρατηγήσαντα τῶν Μαγνήτων ἀρετῆς ἔνεκεν καὶ εὐνοίας τῆς εἰς ἑαυτὸν* (στίχοι 1-4). Όμως, ο Λυσίας του Επιτέλου που διετέλεσε στρατηγός του Κοινού ήταν κατά την ίδια περίοδο (130-126π.Χ.) και *ὁ ἱερεὺς τοῦ Διὸς τοῦ Ακραιίου*, σύμφωνα με τιμητικό ψήφισμα από τη Δημητριάδα (IG IX2, 1108, στίχος 6). Επιπρόσθετα, στο ίδιο ψήφισμα φαίνεται ότι τιμάται και ο Δημήτριος, ο γιός του Αιτωλίωνος, ο οποίος συμμετείχε στη συναρχία (στίχοι 9-10), ενώ σε άλλο ψήφισμα του 2^{ου} αιώνα π.Χ. από τη Δημητριάδα (IG IX2 1100I) μαρτυρείται ότι ήταν *κοινός στρατηγός* (στίχος 7). Τέλος, τις τελευταίες δύο δεκαετίες του 2^{ου} αιώνα π.Χ. υπεύθυνος για την ομάδα των στρατηγών στο Κοινό ήταν ο Αιτωλίων, ο γιός του Δημητρίου, που προαναφέρθηκε³⁹⁴ (SEG LXII 365). Αν αυτή η ταύτιση είναι σωστή, τότε στο Κοινό των Μαγνήτων στον όψιμο 2^ο αιώνα π.Χ. υπεύθυνοι για τους στρατηγούς ήταν άτομα που κατάγονταν από την ίδια οικογένεια και πιθανόν είχαν στενή συγγενική σχέση. Μάλιστα είναι πιθανό ορισμένα αξιώματα του Κοινού να διαβιβάζονταν κληρονομικά από γενιά σε γενιά. Γι' αυτόν τον λόγο, από την ίδια οικογένεια θα μπορούσαν να εμπλέκονται περισσότερα του ενός άτομα στη διοίκηση του Κοινού των Μαγνήτων, αλλά και στη διευθέτηση των ζητημάτων αναφορικά με τα ιερά, καθώς οι περισσότεροι από τους προαναφερθέντες ήταν και ιερείς σε κάποιο από τα κεντρικά ιερά της Δημητριάδος³⁹⁵.

³⁹³ Kravaritou 2014, 227.

³⁹⁴ Μπάτζιου-Ευσταθίου και Πίκουλας 2010-2013, 345.

³⁹⁵ Kravaritou 2014, 227-228. Κάτι ανάλογο προκύπτει και από άλλα ψηφίσματα του 2^{ου} αιώνα π.Χ. στη Δημητριάδα αναφορικά με τις υπόλοιπες πολλαδικές θεότητες (IG IX2, 1123 και SEG XLIV 456:

Σημαντικό είναι το γεγονός ότι κατά το τελευταίο τέταρτο του 2^{ου} αιώνα π.Χ. στη Δημητριάδα αναδιοργανώθηκε το θρησκευτικό τοπίο, λόγω φυσικών καταστροφών που συνέβησαν γύρω στο 120π.Χ. – πιθανόν σεισμός, που όμως δεν μαρτυρούνται στις γραπτές πηγές³⁹⁶. Τότε πρέπει να επλήγη ο πολεοδομικός ιστός της πόλεως και με την ανοικοδόμησή της επήλθαν κάποιες αλλαγές και στο θρησκευτικό τοπίο. Το μακεδονικό ανάκτορο και η περιοχή στην οποία εκτεινόταν η ιερή αγορά εγκαταλείφθηκαν και ο ναός της Αρτέμιδος *Ιωλκίας* δεν ανοικοδομήθηκε στην ιερή αγορά, αλλά σε άλλο σημείο της πόλεως και ανάλογα συνέβη και με άλλα ιερά³⁹⁷.

Κατά τον ύστερο 2^ο και πρώιμο 1^ο αιώνα π.Χ., το Κοινό των Μαγνήτων με ψήφισμα (IG IX2, 1109Π) αποφασίζει για την ευκοσμία του ιερού του Απόλλωνος *Κοροπαίου* στην Κορόπη τιμώντας τους προγόνους, φροντίζοντας για τους ξένους που συνέρρεαν και δίνοντας πάλι σημασία στο θρησκευτικό τοπίο των οικισμών γύρω από τη Δημητριάδα και όχι μόνο στην οργάνωση της λατρείας στο κέντρο της Μαγνησίας³⁹⁸. Το μαντείο του Απόλλωνα έπρεπε να το προφυλάσσουν από τους πολίτες, τους μετοικούντες και τους ενδημούντες ξένους, υποδηλώνοντας ότι κατά τον όψιμο 2^ο και πρώιμο 1^ο αιώνα π.Χ. πέρα από τη μεταβολή που συντελέστηκε στο θρησκευτικό τοπίο, άλλαξε ξανά και ο δημογραφικός χάρτης της πόλεως, καθώς συνέρρευσαν πολίτες από την Ιταλία³⁹⁹. Ανάλογα αυτοί οι νέοι κάτοικοι θα συνέβαλαν στη διαμόρφωση του κοινωνικού και θρησκευτικού τοπίου, όπως συνέβη κατά την περίοδο της μακεδονικής κυριαρχίας στη Μαγνησία και εν συνεχεία κατά τον 2^ο αιώνα π.Χ. με τη σταδιακή εγκατάσταση των Ρωμαίων, σε σημείο που ορισμένοι τιμήθηκαν για την προσφορά τους (IG IX2, 1105Π).

1.β. Το Θεσμοφόριο

Η ύπαρξη Θεσμοφορίου στη Δημητριάδα δεν έχει επιβεβαιωθεί με σιγουριά μέχρι σήμερα. Ο πρώτος ανασκαφέας, Απόστολος Αρβανιτόπουλος, υποστήριξε ότι πάνω στον λόφο στο ανατολικό τμήμα της πόλεως, εντός των τειχών και σε κοντινή

Δυνατίς Μελανθίου Αρτέμιδι Παγασίτιδι νεβεύσα[σα]. IG IX2, 1125: Αντιφάντα | Πόλκον | Ιερητεύσασα | Αφροδίτη | Νηλείαι.).

³⁹⁶ Marzloff 1996, 58. Kravaritou 2016a, 556.

³⁹⁷ Marzloff 1994, 65. Marzloff 1996, 58.

³⁹⁸ IG IX2 1109, στίχοι 13-17: δίκαιον δὲ ἔστιν καὶ καλῶς ἔχον ὄν- | τος ἀρχαίων τοῦ μαντείου καὶ προτετιμημένων διὰ προγό- | νων, παραγινομένων δὲ καὶ ξένων πλειόνων ἐπὶ τὸ χρηστή- | ριον, ποιήσασθαι τινα πρόνοιαν ἐπιμελεστέραν τὴν πόλιν | περὶ τῆς κατὰ τὸ μαντήον ἐνκοσμίας· Kravaritou 2016a, 556.

³⁹⁹ Kravaritou 2014, 229.

απόσταση από αυτά, εντόπισε τα ίχνη του Θεσμοφορίου της πόλεως⁴⁰⁰. Συγκεκριμένα αναφέρει πώρινους δόμους σε σειρά, τοίχο μικρού περιβόλου που όριζε τέμενος στη βόρεια πλευρά, καθώς και κινητά ευρήματα, όπως περισσότερα από δέκα ενεπίγραφα βάθρα μαρμάρινων γλυπτών μικρότερων του φυσικού μεγέθους με αναθέσεις στη Δήμητρα, την Κόρη και τον Πλούτωνα και το ψήφισμα των αστυνόμων (IG IX2, 1109 I), στο οποίο γίνεται αναφορά στην ύπαρξη Θεσμοφορίου στη Δημητριάδα. Στον 2^ο στίχο γίνεται αναφορά στο Θεσμοφόριο «ἐν ἀρχῇ ἦν τὸ Θεσμοφόριον» και σύμφωνα με το ψήφισμα η στήλη είχε καταστραφεί και έπρεπε να αντικατασταθεί και να τοποθετηθεί «ἐν τῷ τεμένει τῆς Δήμητρος»⁴⁰¹. Ακόμη, αναφέρονται θραύσματα αγγείων, πήλινα ειδώλια, κεφαλή ανδρικού αγάλματος που αποδόθηκε στον Πλούτωνα, μικρά τρίγλυφα, ομοιώματα ριπιδίων και πλακίδια, που χρησίμευαν στις τελετουργίες προς τη Δήμητρα και την Κόρη, γυάλινα αντικείμενα και μικρός χρυσός θύσανος⁴⁰². Λόγω της εύρεσης των παραπάνω στοιχείων, ο Αρβανιτόπουλος υποστήριξε ότι ήταν πολύ πιθανό στη συγκεκριμένη περιοχή να είχε οικοδομηθεί το Θεσμοφόριο και μάλιστα τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα να ανήκαν σε αυτό το ιερό⁴⁰³. Μεταξύ πολλών κινητών ευρημάτων, όπως κεραμική, κεραμίδια και ειδώλια, ο Αρβανιτόπουλος εντόπισε τμήματα μαρμάρινων αντικειμένων, όπως κεφαλή που θεωρήθηκε ότι ανήκε σε άγαλμα της Κόρης, τμήματα από λατρευτικό άγαλμα της Δήμητρας και κεφαλή πωγωνοφόρου θεού πιθανόν Πλούτωνα – βάσει των ενεπίγραφων βάθρων, αν και αρχικά υποστήριξε ότι ήταν του Ποσειδώνα⁴⁰⁴. Ακόμη, εντόπισε περισσότερα από δέκα βάθρα μαρμάρινων αγαλμάτων εκ των οποίων κάποια ενεπίγραφα με αναθέσεις στην ΚΟΡΗΙ, ενώ ένα έφερε ανάθεση στη ΔΗΜΗΤΡΙΙ και τμήματα γλυπτών μικρότερου του φυσικού μεγέθους⁴⁰⁵. Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η λατρεία της Δήμητρας στη συγκεκριμένη περιοχή είχε εδραιωθεί ήδη από τον 4^ο αιώνα π.Χ. σύμφωνα με στήλη από την ευρύτερη περιοχή της Δημητριάδος. Η στήλη φέρει ανάγλυφη διακόσμηση με τη μορφή της Δήμητρας, η οποία έχει αποδοθεί καθήμενη και της Κόρης, που είναι

⁴⁰⁰ Stählin et al. 1934, 124. Hornung-Bertemes 2007, 78. Stählin 2008, 149.

⁴⁰¹ Αρβανιτόπουλος 1916γ, 193-194. Δάφφα-Νικονάνου 1973, 34. Kravaritou 2011, 122.

⁴⁰² Αρβανιτόπουλος 1916γ, 192-193.

⁴⁰³ Μπάτζιου-Ευσταθίου 2010, 179. Αρβανιτόπουλος 1916γ, 191-194. Αρβανιτόπουλος 1928, 120 υποσημείωση 1. Δάφφα-Νικονάνου 1973, 21.

⁴⁰⁴ Αρβανιτόπουλος 1916γ, 192-193. Αρβανιτόπουλος 1928, 91 και 120. Μπάτζιου-Ευσταθίου 2010, 179-180. Από τις γερμανικές ανασκαφές ήρθαν στο φως αποθέτης με 35 ειδώλια (Μπάτζιου-Ευσταθίου 2001, 34.).

⁴⁰⁵ Αρβανιτόπουλος 1916γ, 192.

ιστάμενη και στραμμένη προς τη μητέρα της και έχει χρονολογηθεί στο β' τέταρτο του 4^{ου} αιώνα π.Χ.⁴⁰⁶.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1990 στο ανατολικό τμήμα της Δημητριάδος εντός των τειχών η Μπάτζιου-Ευσταθίου πραγματοποίησε ανασκαφικές έρευνες. Στόχευε στον εντοπισμό των αρχιτεκτονικών καταλοίπων που αποκάλυψε ο πρώτος ανασκαφέας, αλλά η έρευνα δεν έφερε τα επιθυμητά αποτελέσματα⁴⁰⁷. Ωστόσο, η Μπάτζιου-Ευσταθίου υποστήριξε ότι βάσει της βιβλιογραφίας⁴⁰⁸, η συγκεκριμένη περιοχή θα μπορούσε να φιλοξενήσει το Θεσμοφόριο της πόλεως, καθώς τα Θεσμοφόρια συνήθως οικοδομούνταν στην άκρη των πόλεων, κοντά στα τείχη, σε κάποιο ύψωμα και σε απομονωμένη θέση⁴⁰⁹. Από το γεγονός ότι δεν εντοπίστηκε κάποιο ίχνος από τη μαρτυρία του Αρβανιτόπουλου σε συνδυασμό με τα ευρήματα που έφερε στο φως η ανασκαφή της Μπάτζιου-Ευσταθίου⁴¹⁰ μπορεί να υποστηριχθεί ότι η συγκεκριμένη περιοχή φιλοξενούσε κάποια λατρεία κατά τον 3^ο και 2^ο αιώνα π.Χ., αλλά δεν είναι σαφές εάν πρόκειται για το Θεσμοφόριο⁴¹¹.

Στα Θεσμοφόρια παρατηρείται η συλλατρεία θεοτήτων. Στη Δημητριάδα πέρα από τη λατρεία της Δήμητρας είναι πιθανό να λατρεύονταν ο Πλούτων και η Κόρη, σύμφωνα με το ψήφισμα των αστυνόμων⁴¹². Ανάλογη συλλατρεία σε Θεσμοφόριο παρατηρείται και στο ιερό της Δήμητρας στην Πρόερνα, η οποία επιβεβαιώθηκε με τον εντοπισμό ειδωλίου (ΠΡ 169), το οποίο έχει ταυτιστεί με βεβαιότητα με τον Πλούτωνα⁴¹³. Επίσης, με τη λατρεία της Δήμητρας στη Δημητριάδα έχει συσχετιστεί η λατρεία του Διονύσου, λόγω της εύρεσης μήτρας πλακιδίου με Μαινάδα και βότρυ⁴¹⁴. Σε λόφο πάνω από το θέατρο της πόλεως ο Αρβανιτόπουλος εντόπισε ίχνη μνημείου, που υποστήριξε ότι ήταν ναός του Διονύσου, ενώ ο Marzolff υποστήριξε

⁴⁰⁶ Heinz 1998, 281 αρ. 203 και εικόνα 7.

⁴⁰⁷ Μπάτζιου-Ευσταθίου 2010, 181.

⁴⁰⁸ Μπάτζιου-Ευσταθίου 2010, 186 υποσημείωση 20.

⁴⁰⁹ Marzolff 1994, 60.

⁴¹⁰ Μπάτζιου-Ευσταθίου 2010, 181-185.

⁴¹¹ Μπάτζιου-Ευσταθίου 2010, 186.

⁴¹² Αθανασάκειο Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου Ε 126. Αρβανιτόπουλος 1929, 32 εικόνα 10. Μπάτζιου-Ευσταθίου 2010, 180.

⁴¹³ Δάφφα-Νικονάνου 1973, 52-53. Heinz 1998, 71. Μπάτζιου-Ευσταθίου 2010, 187.

⁴¹⁴ Μπάτζιου-Ευσταθίου 2010, 198 εικόνες 5-6. Η λατρεία του Διονύσου στη Θεσσαλία έχει τεκμηριωθεί στη Λάρισα από την εύρεση τριών επιγραφών, στις οποίες γίνεται αναφορά στον Διόνυσο *Κάρπιο* και στη Δήμητρα *Φυλάκα* (IG IX2, 573 στίχοι 1-5. SEG XVII, 288 στίχοι 2-3, 6-8, 11-12, 15-17, 19-21, 24-26, 29-31. RPhil 35 (1911) 123, 26 στίχοι 4-6) και σε μία επιγραφή επίσης από τη Λάρισα, όπου αναφέρεται μόνο ο Διόνυσος *Κάρπιος* (SEG XXXV, 590a). Ο Διόνυσος *Κάρπιος* λατρεύτηκε, όμως, και στο Μικρό Κισερλί (SEG XXIII, 445 στίχος 1) και στους Γόμφους (IG IX2, 287b, στίχοι 1-2) (Heinz 1998, 70 και 71-72.).

ότι επρόκειτο για το μαυσωλείο του ιδρυτή της πόλεως⁴¹⁵. Ωστόσο, τα ελάχιστα αρχιτεκτονικά μέλη κτηρίου, ιωνικού ρυθμού που εντοπίστηκαν στο σημείο οδήγησαν στην άποψη ότι το κτήριο έμεινε ημιτελές, αλλά δεν κατέστη εφικτή η ταύτιση του μνημείου⁴¹⁶. Παράλληλα, στο ιερό της Δήμητρας στην Πρόερνα εντοπίστηκαν μάσκες του θεού⁴¹⁷.

1.γ. Λατρεία του Ηρακλή

Κατά τον 3^ο και ιδιαίτερα τον 2^ο αιώνα π.Χ., οι Μακεδόνες βασιλείς εμπλέκονταν και σε θρησκευτικά ζητήματα των πόλεων που κατείχαν αποστέλλοντας επιστολές και διατάγματα και ορίζοντας ταγούς ή επιστάτες⁴¹⁸. Χαρακτηριστικό παράδειγμα διατάγματος (SEG LVI 625) (εικόνα 25) που στάλθηκε στην αρχαία Μαγνησία ήταν το διάταγμα του Φιλίππου Ε΄, το οποίο εκδόθηκε το έτος κατά το οποίο ήταν επιστάτης της Δημητριάδος ο Αντίπατρος. Σύμφωνα με την επιγραφή⁴¹⁹, οι πέτασοι και οι χλαμύδες που φορούσαν όσοι ανήκαν στο σώμα των Κυνηγών του Ηρακλή έπρεπε να μην είναι πολύχρωμοι, όπως ήταν μέχρι τότε, αλλά να έχουν πελλό (γκριζόμαυρο) χρώμα κατ' εντολή του Μακεδόνα βασιλιά⁴²⁰. Κατ' αυτόν τον τρόπο, παρατηρείται πώς οι Μακεδόνες επηρέαζαν τα τεκταινόμενα στη Δημητριάδα και ειδικότερα στον θρησκευτικό τομέα. Το διάταγμα έπρεπε να αναγραφεί σε λίθινες στήλες και να τοποθετηθεί σε όλα τα ιερά του Ηρακλή *Κυναγίδα*⁴²¹. Η συγκεκριμένη επιγραφή είναι η μοναδική μέχρι σήμερα δημοσιευμένη που παρουσιάζει κάποια στοιχεία για το αξίωμα του επιστάτη στη Δημητριάδα, ο οποίος οριζόταν από τις μακεδονικές αρχές ή ειδικότερα τον Μακεδόνα βασιλιά. Γενικότερα από τη Θεσσαλία υπάρχει επιγραφή από τους Γόννους του ύστερου 3^{ου} αιώνα π.Χ., όπου γίνεται λόγος για επιστάτες, χωρίς να είναι σαφές κατά πόσο αυτοί οριζόνταν από τον Μακεδόνα βασιλιά ή τους όριζε η πόλη⁴²². Η επιγραφή από τη Δημητριάδα είναι σημαντική και για τον λόγο ότι είναι η

⁴¹⁵ Μπάτζιου-Ευσταθίου 1996α, 22. Marzloff 1996, 54.

⁴¹⁶ Ήδη έγινε αναφορά στην ενότητα περί αρχηγετών και κτιστών για τις έρευνες που έγιναν στην προσπάθεια εντοπισμού του αρχηγείου (Marzloff 1987, 37-46. Marzloff 1994, 61-62.).

⁴¹⁷ Δάφφα-Νικονάνου 1973, 51-52.

⁴¹⁸ Πολύβιος V.26.5. Intzesiloglou 2006. Helly 2009, 351 και 356.

⁴¹⁹ Intzesiloglou 2006, 68.

⁴²⁰ Ιντζεσίλογλου 2011, 34. Mili 2015, 200 και 205. Από την Κραβαρίτου, η επιγραφή έχει τοποθετηθεί χρονικά στο 221-179π.Χ. (Kravaritou 2011, 113.).

⁴²¹ Intzesiloglou 2006, 68. Kravaritou 2011, 113.

⁴²² Intzesiloglou 2006, 69 υποσημείωση 3. Helly 1973, αρ. 93, 100-103.

μοναδική μέχρι σήμερα δημοσιευμένη επιγραφή από τη Θεσσαλία που αναφέρεται στους Κυνηγούς⁴²³.

Αναφορικά με τον όρο *Κυνηγοί*, οι μελετητές δεν έχουν καταλήξει οριστικά στην ερμηνεία του όρου. Ορισμένοι υποστήριζαν ότι επρόκειτο για άτομα που μετέφεραν μηνύματα-οδηγίες σχετικά με τη λειτουργία του ιερού του Ηρακλή που είχε ανεγερθεί στη Βέροια υπό τις εντολές του Άρπαλου, του επιστάτη αυτού του ιερού⁴²⁴. Κατ' επέκταση, και στη Δημητριάδα είναι πιθανό να υπήρχαν ακόλουθοι του Ηρακλή *Κυναγίδα*, οι οποίοι συνέδραμαν στη λειτουργία του ιερού στη Μακεδονία. Κάποιοι θεώρησαν ότι επρόκειτο για κυνηγούς που λειτουργούσαν οργανωμένα και συντονισμένα ως ομάδα, πιθανόν ανήκαν σε ιδιωτικό βωμό του Ηρακλή και δρούσαν υπό τις εντολές του Ηρακλή *Κυναγίδα*. Άλλοι μελετητές υποστήριζαν ότι οι Κυνηγοί ίσως ήταν ιερείς του Ηρακλή ή ότι ήταν επιφορτισμένοι με τη φύλαξη των δασικών εκτάσεων, όπου λάμβανε χώρα το βασιλικό κυνήγι, ενώ ταυτόχρονα ήταν παραστρατιωτικό σώμα υπεύθυνο για τη φύλαξη των φρουρίων του βασιλείου⁴²⁵. Σχετικά με την επιγραφή από τη Δημητριάδα, ο Ιντζεσίλογλου υποστήριξε ότι οι Κυνηγοί θα μπορούσαν να είναι οι βασιλικοί κυνηγοί ή βασιλικοί έφηβοι, και πιθανόν κάτι τέτοιο δεν θα ίσχυε μόνο για τη Δημητριάδα, αλλά για όλες τις πόλεις που βρίσκονταν υπό μακεδονικό έλεγχο⁴²⁶. Παράλληλα, μαζί με τους Κυνηγούς-βασιλικούς εφήβους, στη Δημητριάδα θα πρέπει να υπήρχαν βασιλικοί παίδες και νεανίσκοι. Κατά τον Ιντζεσίλογλου, οι Κυνηγοί της Δημητριάδος μπορεί να ήταν επιφορτισμένοι με τη φύλαξη των δασών για το βασιλικό κυνήγι και με την προστασία του κυνηγιού⁴²⁷.

Γενικότερα το διάταγμα του Φιλίππου Ε', που εντοπίστηκε στη Δημητριάδα και χρονολογείται στην 37^η χρονιά βασιλείας του Φιλίππου (184π.Χ.) την 24^η του μήνα Απελλαίου, δηλώνει την ιδιαίτερη εμπλοκή του Μακεδόνα βασιλιά στη ζωή – οργανωτική και διοικητική – της Δημητριάδος. Μπορεί να υποστηριχθεί ότι η πόλη βρισκόταν υπό μακεδονική κατοχή, η οποία είχε ξεκινήσει το 346π.Χ. με την κατάληψη

⁴²³ Ωστόσο, σε επιγραφή του 1^{ου} αιώνα π.Χ. από την Καισάρεια γίνεται λόγος για τον Δολιχαίο που είναι Θεσσαλός και ιερέας του Ηρακλή *Κυναγίδα*, γνωστοποιώντας παράλληλα τη λατρεία του Ηρακλή *Κυναγίδα* κατά την υστεροελληνιστική εποχή στη Θεσσαλία (Intzesiloglou 2006, 71 υποσημείωση 10.).

⁴²⁴ Intzesiloglou 2006, 71-72.

⁴²⁵ Σχετικά με τους μελετητές που υποστήριζαν κάποια από αυτές τις απόψεις και τη βιβλιογραφία, βλέπε Intzesiloglou 2006, 72 παραπομπές 13-20.). Senatus consultum, το οποίο έχει τοποθετηθεί χρονικά μετά το 168π.Χ. (SEG XLVI 626) γνωστοποιεί την παρουσία τοπικού βασιλείου και βασιλικής χώρας, στα οποία υπεύθυνοι ίσως ήταν οι Κυνηγοί του Ηρακλή (Batziou-Efstathiou και Pikoulas 2006. Kravaritou 2016b, 142.).

⁴²⁶ Intzesiloglou 2006, 75. Graninger 2010, 323. Ιντζεσίλογλου 2011, 34. Kravaritou 2011, 120.

⁴²⁷ Intzesiloglou 2006, 76. Graninger 2010, 323-324. Kravaritou 2011, 120.

της Θεσσαλίας από τον Φίλιππο Β⁴²⁸ και επομένως, η Δημητριάδα δεν ήταν μόνο πόλη-σύμμαχος, που λειτουργούσε υπό την επιρροή του εκάστοτε Μακεδόνα βασιλιά, αλλά είχε οργάνωση ανάλογη με αυτή των υπόλοιπων μακεδονικών πόλεων⁴²⁹.

Αναφορικά με τη λατρεία του Ηρακλή *Κυναγίδα*, οι ανασκαφικές έρευνες στη Δημητριάδα και την ευρύτερη περιοχή δεν έχουν αποκαλύψει στοιχεία που να μπορούν να αποδοθούν με βεβαιότητα σε τόπο λατρείας του Ηρακλή. Όμως, αξίζει να ληφθεί υπ' όψιν το γεγονός ότι μαζί με το γράμμα του Αντιπάτρου που παρουσιάστηκε παραπάνω (SEG LVI 625) εντοπίστηκε στην ίδια περιοχή και άλλη επιγραφή του 3^{ου} – 2^{ου} αιώνα π.Χ. με αναφορά στον Ηρακλή (IG IX2, 359a). Συνεπώς θα μπορούσε να υποστηριχθεί με επιφύλαξη ότι ίσως στην περιοχή βόρεια του θεάτρου της Δημητριάδος στη θέση Μπουμπουλήθρα οι Μακεδόνες είχαν τοποθετήσει κατά τον 3^ο αιώνα π.Χ. τη λατρεία του Ηρακλή *Κυναγίδα* είτε σε ιερό που δημιουργήθηκε από τους Μακεδόνες, είτε σε προϋπάρχον ιερό, το οποίο φιλοξένησε μια μακεδονική λατρεία⁴³⁰.

2. Κορόπη

Η Κορόπη δεν δημιουργήθηκε ως πόλη κατά την ελληνιστική περίοδο, αλλά μαρτυρείται τουλάχιστον από τον 8^ο αιώνα π.Χ. Παράλληλα, ενώ συμμετείχε στον συνοικισμό της Δημητριάδος, δεν εγκαταλείφθηκε, όπως ο Σωρός ή η Γορίτσα με την εγκατάσταση των κατοίκων στη Δημητριάδα. Η Κορόπη συνέχισε να λειτουργεί ως οικισμός λόγω της σπουδαιότητας του μαντείου του Απόλλωνα, το οποίο θεωρείται ότι άκμασε⁴³¹ κατά τη μέση και ύστερη ελληνιστική περίοδο βάσει του ψηφίσματος της Δημητριάδος και πιο συγκεκριμένα του ιερού νόμου (IG IX 2, 1109) που ψηφίστηκε κατά τον όψιμο 2^ο αιώνα π.Χ.

2. α. Το ψήφισμα της Δημητριάδος (IG IX 2, 1109)

Σύμφωνα με το ψήφισμα οι άρχοντες της Δημητριάδος προσπαθούσαν να ορίσουν κανόνες για την εξασφάλιση της πιο εύρυθμης λειτουργίας του μαντείου του

---

⁴²⁸ Intzesiloglou 2006, 76-77.

⁴²⁹ Ιντζεσίλογλου 2011, 34.

⁴³⁰ Kravaritou 2016b, 142.

⁴³¹ Θεωρείται ότι ο θεός Απόλλων λατρεύτηκε ιδιαίτερα στην ευρύτερη περιοχή της Κορόπης, καθώς στην περιοχή έχουν εντοπιστεί αναθηματικές επιγραφές στον θεό Απόλλωνα (IG IX2, 1205: *Ἀπόλλων*) ή πιο συγκεκριμένα στον Απόλλωνα *Κοροπαίο* (IG IX2, 1204 στίχοι 5-6: *Ἀπόλλων* | *Ἰωνι Κορλοπείτη*). Αν και οι συγκεκριμένες είναι αχρονολόγητες, οι μελετητές θεωρούν ότι προέρχονται από αυτό το ιερό (Παπαχατζής 1960, 3.).

Απόλλωνα στην Κορόπη⁴³² (στίχοι 16-17: ποιήσασθαι τινα πρόνοιαν ἐπιμελεστέραν τὴν πόλιν | περὶ τῆς κατὰ τὸ μαντῆον εὐκοσμίας· και στίχοι 54-58: «ὁμνύω Δία Ἀκραῖον καὶ τὸν Απόλλω[να] | τὸν Κοροπαῖον καὶ τὴν Ἀρτεμιν τὴν Ἰωλκίαν⁴³³ καὶ τοὺς ἄλλ[λου]ς θε- | οὺς πάντας καὶ πάσας, ἐπιτετελεκέναι ἕκαστα καθά[περ] ἐν | τῷ ψηφίσματι διασαφεῖται τῷ κεκυρωμένῳ περὶ τοῦ [μα]ντεῖ- | ου ἐφ' ἱερέως Κρίνωνος τοῦ Παρμενίωνος»). Η επιγραφή που χρονολογείται στον ὕστερο 2^ο αἰώνα π.Χ. (γύρω στο 117π.Χ.) μαρτυρεῖ την ὑπαρξὴ ἄλσους κοντὰ στον ναό και τη διαδικασία ανακοινώσεως των χρησμών του μαντείου⁴³⁴.

Η Κορόπη ἦταν κόμη της Δημητριάδος και η σπουδαιότητα του ιεροῦ του Απόλλωνα στην Κορόπη κατὰ την ελληνιστικὴ περίοδο αποδεικνύεται και ἀπὸ το γεγονός ὅτι η Δημητριάδα ἐξέλεγε ἀπὸ το σύνολο των πολιτῶν της κάθε χρόνο ἱερέα, προφήτη και γραμματέα για το συγκεκριμένο ἱερό – στοιχεῖα που παρουσιάζονται στο ψήφισμα (IG IX 2, 1109, στίχοι 18-22: πορεύεσθαι τὸν | τε ἱερέα τοῦ Απόλλωνος τὸν εἰρημένον ὑπὸ τῆς πόλεως | καὶ τῶν στρατηγῶν καὶ νομοφυλάκων ἀφ' ἑκατέρας ἀρχῆς | ἓνα καὶ πρύτανιν ἓνα καὶ ταμίαν καὶ τὸν γραμματέα τοῦ | θεοῦ καὶ τὸν προφήτην, στίχοι 23-26: καταγραψάτωσαν δὲ οἱ στρα- | τηγοὶ καὶ οἱ νομοφύλακες καὶ ῥαβδούχους ἐκ τῶν πολιτῶν ἄν- | δρας τρεῖς <μῆ> νεωτέρους ἐτῶν τριάκοντα οἱ καὶ ἐχέτωσαν ἐξου- | σίαν κω- | λύνειν τὸν ἀκοσμοῦντα). Κάθε χρόνο, την ἡμέρα γιορτῆς του θεοῦ, ἐπρεπε τα πρόσωπα που προαναφέρθηκαν να ἦταν παρόντα στο ἱερό μαζί με τον στρατηγό, τον νομοφύλακα, τον πρύτανι και τον ταμία, άτομα τα οποία ἐξέλεγε η πόλη μαζί με τρεῖς ῥαβδούχους, που λειτουργούσαν ως αστυνομικά ὄργανα, ἐνῶ τη γενικὴ ἐπιμέλεια του ιεροῦ ἐκεῖνο το διάστημα ἀναλάμβανε ο νεωκόρος, ο οποίος ζοῦσε καθημερινὰ μέσα στο ἱερό και ἦταν ἐπιφορτισμένος με την προστασία του ιεροῦ, των ἀναθημάτων του, τη φροντίδα του τεμένου και την ἀποφυγὴ καταστροφῶν ἀπὸ τους ἐπισκέπτες⁴³⁵. Ἀπὸ τα πρόσωπα που ἐστελνε η Δημητριάδα με τα παραπάνω ἀξιώματα την ἡμέρα της εορτῆς του Απόλλωνα *Κοροπαίου*, ο ἱερέας με ετήσιας διάρκειας ἀξίωμα καταγόταν ἀπὸ τη Δημητριάδα και ἦταν πολίτης της⁴³⁶. Ο στρατηγὸς ἦταν ἓνας ἀπὸ τους τρεῖς στρατηγούς και ο νομοφύλακας ἓνας ἀπὸ τους τρεῖς ἢ τέσσερις νομοφύλακες που ἐξέλεγε ως ἄρχοντες κάθε χρόνο η πόλη της Δημητριάδος και ὄχι το Κοινὸ των

⁴³² <http://atlasthessalias.culture.gr/-----4.html> (ανακτήθηκε στις 5 Οκτωβρίου 2018).

⁴³³ Ο Δίας *Ἀκραῖος* λατρευόταν στη Θεσσαλία (βλέπε Χρυσοστόμου 1996). Ο Απόλλων *Κοροπαῖος* λατρευόταν στην Κορόπη και η Ἀρτεμὶς *Ἰωλκία* λατρευόταν στη Δημητριάδα.

⁴³⁴ Stählin 2008, 120 υποσημείωση 155.

⁴³⁵ Παπαχατζῆς 1960, 14-15 και 18.

⁴³⁶ Για τα καθήκοντά του αναφορικά με τη θυσία που λάμβανε χώρα κατὰ τη γιορτὴ του Απόλλωνα *Κοροπαίου*, βλέπε Παπαχατζῆς 1960, 20 υποσημείωση 4.

Μαγνήτων. Ανάλογα και ο πρύτανης προερχόταν από τη βουλή της Δημητριάδος, όπως και ο ιερέας, ο προφήτης και ο γραμματέας του ιερού⁴³⁷. Συνεπώς, οι άρχοντες που εμπλέκονταν στη λειτουργία του ιερού του Απόλλωνος *Κοροπαίου* στην Κορόπη προέρχονταν από τους τοπικούς άρχοντες της Δημητριάδος και δεν είχαν αξιώματα στο Κοινό των Μαγνήτων⁴³⁸.

3. Σπάλαυθρα

Τα Σπάλαυθρα έχουν τοποθετηθεί από τους μελετητές στον λόφο Μπάου, βόρεια του σημερινού Χόρτου ή στο Χορτόκαστρο, πολύ κοντά στο Χόρτο, στις βορειοδυτικές ακτές του Παγασητικού κόλπου⁴³⁹. Συνόρευαν στα νοτιοανατολικά με την Ολιζώνα και στα βορειοδυτικά με την Κορόπη και τις Κορακές⁴⁴⁰.

Από το ψήφισμα των Σπαλαυθρέων του 130-126π.Χ. (IG IX2, 1111), μαθαίνουμε ότι το εθνικό τους ήταν *Σπαλαθρεύς* (στίχος 1) και ότι τα Σπάλαυθρα είχαν γίνει κώμη της Δημητριάδος⁴⁴¹. Ακόμη, ο δήμος των Σπαλαυθρέων με το συγκεκριμένο ψήφισμα αποφάσισε να τιμήσει τον Λυσία, γιό του Επιτέλου μαζί με έξι ακόμη άνδρες, οι οποίοι ήταν νομοφύλακες στη Δημητριάδα και κατάγονταν από τα Σπάλαυθρα⁴⁴², λόγω του γεγονότος ότι ήταν «καλός καγαθός αίρεθείς κο[ι]νός στρατηγός τῶν Μαγνήτων» (στίχοι 10-11 και 27). Αυτοί οι άνδρες, σύμφωνα με την επιγραφή, διέθεταν εκτάσεις γης και μετακινούνταν από τη Δημητριάδα στα Σπάλαυθρα.

Παρά τη συμμετοχή των Σπαλαυθρέων στον συνοικισμό της Δημητριάδος, το ψήφισμα (IG IX2, 1111) του ύστερου 2^{ου} αιώνα π.Χ. υποδηλώνει ότι τουλάχιστον το ιερό της Αρτέμιδος *Σωτείρας*, το οποίο είχαν οικοδομήσει οι κάτοικοι στην αγορά της πόλεως (IG IX2, 1111 στίχοι 29-30: ἀναθεῖναι δὲ τὴν στήλην ἐν τῇ ἀγορᾷ πα[ρὰ] τὸ ἱερὸν

⁴³⁷ Παπαχατζής 1960, 18-19.

⁴³⁸ Στη λήψη αποφάσεων σχετικά με τα ιερά στην αρχαία Μαγνησία μπορούσαν να εμπλακούν και ο ιερέας του Διός *Ακράϊου* και ο στρατηγός των Μαγνήτων ή ο κοινός στρατηγός, οι οποίοι είχαν δικαιοδοσία σε ζητήματα που αφορούσαν το Κοινό των Μαγνήτων. Συνεπώς για την επίλυση προβλημάτων σε λατρευτικά ζητήματα των μαγνητικών πόλεων την ευθύνη έφεραν οι κατά τόπους άρχοντες και οι αρχές του Κοινού των Μαγνήτων μπορούσαν μόνο να προτείνουν λύσεις (Παπαχατζής 1960, 18 υποσημείωση 1.).

⁴³⁹ Stählin 2008, 121. <http://atlasthessalias.culture.gr/-----4.html> (ανακτήθηκε στις 9 Σεπτεμβρίου 2018).

⁴⁴⁰ Decourt et al. 2004, 721. <http://atlasthessalias.culture.gr/-----4.html> (ανακτήθηκε στις 9 Σεπτεμβρίου 2018).

⁴⁴¹ Δεν είναι γνωστό πότε ακριβώς τα Σπάλαυθρα έγιναν κώμη της Δημητριάδος. Πιθανόν να μην εντάχθηκαν εξαρχής στον συνοικισμό. Η συμμετοχή της συγκεκριμένης πόλεως στον συνοικισμό μαρτυρείται επιγραφικά (IG IX2, 1111 στίχοι 1 και 26), αλλά δεν μαρτυρείται στις φιλολογικές πηγές (στον κατάλογο των πόλεων που αναφέρει ο Στράβων (IX.5.15) και ο Πλούταρχος (*Δημήτριος* 53.3) δεν συμπεριλαμβάνεται).

⁴⁴² Stählin 2008, 121.

τῆς Ἀρτέμιδος τῆς Σωτειράς), δεν εγκαταλείφθηκε, αλλά συνέχισε να λειτουργεί⁴⁴³. Ωστόσο, δεν έχουν εντοπιστεί η ακριβής θέση ή κατάλοιπα του συγκεκριμένου ιερού μέχρι σήμερα και κατ' επέκταση δεν είναι γνωστά στοιχεία σχετικά με την περίοδο ίδρυσης, λειτουργίας και εγκατάλειψής του, τη διαμόρφωσή του και τυχόν τελετουργίες που πραγματοποιούνταν σε αυτό. Γενικότερα δεν έχουν εντοπιστεί στοιχεία, τα οποία να τεκμηριώνουν τη λατρεία της θεάς με το συγκεκριμένο επώνυμο στην περιοχή της ανατολικής Θεσσαλίας⁴⁴⁴.

---

⁴⁴³ Χρυσοστόμου 1998, 187 υποσημείωση 681. Helly 2006, 152.

⁴⁴⁴ Κραβαρίτου 2010, 430.

Κεφάλαιο Γ': Ρωμαϊκή περίοδος

Η ρωμαϊκή εγκατάσταση στη Μαγνησία

Σύμφωνα με την επιγραφή *Ἐτέαρχος Πύρρον | Κρής | βασιλεῖ Ἀντιγόνω[ι] | και Φιλίππω* (SEG XII 308) του 227-221π.Χ. από τη Δημητριάδα, η οποία είχε χαραχθεί πάνω σε βάση που έφερε ανάθημα προς τον Αντίγονο Δώσωνα και τον Φίλιππο Ε' η Κραβαρίτου⁴⁴⁵ υποστήριξε πρόσφατα ότι ήδη από τον ύστερο 3^ο και πρώιμο 2^ο αιώνα π.Χ. οι κάτοικοι της Δημητριάδος είχαν εξοικειωθεί με τη λατρεία των βασιλέων πριν από την εγκατάσταση των Ρωμαίων και την εγκαθίδρυση της αυτοκρατορικής λατρείας. Σταδιακά και με την ολοένα και μεγαλύτερη εγκατάσταση Ρωμαίων, το κοινωνικο-πολιτικό σκηνικό της πόλεως άρχισε να μεταβάλλεται και αυτό έχει αποτυπωθεί στα επιγραφικά κατάλοιπα της περιόδου, όπου οι Δημητριάδεις φρόντισαν να αποδώσουν τις ευεργεσίες των Ρωμαίων στην πόλη τους (IG IX2, 1115. IG IX2, 1120. IG IX2, 1134. IG IX2, 1136. IG IX2, 1137. IG IX2, 1138. IG IX2, 1166.).

Το 196π.Χ. ο Φλαμίνιος ανακήρυξε την ίδρυση του Κοινού των Μαγνητών με πρωτεύουσα τη Δημητριάδα και όρισε ως πρώτο στρατηγό του Κοινού τον Ευρύλοχο. Με αυτή τη στάση των Ρωμαίων θα εθεωρείτο αναμενόμενο οι Μάγνητες να διέκριντο φιλικά προς τους Ρωμαίους και ιδιαίτερα προς τον Φλαμίνιο για αυτή τη συμπεριφορά και την «ευεργεσία» του. Ωστόσο, το 192π.Χ. κατά τη διάρκεια επίσκεψης του Φλαμίνιου στη Δημητριάδα με σκοπό να εξαλείψει την αιτωλική προπαγάνδα⁴⁴⁶, ο Ευρύλοχος, όπως μαρτυρείται στο κείμενο του Τίτου Λίβιου (35.31.1-16) εξέφρασε αντιρωμαϊκή συμπεριφορά⁴⁴⁷ λόγω του γεγονότος ότι μερίδα του πληθυσμού θεωρούσε πως ο Φλαμίνιος παραχώρησε τη Δημητριάδα στον Φίλιππο Ε'. Αντίθετα, ο Ζήνων και η φιλικά διακείμενη προς τους Ρωμαίους τοπική αριστοκρατία είχαν αρχίσει να πιστεύουν ότι ο Φλαμίνιος και οι Ρωμαίοι ήταν «θεϊκοί ευεργέτες»⁴⁴⁸. Τότε ο Φλαμίνιος έδωσε τον Ευρύλοχο από τη Μαγνησία και του αφαίρεσε τον τίτλο του Στρατηγού του Κοινού των Μαγνητών. Ο Ευρύλοχος κατέφυγε στους Αιτωλούς και οι Ρωμαίοι συμμάχησαν με τους Μακεδόνες και τον Φίλιππο Ε' ανακαταλαμβάνοντας τη Δημητριάδα το 191π.Χ., η οποία πέρασε και πάλι στα χέρια των Μακεδόνων⁴⁴⁹. Όπως αποδείχθηκε, όμως, κατά τα μέσα του 2^{ου} αιώνα π.Χ. η ελευθερία της Μαγνησίας και γενικότερα του τότε ελλαδικού χώρου ήταν προδιαγεγραμμέ-

⁴⁴⁵ Kravaritou 2016a, 553.

⁴⁴⁶ Μπάτζιου-Ευσταθίου 1996α, 14. Kravaritou 2016a, 554.

⁴⁴⁷ Κραβαρίτου 2015, 284.

⁴⁴⁸ Kravaritou 2016a, 554.

⁴⁴⁹ Μπάτζιου-Ευσταθίου 1996α, 15.

νη ήδη από το 196π.Χ., τη στιγμή που ο Φλαμίνιος έκανε τη διακήρυξή της κατά τη διάρκεια των Ισθμίων⁴⁵⁰. Κατά το 167π.Χ. με την οριστική απομάκρυνση των Μακεδόνων από τη Μαγνησία, οι Ρωμαίοι υπό τις εντολές του Λεύκιου Αιμίλιου Παύλου προέβησαν σε καταστροφή του οχυρωματικού τείχους της Δημητριάδος, αλλά και σε σειρά ευεργεσιών με *senatus consultum*, το οποίο όριζε τη διανομή της πρώην βασιλικής χώρας και φοροαπαλλαγή των Μαγνητών⁴⁵¹. Η αντιρωμαϊκή στάση του Ευρυλόχου κατά το 192π.Χ. πιθανόν δεν αποτελεί εξαίρεση. Μπορεί κατά τη μέση και ύστερη ελληνιστική περίοδο οι Θεσσαλοί και οι Μάγνητες να στήριζαν τους Ρωμαίους στους πολέμους που διεξήγαγαν στην ανατολή⁴⁵², αλλά η στάση του Ευρυλόχου κατά τον πρώιμο 2^ο αιώνα π.Χ. εξηγεί και δικαιολογεί τον ερχομό και την επανεγκατάσταση των Μακεδόνων στη Θεσσαλία από το 191π.Χ. έως το 167π.Χ.⁴⁵³.

Στην περιοχή της Μαγνησίας και γενικότερα της Θεσσαλίας η ανακήρυξη από τον Φλαμίνιο της ίδρυσης αυτόνομων κοινών θεωρήθηκε ως ρωμαϊκή ευεργεσία σε συνδυασμό με την παραχώρηση ελευθερίας⁴⁵⁴. Ο Φλαμίνιος πέρα από την παραχώρηση ελευθερίας, αυτονομίας, μη καταβολής φόρων και τήρησης των νόμων των πατέρων, θέσπισε και νόμους συνταγματικού δικαίου παραχωρώντας στους Θεσσαλούς δικαιώματα σε γη και ιδιοκτησίες⁴⁵⁵ σύμφωνα με *senatus consultum*⁴⁵⁶, ενώ ήταν ο Ρωμαίος που απαίτησε και απόδοση τιμών στο πρόσωπό του, κάτι που θεσμοθετήθηκε και επίσημα κατά τους επόμενους αιώνες⁴⁵⁷. Κατά το 189-188π.Χ. από την πόλη της Σκοτούσσας εκδίδεται ψήφισμα (SEG XXIII 412) σύμφωνα με το οποίο ο Φλαμίνιος αναγορεύεται ευεργέτης και προς τιμήν του τελούνται αγώνες και θυσίες και του αφιερώνονται ναοί σε θεσσαλικές πόλεις⁴⁵⁸.

Ρωμαϊκή περίοδος

Από την περιοχή της αρχαίας Μαγνησίας από τον 1^ο αιώνα π.Χ. έως και τον 3^ο αιώνα μ.Χ. (εικόνα 26) έχουν σωθεί μερικά ενεπίγραφα βάθρα αναθηματικών α-

⁴⁵⁰ Μπάτζιου-Ευσταθίου 1996α, 15-16.

⁴⁵¹ Batziou-Efstathiou και Pikoulas 2006, 79-80. Κραβαρίτου 2015, 284. Kravaritou 2016α, 554.

⁴⁵² Helly 1980, 38.

⁴⁵³ Ιντζεσίλογλου 1996, 101-107. Μπάτζιου-Ευσταθίου 2002, 13-15. Kravaritou 2011, 123.

⁴⁵⁴ Helly 1980, 37-38.

⁴⁵⁵ Kravaritou 2016α, 553-554. Αυτό το δικαίωμα το είχε παραχωρήσει στις υπόλοιπες περιοχές της Θεσσαλίας τριάντα χρόνια περίπου νωρίτερα (IG IX2, 89 (Ναρθάκιον) στίχοι 15-19 του 140π.Χ. IG IX2, 338 (Χυρετταί) στίχοι 8-10 του 196-194π.Χ.). Graninger 2011α, 30-32, 74.

⁴⁵⁶ Batziou-Efstathiou και Pikoulas 2006, 79-80. Kravaritou 2016α, 554.

⁴⁵⁷ IG IX2, 89 στίχοι 15-19. IG IX2, 338 στίχοι 8-10. Graninger 2011α, 30-32 και 74.

⁴⁵⁸ Kantirea 2007, 26-27. Κραβαρίτου 2015, 284. Kravaritou 2016α, 554.

δριάντων, που τιμούν τους Ρωμαίους αυτοκράτορες ως θεούς ή ευεργέτες⁴⁵⁹. Σταδιακά κατά τον 1^ο αιώνα π.Χ. εμφανίζονται και οι πρώτες ενέργειες εκδήλωσης λατρείας από φιλορωμαίους αριστοκράτες προς τους Ρωμαίους τιμώντας τους ως ευεργέτες. Ανάλογα σε επιγραφή του 66-62π.Χ. από τη Δημητριάδα (IG IX2, 1134) πληροφορούμαστε ότι οι κάτοικοι της πόλεως τίμησαν τον Γναίο Πομπήιο, όπως και η Αθήνα και η Δήλος⁴⁶⁰ λόγω του γεγονότος ότι στράφηκε εναντίον των πειρατών στη Μεσόγειο θάλασσα⁴⁶¹. Κατά τα μέσα του 1^{ου} αιώνα π.Χ. (52-51π.Χ.), οι Δημητριάς τίμησαν τον Γάιο Καίλιο Ρούφο ανεγείροντας χάλκινο αδριάντα⁴⁶². Με την έλευση και εγκατάσταση των Ρωμαίων, οι αποδόσεις τιμών σε αυτούς τους ηγέτες ήταν εφήμερες και κάθε φορά η αλλαγή του αυτοκράτορα σήμαινε την παύση απόδοσης τιμών στον προηγούμενο αυτοκράτορα και την τοποθέτηση νέων συμβόλων λατρείας⁴⁶³. Ανάλογα με την ανάληψη της εξουσίας από τον Ιούλιο Καίσαρα, οι Μάγνητες έπαψαν να λατρεύουν πρόσωπα, όπως ο Γάιος Καίλιος Ρούφος και αντικατέστησαν τους αδριάντες που είχαν εγκαταστήσει για τους προηγούμενους ηγεμόνες από αδριάντες μαρμάρινους με τη μορφή του Καίσαρα⁴⁶⁴. Ιδιαίτερα μετά από τη νίκη του Καίσαρα το 48π.Χ. τέτοιοι αδριάντες προς τιμήν του ανεγέρθηκαν σε αρκετές περιοχές του ελληνικού χώρου. Αυτό συνέβη και στη Δημητριάδα, όπου κάποιοι μελετητές θεώρησαν ότι ο Καίσαρας λατρεύτηκε ως θεός. Ωστόσο, δεν έχει σωθεί κάποια επιγραφή που να τεκμηριώνει την άποψη αυτή, και το Κοινό των Μαγνήτων δεν απεικόνισε τον Ιούλιο Καίσαρα στα νομίσματα που έκοψε εκείνη την περίοδο.

Χαρακτηριστικό είναι ότι σε κοπές του Κοινού των Μαγνήτων κατά την ύστερη ελληνιστική περίοδο συνέχισαν να αποδίδονται οι πολιαδικές θεότητες – Άρτεμις *Ιωλκία*, Δίας *Ακραίος* και Απόλλων *Κοροπαίος* μαζί με τον Κένταυρο Χείρωνα και το πλοίο Αργώ⁴⁶⁵. Σταδιακά στον οπισθότυπο άρχισαν να αποδίδονται και οι Ρωμαίοι αυτοκράτορες ως «Σεβαστοί» των Μαγνήτων που έκαναν ευεργεσίες στους Έλληνες και παραχωρούσαν ελευθερία⁴⁶⁶. Αν και μετά τη μάχη στα Φάρσαλα, ο Καίσα-

⁴⁵⁹ Θεοχάρης 1960, 81-83 και εικόνα 35. Habicht 1987, 274-276 πίνακας 22 (3), 23 (2), 27 (1-3). Κραβαρίτου 2015, 283.

⁴⁶⁰ Kantirea 2007, 32.

⁴⁶¹ Kravaritou 2016a, 557.

⁴⁶² Αρβανιτόπουλος 1929γ, 204-205 αρ. 424α, εικόνες 26-27.

⁴⁶³ Kravaritou 2016a, 557-558. Kravaritou 2016b, 150.

⁴⁶⁴ Αρβανιτόπουλος 1929γ, 203 αρ. 424. Kravaritou 2016a, 557. Kravaritou 2016b, 150.

⁴⁶⁵ Rogers 1932, 106-113 εικόνες 163-181. Ιντζεσίλογλου 2004, 472 και 478 πίνακας 5 αρ. 68 με τον Δία *Ακραίο* και την Αρτέμιδα επάνω στην πλήρη πλοίου, πιθανόν την Αργώ. Kravaritou 2016a, 557.

⁴⁶⁶ Kravaritou 2016b, 149-150.

ρας παραχώρησε στους Μάγνητες ελευθερία και φοροαπαλλαγή, από τα σωζόμενα στοιχεία δεν αποδεικνύεται περαιτέρω απόδοση τιμών ή τέλεση λατρείας του ως θεό.

Ο πρώτος – βάσει των μέχρι στιγμής δημοσιευμένων στοιχείων – Ρωμαίος αυτοκράτορας, ο οποίος αποδόθηκε στις κοπές του Κοινού των Μαγνήτων ήταν ο Οκτάβιος, ο θετός γιός του Καίσαρα και μετονομαζόμενος Αύγουστος, που τιμήθηκε στον ελλαδικό χώρο ως υιός θεού και κατ' επέκταση θεός⁴⁶⁷ και απεικονίστηκε στα νομίσματα του Κοινού μαζί με τον Κένταυρο Χείρωνα⁴⁶⁸. Παράλληλα, απεικονίστηκε μαζί με τον Κλαύδιο και σε αυτή την περίπτωση τη μορφή του Αυγούστου συνόδευε η επιγραφή *CEBACTOC ΜΑΓΝΗΤΩΝ*⁴⁶⁹, ενώ σε άλλες κοπές αποδόθηκε μαζί με τον Γάιο Καίσαρα και η προτομή του Αυγούστου συνοδεύεται από την επίκληση *CEBACTOC*⁴⁷⁰. Ωστόσο, δεν έχουν αποκαλυφθεί μέχρι σήμερα, άλλα στοιχεία που να αποδεικνύουν περαιτέρω λατρεία του Αυγούστου, όπως η απόδοση κάποιου βωμού ή ιερού.

Το Κοινό των Μαγνήτων τίμησε τον αυτοκράτορα Τιβέριο (14-37μ.Χ.) και ιδιαίτερα στη Δημητριάδα θεωρείται ότι ανέγραψαν το όνομα του αυτοκράτορα στη σκηνή του θεάτρου κατά την περίοδο επισκευής του θεάτρου και επαναλειτουργίας του ως χώρου που λάμβαναν χώρα οι συνελεύσεις του Κοινού κατά τον 1^ο αιώνα μ.Χ. (SEG XXIII 449 του 1-50μ.Χ.)⁴⁷¹. Ανάλογα για την ίδια περίοδο στην ανατολική Θεσσαλία αποδόθηκαν τιμές και στους «Σεβαστούς» αυτοκράτορες⁴⁷². Ιδιαίτερα το Κοινό των Μαγνήτων τίμησε τον Κλαύδιο αποδίδοντάς τον στις κοπές του 1^{ου} αιώνα μ.Χ. μαζί με τον Κένταυρο Χείρωνα και τιμώντας τον ως στρατηγό του Κοινού⁴⁷³.

Μετά από την οικογένεια των Ιουλίου-Κλαυδίων, το Κοινό των Μαγνήτων τίμησε και την οικογένεια των Φλαβίων. Το Κοινό ανήγειρε αδριάντα με τη μορφή του Τίτου στο θέατρο της Δημητριάδος τιμώντας τον ως *θεό, ευεργέτη και νέο Απόλλωνα*

⁴⁶⁷ Kravaritou 2016a, 558. Χαρακτηριστική επίκληση του Αυγούστου στους βωμούς ήταν *Αὐτοκράτορος Καίσαρος Θεοῦ υἱοῦ Σεβαστοῦ* (Habicht 2005, 245.). Σε βωμούς από την αρχαία Λάρισα και το Κοινό των Θεσσαλῶν απαντά η επίκληση *Θεὸς Καίσαρ Σεβαστὸς Σωτήρ*. Η επίκληση *Σωτήρ* εμφανίζεται αμέσως μετά τη μάχη στο Ἄκτιο (Kantirea 2007, 51-52. Bouchon 2008, 436-437. Bouchon 2016, 289.).

⁴⁶⁸ Kantirea 2007, 41-53. Rogers 1932, 113-114 εικόνα 182.

⁴⁶⁹ Rogers 1932, 114 αρ. 360 εικόνα 183.

⁴⁷⁰ Rogers 1932, 114 αρ. 361.

⁴⁷¹ Θεοχάρης 1960, 85 αρ. 9. Ιντζεσίλογλου 2004, 458 υποσημείωση 7. Ιντζεσίλογλου 2011, 40. Κραβαρίτου 2015, 286. Kravaritou 2016a, 558-559. Κάτι ανάλογο συνέβη και στο θέατρο της αρχαίας Λάρισας λίγο νωρίτερα, το οποίο χρησιμοποιήθηκε από το Κοινό των Θεσσαλῶν ως χώρος για τη διεξαγωγή των συνελεύσεων (Bouchon 2016, 286.).

⁴⁷² Αρβανιτόπουλος 1911γ, 221 επιγραφή από τα Σπάλαυθρα του 37-41μ.Χ.

⁴⁷³ Rogers 1932, 115 αρ. 362 εικόνα 184 του 41-54μ.Χ. IG IX2, 1115 I. Kravaritou 2016a, 559.

(SEG XXIII 450 του 79-81μ.Χ.)⁴⁷⁴. Ανάλογες προσπάθειες εξομοίωσης των Ρωμαίων αυτοκρατόρων με τους θεούς του ελληνικού πανθέου συνεχίστηκαν και τους επόμενους δύο αιώνες.

Κατά τον όψιμο 2^ο⁴⁷⁵ και πρώιμο 3^ο αιώνα μ.Χ. το Κοινό και το Συνέδριο των Μαγνήτων απέδωσαν τιμές στον Σεπτήμιο Σεβήρο αποκαλώντας τον *μέγιστον και θειότατον* (IG IX2, 1137 του 193-211μ.Χ.) και εκείνη την περίοδο αποδόθηκε και στις κοπές του Κοινού. Η μορφή του αυτοκράτορα αποδόθηκε στον εμπροσθότυπο και ο Δίας *Ακραίος* αποδόθηκε στον οπισθότυπο ιστάμενος κρατώντας κεραυνό μαζί με την επιγραφή *ΜΑΓΝΗΤΩΝ ΑΚΡΑΙΟC*⁴⁷⁶. Κατά τον ύστερο 3^ο αιώνα μ.Χ. ο αυτοκράτορας τιμήθηκε ως *κύριος* του Κοινού των Μαγνήτων (IG IX2, 1138 του 282μ.Χ.)⁴⁷⁷. Για τη λατρεία του Σεπτήμιου Σεβήρου έχει σωθεί κι άλλο στοιχείο, το οποίο δεν έχει δημοσιευθεί μέχρι σήμερα για άλλους Ρωμαίους αυτοκράτορες, και είναι ένας μαρμάρινος βωμός στο θέατρο της Δημητριάδος που αφιερώθηκε σε αυτόν και στους Ολύμπιους θεούς (SEG XXV 680 του ύστερου 2^{ου} αιώνα μ.Χ.)⁴⁷⁸. Έχει θεωρηθεί ότι αυτή η ανάθεση πραγματοποιήθηκε μετά από τέλεση θυσίας από μέλος της τοπικής ελίτ. Πιο συγκεκριμένα, αυτή η τοπική αριστοκρατία συμμετείχε και στην «ίδρυση της τοπικής αριστοκρατικής λατρείας», η οποία τεκμηριώνεται από τη σωζόμενη επιγραφή από τη Δημητριάδα που τοποθετείται χρονικά στους ύστερους αυτοκρατορικούς χρόνους. Αυτή η επιγραφή κάνει λόγο για την ύπαρξη «αρχιερέα των Σεβαστών» και «αγωνοθεσία» που έλαβε χώρα στη Δημητριάδα (SEG XXXVII 463 των ύστερων αυτοκρατορικών χρόνων)⁴⁷⁹. Όμως, δεν γνωστοποιεί στοιχεία σχετικά με τα καθήκοντα που είχε ο ιερέας στην τέλεση λατρευτικών πρακτικών προς τιμήν του αυτοκράτορα. Ωστόσο, η επιγραφή τεκμηριώνει την ύπαρξη ιερατείου σε συνδυασμό με τον ενεπίγραφο βωμό, ενώ για τους προηγούμενους αυτοκράτορες δεν έχουν σωθεί

⁴⁷⁴ Θεοχάρης 1960, 81 αρ. 3 και 83 εικόνα 35. Habicht 1987, πίνακας 27 (3). Ιντζεσίλογλου 2011, 38 και 42. Μάλιστα πρόσφατα η Κραβαρίτου έθεσε με επιφύλαξη κατά πόσο ο αυτοκράτορας Τίτος με την απόδοση τιμών στο πρόσωπό τους ως Απόλλωνα, λατρεύτηκε ανάλογα με τον Απόλλωνα *Κοροπαίο* (Kravaritou 2016a, 559.).

⁴⁷⁵ Από τον 2^ο αιώνα μ.Χ. σώζεται νόμισμα με τη μορφή δαφνοστεφανωμένου αυτοκράτορα στον εμπροσθότυπο και την επιγραφή ΚΑΙΣΑΡ ...ΝΕΙΝΟ, ο οποίος έχει ταυτιστεί με επιφύλαξη με τον Αντωνείνο Ευσεβή (138-161μ.Χ.) και στον οπισθότυπο έχει αποδοθεί ο Δίας Ακραίος γυμνός και ιστάμενος με το εθνικό *ΜΑΓΝΗΤΩΝ* (Καραμεσίνη-Οικονομίδου 1962, 6, πίνακας σελίδας 9 αρ. 8.). Σε άλλο νόμισμα της περιόδου ηγεμονίας του Αντωνίνου Πίου, η μορφή του αυτοκράτορα έχει αποδοθεί στον εμπροσθότυπο με την επιγραφή ΚΑΙΣΑΡ ΑΝΤΩΝ και στον οπισθότυπο ο Δίας *Ακραίος* ιστάμενος γυμνός (Moustaka 1983, 98 αρ. 5 και πίνακας 6.).

⁴⁷⁶ Rogers 1932, 118 αρ. 369 εικόνα 189. Kravaritou 2016a, 559.

⁴⁷⁷ Habicht 1987, πίνακας 27 (2).

⁴⁷⁸ Σύμφωνα με τον Χουρμουζιάδη, η επιγραφή μπορεί να τοποθετηθεί και στον πρώιμο 3^ο αιώνα μ.Χ. (Χουρμουζιάδης 1968, 257 και πίνακας 249β.). Κραβαρίτου 2015, 286. Kravaritou 2016a, 559.

⁴⁷⁹ Habicht 1987, 275 εικόνα 23 (2) πίνακας 52 (9). Κραβαρίτου 2015, 286-287.

τέτοια στοιχεία, εκτός από ορισμένες ενεπίγραφες βάσεις αδριάντων και νομίσματα του Κοινού με τις μορφές των αυτοκρατόρων μαζί με τον Χείρωνα ή τον Δία⁴⁸⁰. Παράλληλα, η επιγραφή αυτή δηλώνει ότι κατά τους ύστερους αυτοκρατορικούς χρόνους είχε εγκαθιδρυθεί στη Δημητριάδα η αυτοκρατορική λατρεία⁴⁸¹.

Η νέα κοινωνική και θρησκευτική πραγματικότητα κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους διαμορφώνεται από το Κοινό των Μαγνήτων και την τοπική φιλορωμαϊκή αριστοκρατία. Αυτοί οι δύο φορείς όρισαν από τον 1^ο αιώνα π.Χ. έως και τον 3^ο αιώνα μ.Χ. τη διαμόρφωση του θρησκευτικού τοπίου πάνω στη συνύπαρξη παλαιών και νέων θρησκευτικών συμβόλων – με τη συνέχιση της λατρείας των πολιαδικών θεοτήτων, όπως του Δία *Ακραίου*, του Απόλλωνα *Κοροπαίου* και της Αρτέμιδος *Ιωλκίας* μαζί με τον Χείρωνα, κοντά στην αυτοκρατορική λατρεία⁴⁸².

Το Β' Κοινό των Μαγνήτων και ο ρόλος του στη διαμόρφωση του λατρευτικού τοπίου κατά την ύστερη ελληνιστική και τη ρωμαϊκή περίοδο

Κατά τη ρωμαϊκή περίοδο παρατηρείται το φαινόμενο συνύπαρξης σε πολιτικό και θρησκευτικό επίπεδο των παλαιότερης εποχής παραδοσιακών λατρειών μαζί με τους θεοποιημένους Ρωμαίους αυτοκράτορες⁴⁸³. Παράλληλα, η εγκατάσταση του ρωμαϊκού στοιχείου σε άλλο σημείο του οικιστικού πλέγματος της Δημητριάδος και όχι δίπλα ή κοντά στην περιοχή που είχε εγκατασταθεί η μακεδονική διοίκηση δείχνει την προσπάθεια διαφοροποίησης των Ρωμαίων χωρίς, όμως, να απομακρύνονται από το παραδοσιακό ελληνικό πάνθεο, στοιχείο που είχε αρχίσει να προωθεί και το Κοινό των Μαγνήτων ήδη από την περίοδο ίδρυσής του. Ακόμη, την περίοδο ανάδειξης των Ρωμαίων αυτοκρατόρων και απόδοσης τιμών προς αυτούς με την ανέγερση μνημείων στον δημόσιο χώρο, παρατηρείται η ανάδυση τοπικής ομάδας αριστοκρατών, η οποία εμπλέκεται στην εδραίωση του νέου συστήματος πραγματοποιώντας ευεργεσίες και ενισχύοντας με τον τρόπο τους τα έργα που έπρεπε να υλοποιηθούν στη ρωμαϊκή πόλη – κυρίως το οικοδομικό πρόγραμμα με τη δημιουργία νέων ιερών, αλλά και άλλων υποδομών, όπως τα λουτρά, το υδραγωγείο και το θέατρο. Κατ' επέκταση, οι αριστοκράτες-ευεργέτες της πόλεως φαίνεται να τιμώνται από το Κοινό των Μαγνήτων, το

⁴⁸⁰ Λόγω του γεγονότος ότι ο αυτοκράτορας εθεωρείτο ότι ήταν σωτήρας⁴⁸⁰ του κόσμου μπορούσε να ταυτιστεί μόνο με τον Δία, τον πατέρα των θεών (Ανάλογη επιγραφή με την προσφώνηση Ρωμαίου αυτοκράτορα ως «θεός σωτήρας» είχε εντοπιστεί στη Λάρισα (*Μάρκω Ἀγρίπ- | πα Θεῶι Σω | τῆρι vac.* (Habicht 2005, 244 και εικόνα 1.)).

⁴⁸¹ Κραβαρίτου 2015, 287.

⁴⁸² Κραβαρίτου 2015, 288. Kravaritou 2016b, 150-151.

⁴⁸³ Kravaritou 2011, 123-124. Kravaritou 2016a, 561.

οποίο ιδρύει αδριάντες ή ανεγείρει τιμητικά ψηφίσματα προωθώντας παράλληλα τέτοιου είδους ενέργειες από τους πολίτες. Τέτοιου είδους διαφοροποιήσεις στον κοινωνικό και θρησκευτικό τομέα εντοπίζονται στη Δημητριάδα κατά τη μετάβαση από την ελληνιστική στη ρωμαϊκή περίοδο. Αξίζει να αναφερθεί ότι οι μεταβολές αυτές μπορούν να οδηγήσουν στην αναθεώρηση της άποψης που είχαν υποστηρίξει ορισμένοι μελετητές ότι η Δημητριάδα κατά τη ρωμαϊκή εποχή, συρρικνώθηκε ως πόλη και πέρασε σε περίοδο παρακμής (Στράβων IX.5.19)⁴⁸⁴. Οι πρόσφατες ανασκαφές επιβεβαίωσαν ότι το οικιστικό πλέγμα μεταφέρθηκε και εγκαταστάθηκε στο βόρειο τμήμα της πόλεως⁴⁸⁵, ενώ παράλληλα οι ευεργεσίες των αυτοκρατόρων και της αριστοκρατικής ελίτ οδήγησαν στην ανάπτυξη νέου οικοδομικού προγράμματος⁴⁸⁶.

1. Δημητριάς

Κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους – ιδιαίτερα κατά τον 1^ο και 2^ο αιώνα μ.Χ. – η Δημητριάδα έχασε την αίγλη της και έπαψε να έχει το μεγάλης σημασίας ελληνιστικό λιμάνι στην ανατολική Θεσσαλία, καθώς σημαντικό λιμάνι απέκτησαν οι Φθιώτιδες Θήβες⁴⁸⁷. Παράλληλα, η Δημητριάδα μεταφέρθηκε στην περιοχή όπου εκτεινόταν παλαιότερα η Πύρασος⁴⁸⁸. Το Κοινό των Μαγνήτων συνέχισε να υφίσταται μέχρι και τον ύστερο 3^ο αιώνα μ.Χ. με έδρα την πόλη της Δημητριάδος, αλλά δεν έχουν δημοσιευθεί στοιχεία σχετικά με την οργάνωση και τη διοίκησή του. Ωστόσο, το γεγονός ότι συνεχίζει η λειτουργία αυτού του θεσμού σημαίνει ότι είχε εδραιωθεί αρκετά καλά στην περιοχή⁴⁸⁹.

Κατά τον 1^ο αιώνα π.Χ. και ειδικότερα κατά την περίοδο βασιλείας του Αυγούστου, τμήμα της πόλεως είχε εγκαταλειφθεί πιθανόν εξαιτίας της καταστροφής που έλαβε χώρα στην περιοχή κατά τον ύστερο 2^ο αιώνα π.Χ. (γύρω στο 120π.Χ.). Έκτοτε οι κάτοικοι δεν ασχολήθηκαν με την ανοικοδόμηση των κατεστραμμένων μνημείων⁴⁹⁰. Ωστόσο, οι ανασκαφικές έρευνες στην περιοχή της Δημητριάδος με την

⁴⁸⁴ Μπάτζιου-Ευσταθίου 2002, 15.

⁴⁸⁵ Marzollf 1996, 58. Μπάτζιου-Ευσταθίου 1996α, 34-35. Κραβαρίτου 2015, 287.

⁴⁸⁶ Σκαφιδά 2012 για επέκταση της κατοίκησης κατά τη ρωμαϊκή περίοδο στη θέση Παλιά/Κάστρο Βόλου. Τριανταφυλλοπούλου 2012. Kravaritou 2016α, 561.

⁴⁸⁷ Helly 1980, 40. Μπάτζιου-Ευσταθίου 1996α, 34. Τριανταφυλλοπούλου 2012, 341-342. <http://atlasthessalias.culture.gr/-----1.html> (ανακτήθηκε στις 7 Νοεμβρίου 2018).

⁴⁸⁸ Helly 1980, 40. Μπάτζιου-Ευσταθίου 1996α, 34.

⁴⁸⁹ Μπάτζιου-Ευσταθίου 1996α, 34. Μπάτζιου-Ευσταθίου 2001, 15. Τριανταφυλλοπούλου 2012, 341.

⁴⁹⁰ Helly 2012-2013, 194-195. Marzollf 1994, 65. Σκαφιδά 2012, 368.

αποκάλυψη τάφων, ταβέρνας, ιδιωτικών και δημόσιων λουτρών⁴⁹¹ και κατοικιών, υδραυλικών έργων και έργων βιολογικού καθαρισμού αποδεικνύουν ότι η Δημητριάδα συνέχισε κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους να θεωρείται το κέντρο της Μαγνησίας⁴⁹², παρά το γεγονός ότι η Θεσσαλία τότε απέκτησε κι άλλο σημαντικό λιμάνι. Γι' αυτό η Κραβαρίτου πρόσφατα υποστήριξε ότι αυτή η αναδιάταξη του οικιστικού πλέγματος οδήγησε και σε αναδιαμόρφωση του λατρευτικού τοπίου⁴⁹³, καθώς στην αγορά δεν υπήρχε ο ναός της Αρτέμιδος *Ιωλκίας* ή στο κέντρο της πόλεως δεν υπήρχε χώρος λατρείας των πολιαδικών θεοτήτων. Σύμφωνα με την Τριανταφυλλοπούλου, ο χαρακτήρας της πόλεως άλλαξε κατά τη μετάβαση από τους προχριστιανικούς στους μεταχριστιανικούς αιώνες, καθώς η Δημητριάδα κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους δεν αποτελούσε πλέον «στρατιωτικό κέντρο μείζονος σημασίας, αλλά κέντρο ανταλλαγών και εμπορίου»⁴⁹⁴.

Μπορεί να μην έχουν εντοπιστεί νομίσματα και ίχνη που να συμβάλλουν στη διατύπωση της άποψης περί ανέγερσης Σεβαστείου στη Δημητριάδα⁴⁹⁵, αλλά τα κατάλοιπα κατοίκησης στο βόρειο τμήμα της πόλεως μπορούν να συνδράμουν με επιφύλαξη στη διατύπωση της άποψης ότι μετά από τον ύστερο 2^ο αιώνα π.Χ. άρχισε σε εκείνο το σημείο να αναπτύσσεται σταδιακά και ιδιαίτερα μετά από τον όψιμο 1^ο αιώνα π.Χ. η αυτοκρατορική λατρεία. Οι Ρωμαίοι αυτοκράτορες τιμήθηκαν μαζί με τις παραδοσιακές θεότητες και την τοπική ελίτ, όπως τους επώνυμους άρχοντες του Κοινού και τους ευεργέτες⁴⁹⁶. Επιπρόσθετα, αξίζει να ληφθεί υπ' όψιν και η υπόθεση κάποιων μελετητών ότι στη συγκεκριμένη περιοχή κατά τον 1^ο αιώνα π.Χ. και τους αυτοκρατορικούς χρόνους ίσως είχε δημιουργηθεί η αγορά της πόλεως λόγω της εύρεσης πολλών απελευθερωτικών επιγραφών των αυτοκρατορικών χρόνων μαζί με ζεύγος ιππικών αγαλμάτων⁴⁹⁷. Είναι πιθανό ο χώρος, στον οποίο εντοπίστηκαν αρκετές ενεπίγραφες στήλες, οι οποίες έσωζαν πληροφορίες σχετικά με απελευθερώσεις, να ήταν υπαίθριος δημόσιος χώρος όπου στήνονταν τέτοιου είδους αποφάσεις, όπως

⁴⁹¹ Ιδιαίτερο είναι ότι σε παρακείμενο χώρο δημόσιου λουτρού εντοπίστηκε μαρμάρινη ενεπίγραφη στήλη σχεδόν ακέραιη. Η αναθηματική επιγραφή (SEG LXII 366) πληροφορούσε για την ανάθεση στη μητέρα των θεών και τη ρωμαϊκή περίοδο (Τριανταφυλλοπούλου 2012, 344.).

⁴⁹² Μπάτζιου-Ευσταθίου 1996α, 34. Τριανταφυλλοπούλου 2012, 342 και 343 για περισσότερες λεπτομέρειες. Kravaritou 2016a, 556. Πρβλ. Σκαφιδά 2012 για συνέχιση της κατοίκησης στη θέση Παλιά/Κάστρο Βόλου.

⁴⁹³ Kravaritou 2011, 123. Κραβαρίτου 2015, 287.

⁴⁹⁴ Τριανταφυλλοπούλου 2012, 344.

⁴⁹⁵ Kravaritou 2016a, 561.

⁴⁹⁶ Kravaritou 2016a, 561-562.

⁴⁹⁷ Marzloff 1996, 56. Μπάτζιου-Ευσταθίου και Πίκουλας 2004-2009, 453. Κραβαρίτου 2015, 287-288. Kravaritou 2016a, 561.

και τα τιμητικά ψηφίσματα του Κοινού των Μαγνήτων προς τους αυτοκράτορες και τους ευεργέτες. Αυτός ο χώρος είναι πιθανό να ήταν η αγορά, η οποία ήταν προσβάσιμη και επισκέψιμη από όλους τους πολίτες. Είναι πιθανό να είχαν οικοδομηθεί μνημεία για τη φιλοξενία της ρωμαϊκής λατρείας ή μπορεί να επρόκειτο για ανοικτό χώρο, στον οποίο ανεγείρονταν τα γλυπτά και οι επιγραφές⁴⁹⁸. Τέλος, ο εντοπισμός ορισμένων στοιχείων στον χώρο του θεάτρου ίσως να σημαίνει ότι το θέατρο ήταν ο χώρος που είχε επιλέξει το Κοινό των Μαγνήτων, για να αποδίδει τιμές και λατρευτικές τελετές προς τους Ρωμαίους αυτοκράτορες⁴⁹⁹.

Αξίζει να σημειωθεί ότι κατά τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες, ορισμένοι οικισμοί, όπως τα Παλιά του Βόλου, που είχαν συμμετάσχει στον συνοικισμό της Δημητριάδος, επανακατοικήθηκαν. Αυτό αποδεικνύεται από τον εντοπισμό καταλοίπων νεκροταφείου και λουτρικού συγκροτήματος⁵⁰⁰. Παράλληλα, αναβίωσαν παλαιότερες λατρείες, όπως στα Παλιά, όπου σύμφωνα με τον Marzolff⁵⁰¹ με την επανεγκατάσταση ορισμένων πολιτών αναβίωσε η λατρεία της Αρτέμιδος *Ιωλκίας*, αν και ο οικισμός δεν είχε εντελώς εγκαταλειφθεί κατά την ελληνιστική περίοδο.

---

⁴⁹⁸ Kravaritou 2016a, 561. Για περισσότερα στοιχεία σχετικά με την τοπογραφία και την αρχιτεκτονική στον θρησκευτικό τομέα κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, βλέπε Kantirea 2007, 89-158. Evangelidis 2008.

⁴⁹⁹ Ιντζεσίλογλου 2011, 40.

⁵⁰⁰ <http://atlasthessalias.culture.gr/-----.html> (ανακτήθηκε στις 7 Νοεμβρίου 2018). Βλέπε Σκαφιδά 2012.

⁵⁰¹ Marzolff 1996, 62.

Μέρος Β΄

Θεότητες που λατρεύτηκαν στην αρχαία Μαγνησία κατά την ελληνιστική και τη ρωμαϊκή περίοδο

Απόλλων

Ο Απόλλων λατρεύτηκε στη Θεσσαλία ήδη από τον 4^ο αιώνα π.Χ. με τα επίθετα *Κερδώος*, *Αισώνιος*, *Πύθιος*, *Λύκειος* και *Παρνόπιος* και στην Κορόπη με το επίθετο *Κοροπαίος* ή *Κοροπείτης* (IG IX 2, 1204. IG IX 2, 1205. SEG XVII 302⁵⁰²), ενώ ήταν μέλος της πολιαδικής τριάδας μαζί με το Δία *Ακραίο* και την Αρτέμιδα *Ιωλκία*⁵⁰³ (IG IX 2, 1110). Σύμφωνα με ψήφισμα από την Κορόπη (IG IX 2, 1109, I στίχοι 10-11), μαρτυρείται η ύπαρξη ιερού προς τιμήν του θεού (IG IX 2, 1109, I στίχοι 68-69 και II στίχοι 73-74). «Ο Απόλλωνας Κοροπαίος καθαγίασε τη μαντική δύναμη της μυρικής κάνοντάς την δικό του ιερό φυτό»⁵⁰⁴ σε σημείο που μπορούσε αρχικά να αποκαλύψει μόνο του το φυτό το μέλλον⁵⁰⁵. Θεωρείται ότι ο Απόλλων *Κοροπαίος* ήταν προθεσσαλική θεότητα και ανήκε στην ομάδα των ακραίων θεών, καθώς το μαντείο του στην Κορόπη είχε οικοδομηθεί σε ύψωμα. Ωστόσο, στην πορεία εξευμενίστηκε⁵⁰⁶. Στις Παγασές και Αμφανές της Μαγνησίας λατρευόταν ως *Παγασαίος*.

Η απεικόνιση του Απόλλωνος στα νομίσματα

Το Κοινό των Μαγνήτων έκοψε νόμισμα την περίοδο 196-146 π.Χ. που φέρει ως εμπροσθότυπο την κεφαλή του Απόλλωνος και ως οπισθότυπο την Αρτέμιδα να κρατά δάδα και εγχάρακτη τη λέξη *ΜΑΓΝΗΤΩΝ*. Παρόμοια και άλλο νόμισμα από τους Μάγνητες απεικονίζει ως εμπροσθότυπο την κεφαλή του Απόλλωνος και ως οπισθότυπο την Αρτέμιδα να φορά χλαμύδα και χιτώνα και να κρατά δύο δάδες⁵⁰⁷. Ακόμη, την ίδια περίοδο κυκλοφόρησε νόμισμα από το Κοινό των Μαγνήτων, το οποίο φέρει ως εμπροσθότυπο την κεφαλή του Απόλλωνος και ως οπισθότυπο άλογο που στέκεται και από κάτω αστέρι⁵⁰⁸ (εικόνα 27). Τέλος, σώζεται νόμισμα που φέρει

⁵⁰² Moustaka 1983, 37. Heinz 1998, 53-54.

⁵⁰³ IG IX2, 1109 στίχοι 54-56: ὁμνύω Δία Ἀκραῖον καὶ τὸν Ἀπόλλω[να] | τὸν Κοροπαῖον καὶ τὴν Ἄρτεμιν τὴν Ἰωλκίαν καὶ τοὺς ἄλλ[λου]ς θε- | οὺς πάντας καὶ πάσας. (Ρακατσάνης και Τζιαφά-λιας 1997, 23.).

⁵⁰⁴ Στη Λέσβο λατρεύτηκε με το προσωνύμιο Μυρικός και αποδόθηκε σε γλυπτά να κρατά κλαδί μυρικής (Παπαχατζής 1960, 5 και 10-11.). Παπαχατζής 1987β, 45.

⁵⁰⁵ Παπαχατζής 1986, 149.

⁵⁰⁶ Μαράντου 2008, 163.

⁵⁰⁷ Rogers 1932, 106 εικόνα 163.

⁵⁰⁸ Rogers 1932, 111 εικόνα 176.

ως εμπροσθότυπο την κεφαλή του θεού Απόλλωνος και ως οπισθότυπο την Αρτέμιδα να κρατά δάδα⁵⁰⁹.

Άρτεμις

Στη Θεσσαλία ήταν ιδιαίτερα εδραιωμένη η λατρεία της Αρτέμιδος, η οποία χρονολογείται από τον 4^ο αιώνα π.Χ. μέχρι τους πρώτους ρωμαϊκούς χρόνους. Αναφορικά με τις ιδιότητες που είχαν αποδώσει στη θεότητα, ιδιαίτερα οι κατώτερες τάξεις τη λάτρεψαν ως θεά *Λοχεία* ή *Παρθένο*. Η θητεία που έκαναν και η προσφορά των υπηρεσιών τους σε κάποιο ιερό της Αρτέμιδος μαρτυρείται επιγραφικά με τη μετοχή *νεβεύσασαι*, που σχετίζεται με τη νεβρεία, δηλαδή τη θητεία (SEG XLIV 453 και SEG LIII 2 554, αμφότερες αφιερωμένες στην Αρτέμιδα *Θροσία*)⁵¹⁰. Άλλα προσωνύμια που της αποδόθηκαν είναι *Ευλοχία*⁵¹¹, *Γενέτειρα*⁵¹², *Ειλειθυία*⁵¹³, *Ευώνυμος*⁵¹⁴, *Λευκοφρυηνή*⁵¹⁵, *Παγασίτις*⁵¹⁶, *Ελεία*⁵¹⁷, *Κυνηγέτις* ή *Κυναγία*⁵¹⁸, *Φωσφόρος*⁵¹⁹. Μόνο στη Θεσσαλία είχε αποδοθεί το επώνυμο *Θροσία* στην Αρτέμιδα⁵²⁰. Μελετητές υποστηρίζουν ότι η επίκληση αυτή συνδέεται με τη γονιμότητα και τη γέννηση –όπως και οι προσωνυμίες *Γενέτειρα*, *Λοχία*, *Ειλειθυία*⁵²¹. Ο Clément⁵²² συνέδεσε την προσωνυμία της θεάς με τις λέξεις *θορός* και *θορνύμαι*. Αξιοσημείωτη είναι η αναφορά στη μετοχή *νεβευσάνσας*⁵²³, που μαρτυρείται και σε επιγραφή από τη Δημητριάδα (IG IX 2, 1123⁵²⁴). Παρόλο που η Άρτεμις *Θροσία* λατρεύτηκε μόνο στη Θεσσαλία δεν έχουν σωθεί νομίσματα που να φέρουν την επιγραφή *Άρτεμις Θροσία*⁵²⁵.

⁵⁰⁹ Sear 1978, 205 αρ. 2139.

⁵¹⁰ Heinz 1998, 265-267 αρ. 174-176. Graninger 2007, 151-164.

⁵¹¹ Helly 1973, 173-174 αρ. 189, Heinz 1998, 261-263 αρ. 167-170 και 256-257 αρ. 158 αντίστοιχα.

⁵¹² Helly 1973, 186-188 αρ. 168-171. Moustaka 1983, 34. Heinz 1998, 258-261 αρ. 160-165.

⁵¹³ Helly 1973, 190-200 αρ. 175-196. Heinz 1998, 243-256 αρ. 129-157.

⁵¹⁴ Helly 1973, 186 αρ. 167.

⁵¹⁵ Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 25-26. Heinz 1998, 60-61.

⁵¹⁶ Heinz 1998, 62 και 263-264 αρ. 171.

⁵¹⁷ Helly 1973, 185 αρ. 166. Stamatopoulou 2014, 228-229.

⁵¹⁸ Moustaka 1983, 62 πίνακας 5.

⁵¹⁹ Heinz 1998, 267-269 αρ. 177-181.

⁵²⁰ Το προσωνύμιο *Θροσία* μαρτυρείται επιγραφικά κατά την πρώιμη ελληνιστική περίοδο στον Άτραγα (SEG XXXIV 481, SEG XXXV 500) και στη Λάρισα (SEG XXXV 615).

⁵²¹ Graninger 2006, 150-151 άποψη του Αρβανιτόπουλου. Για άλλες ερμηνείες, πρβλ. Clément 1934, 402-403. Hatzopoulos 1994, 28. Brulé 1997, 328-329. Garcia Ramon και Helly 1999, 11-13. Graninger 2006, 151 άποψη του Χατζόπουλου. Graninger 2007, 154.

⁵²² Clément 1934, 402-403. Πρβλ. Graninger 2007, 154.

⁵²³ Αρβανιτόπουλος 1929δ, 250-251, για τον Αρβανιτόπουλο οι γυναίκες που φέρουν αυτό τον χαρακτηρισμό λαμβάνουν μέρος σε ιερό αγώνα. Πρβλ. Graninger 2006, 155.

⁵²⁴ Για τη συγκεκριμένη επιγραφή, ο Clément υποστηρίζει ότι το *νεβεύσα[σα]* σχετίζεται με τον *νεβ<ρ>εύσα[σα]* και συνδέεται με το ρήμα *αρκεύω*. Ο Clément υποστηρίζει ακόμη ότι το ρήμα *νεβεύω* έχει σχέση με το *νεβος και το νεβρός (ανάλογα με το αισχύνω και αισχρός), Clément 1934, 403-404.

Στη Δημητριάδα (SEG XLIV 456 και IG IX 2, 1123) λατρευόταν ως *Παγασάτιδα*, ενώ με βάση επιγραφή που βρέθηκε στο βωμό της Πασικράτας και της Άρτεμιδος Εν(ν)οδίας (SEG XLVIII 658) ως Αρτέμιδα *Εν(ν)οδία*. Στην τοποθεσία αυτή βρέθηκαν και πολλά μαρμάρινα ειδώλια της ελληνιστικής περιόδου⁵²⁶. Ακόμη, λατρεύτηκε ως *Σώτειρα*⁵²⁷ (IG IX 2, 1111 στίχος 30) στη Δημητριάδα και στα Σπάλαυθρα, ενώ στην Ιωλκό ως *Ιωλκία* (IG IX 2, 1122 και 1109, στίχος 55)⁵²⁸. Ο Απολλώνιος Ρόδιος μνημονεύει την Άρτεμη *Νηοσσόο* (I 570) προσωνυμία που της προσδίδει την ιδιότητα της προστάτριας των πλοίων⁵²⁹.

Η απεικόνιση της Αρτέμιδος στα νομίσματα

Από την περιοχή της Μαγνησίας έχει σωθεί νόμισμα που χρονολογείται περίπου στο 197-146 π.Χ. και φέρει ως εμπροσθότυπο την κεφαλή της θεάς και ως οπισθότυπο δελφίνι⁵³⁰. Άλλο νόμισμα αυτής της περιόδου φέρει ως εμπροσθότυπο τον Απόλλωνα και ως οπισθότυπο την Αρτέμιδα και την επιγραφή *ΜΑΓΝΗΤΩΝ*⁵³¹. Τον 4^ο αιώνα π.Χ. χρονολογείται νόμισμα του Ριζούντος⁵³² της Μαγνησίας που φέρει ως εμπροσθότυπο την κεφαλή της θεάς και ως οπισθότυπο αστέρι με δέκα ακτίνες⁵³³ και τρίαίνα⁵³⁴. Από την Δημητριάδα σώζεται νόμισμα του 290 π.Χ., που φέρει ως εμπροσθότυπο το όνομα *ΔΗΜΗΤΡΙΕΩΝ* πάνω και κάτω από την πλώρη ενός πλοίου⁵³⁵ (εικόνα 28).

Ασκληπιός

Ο Ασκληπιός εμφανίζεται στον κόσμο των νεκρών, αλλά και στον επάνω κόσμο με το φίδι και ενίοτε μεταμορφώνεται σε φίδι⁵³⁶. Στη Δημητριάδα μαρτυρείται η

Πρβλ. Graninger 2006, 155 υποσημείωση 31. Για την ετυμολογία της μετοχής νεβεύσασα ή νεβεύσανσα από το ρήμα νεβεύω, βλέπε Γιαννόπουλος 1931, 178-179.

⁵²⁵ Graninger 2006, 151-164.

⁵²⁶ Χρυσοστόμου 1998, 192. Για περισσότερες πληροφορίες, βλέπε παραπάνω τη σχετική ενότητα με τη λατρεία της Πασικράτας στο πρώτο κεφάλαιο.

⁵²⁷ Πρόκειται για επιγραφή από τα Σπάλαυθρα, κόμη της Δημητριάδος, που χρονολογείται στο 130-126 π.Χ.

⁵²⁸ Αναφορά στην Αρτέμιδα *Ιωλκία* σώζεται σε ναό στην αγορά της Δημητριάδος, IG V 2, 367. Μπάτζιου-Ευσταθίου 2002, 29-30.

⁵²⁹ Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 28. Moustaka 1983, 35.

⁵³⁰ Rogers 1932, 107 εικόνα 165.

⁵³¹ Sear 1978, 205 αρ. 2139.

⁵³² Ο Ριζούς της Μαγνησίας είναι Μαγνητικό πόλισμα.

⁵³³ Rogers 1932, 169 εικόνα 294.

⁵³⁴ Sear 1978, 205 αρ. 2140. Πρβλ. Helly 2004, 101-124.

⁵³⁵ Sear 1978, 201 εικόνα 2077.

⁵³⁶ Παπαχατζής 1987α, 140-141. Burkert 1993, 446.

λατρεία του Ασκληπιού σε αναθηματική επιγραφή, όπου καταγράφεται με το προσωπικό *Σωτήρας* (IG IX2, 1126), αλλά και σε ανάθεση της ρωμαϊκής περιόδου σε συνδυασμό με την Υγεία (IG IX2, 1124)⁵³⁷. Ξεχωρίζει η ενεπίγραφη στήλη των ελληνιστικών χρόνων από τη Δημητριάδα, η οποία σώζει ανάθεση που πραγματοποιείται από κάποιον Αμικλή ή Καλλικλή⁵³⁸, γιό του Χιονίδου και ιερέα του Ασκληπιού προς τον θεό (SEG LX 587).

Η απεικόνιση του Ασκληπιού στα νομίσματα

Από τη Μαγνησία έχουν σωθεί νομίσματα που απεικονίζουν τον θεό. Συγκεκριμένα, την περίοδο 197-146 π.Χ. χρονολογείται νόμισμα που απεικονίζει ως εμπροσθότυπο κεφαλή του Ασκληπιού στεφανωμένου και ως οπισθότυπο τον θεό καθισμένο σε θρόνο μαζί με φιάλη και φίδι⁵³⁹ (εικόνα 29). Από την περίοδο 46-27 π.Χ. σώζεται νόμισμα, το οποίο απεικονίζει ως εμπροσθότυπο την κεφαλή του Ασκληπιού να φορά γλαμύδα και ως οπισθότυπο την επιγραφή *ΜΑΓΝΗΤΩΝ* με τον θεό ένθρονο να κρατά φίδι, ενώ στο βάθος απεικονίζεται αστέρι⁵⁴⁰. Από την ίδια περίοδο σώζεται νόμισμα με την κεφαλή του Ασκληπιού στον εμπροσθότυπο, ενώ στον οπισθότυπο αποδίδεται ο θεός καθισμένος να κρατά φίδι. Μπροστά από τον θεό έχει αποδοθεί σκύλος και δίπλα η επιγραφή *ΜΑΓΝΗΤΩΝ*⁵⁴¹. Ωστόσο, την περίοδο 25 π.Χ.-14 μ.Χ. χρονολογείται νόμισμα που φέρει ως εμπροσθότυπο στεφανωμένο κεφάλι πιθανότατα του Αυγούστου και ως οπισθότυπο κάποιο θεό να στέκεται και δίπλα εικονίζεται ο σκύλος του Ασκληπιού⁵⁴².

Δήμητρα

Η θεά Δήμητρα ή Δημήτηρ ή στη δωρική και αιολική Δαμάτηρ ήταν η μητέρα γη. Το όνομά της έχει πρώτο συνθετικό το δᾶ που σημαίνει γη και δεύτερο συνθετικό το μήτηρ που σημαίνει μητέρα⁵⁴³. Συνδεδεμένη με τη θεά Δήμητρα είναι η κόρη της και γι' αυτό συχνά γίνεται λόγος για δύο θεές ή δύο Δήμητρες. Η θεά Δήμητρα λα-

⁵³⁷ Αρβανιτόπουλος 1928, 92.

⁵³⁸ Σχετικά με την αποκατάσταση του ονόματος του ιερέα, οι Θεοχάρης και Χουρμουζιάδης (Θεοχάρης και Χουρμουζιάδης διάβασαν Αμικλής, ενώ οι επιμελητές των SEG διάβασαν Καλλικλής (SEG LX 587 στη σελίδα 157).

⁵³⁹ Σε άλλο νόμισμα εμφανίζεται και ένα αστέρι στον οπισθότυπο μαζί με το φίδι και τη φιάλη (Rogers 1932, 111 αρ. 354, εικόνα 178. Moustaka 1983, 138 εικόνα 186, πίνακας 6.).

⁵⁴⁰ Rogers 1932, 112 αρ. 355β, εικόνα 180.

⁵⁴¹ Rogers 1932, 113 αρ. 355α.

⁵⁴² Rogers 1932, 112 αρ. 355, εικόνα 179.

⁵⁴³ Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 33 υποσημείωση 167.

τρεύτηκε σε αρκετές περιοχές της Θεσσαλίας, σύμφωνα με επιγραφές που έχουν αναγνωσθεί⁵⁴⁴. Ωστόσο, στη Μαγνησία η λατρεία της μαρτυρείται στο Θεσμοφόριο μαζί με τον Πλούτωνα και την Περσεφόνη⁵⁴⁵.

Δίας

Με βάση τα επίθετα που είχαν αποδοθεί στον Δία κάποια δήλωναν το όρος όπου λατρευόταν, όπως το επίθετο *Ολύμπιος*, άλλα είναι απλώς επικλήσεις με ιδιαίτερη σημασία, όπως *Ακραίος*, *Σωτήρας*, *Θαύλιος*, *Άφριος* και του έχουν αποδοθεί επίθετα που δηλώνουν τη σχέση του με τα καιρικά φαινόμενα και τον καιρό, όπως *Νότιος*, *Κатаιβάτης*, *Κεραύνιος*. Ο Ζεύς είναι *νεφεληγερέτης*, *κελαινεφής*, *υψιβρεμέτης*, *στεροπηγερέτης*, *τερπικέραυνος*⁵⁴⁶.

Ο Δίας *Ακραίος* σχετιζόταν με τις καιρικές συνθήκες, καθώς από αυτόν ζητούσαν βροχή σε περιόδους ανομβρίας και λατρευόταν κυρίως από τους Μάγνητες⁵⁴⁷. Κατά τον Παπαχατζή, «εισήγαγε στη δική του λατρεία τα 'κώδια τρίποκα καινὰ' με τη μαγική δύναμη να εφελκούν τη βροχή»⁵⁴⁸. Στην κορυφή του Πηλίου, μία φορά τον χρόνο, το Κοινό των Μαγνήτων διοργάνωνε πομπή προς το ιερό του Χείρωνα και του Διός *Ακραίου* με σκοπό τον εξευμενισμό του θεού. Όπως μας πληροφορεί ο Ηρακλείδης⁵⁴⁹ στην πιο ψηλή κορυφή του Πηλίου υπήρχε σπηλιά αφιερωμένη στον Χείρωνα και ιερό στον Δία Ακράιο. Την εποχή που ανατέλλει ο αστερισμός Κύων πραγματοποιείται η πομπή προς το ιερό αυτό, στην οποία δικαίωμα συμμετοχής είχαν ενήλικοι και επιφανείς πολίτες κατόπιν επιλογής από τον ιερέα. Οι συμμετέχοντες φορούσαν δέρματα ζώων που είχαν σφαχθεί πριν από την έναρξη της πομπής, για να προφυλαχθούν από το κρύο. Ο σκοπός της τέλεσης αυτής της πομπής ήταν ο εξευμενισμός του θεού, για να κατορθώσουν να σωθούν από τις καταστροφές που προκαλούσε η ξαφνική ξηρασία ή η νεροποντή⁵⁵⁰.

⁵⁴⁴ SEG XXV 643. SEG XLIV 457. IG IX 2, 1229. IG IX 2, 305. SEG XXXV 506. Heinz 1998, 70 και 287-288 αρ. 213. Heinz 1998, 286 αρ. 210 και 418 A81, A82. Πρβλ. Gérard 2002.

⁵⁴⁵ Βλέπε σε προηγούμενη ενότητα για το Θεσμοφόριο.

⁵⁴⁶ Burkert 1993, 273-284, ειδικότερα 274.

⁵⁴⁷ Χρυσοστόμου 1996, 21 υποσημείωση 4.

⁵⁴⁸ Παπαχατζής 1986, 141. Παπαχατζής 1987β, 45.

⁵⁴⁹ Ηρακλείδης απόσπ. 2.8: *Επ' άκρας δε της του ορούς σπήλαιόν έστι το καλούμενον Χειρώνειον και Διός Ακραίου ιερόν, έφ' ω κατά κινός ανατολήν κατά το ακμαιότατον καύμα αναβαίνουσι των πολιτών οι επιφανέστατοι και ταις ηλικίαις ακμάζοντες επιλεχθέντες υπό του ιερέως, ενεζωσμένοι κώδια τρίποκα καινά τοιούτον συμβαίνει επί του ορούς το ψύχος είναι.*

⁵⁵⁰ Χρυσοστόμου 1996, 24.

Ο Δίας έφερε το επίθετο *Μειλίχιος*⁵⁵¹, συνδέοντάς τον με τον κάτω κόσμο. Γινόταν πράος και μειλίχιος, ύστερα από ειδική λατρεία⁵⁵². Ο *Μειλίχιος* Δίας ήταν αυτός που έδινε ζωή και θάνατο στους ανθρώπους, αλλά και συμφιλιώνε τους ανθρώπους με τον θάνατο⁵⁵³. Στη Μαγνησία η λατρεία του Διός Μειλιχίου μαρτυρείται επιγραφικά μόνο στη Γορίτσα (SEG XLI 533) και στη Δημητριάδα (SEG XXXVII 460).

Άλλο επίθετο που έχει αποδοθεί στο Δία είναι το *Ομολώιος*⁵⁵⁴. Στο θεσσαλικό ημερολόγιο υπήρχε μήνας που ονομαζόταν *Ομολώιος* ή *Ομολιός*⁵⁵⁵, ο οποίος αντιστοιχούσε στην περίοδο είτε από τα μέσα Μαρτίου μέχρι τα μέσα Απριλίου είτε από τα μέσα Μαΐου μέχρι τα μέσα Ιουνίου⁵⁵⁶. Αυτός ο μήνας είχε ενσωματωθεί στο ημερολόγιο του Κοινού των Θεσσαλών μετά το 196π.Χ. και την ανακήρυξη της ανεξαρτησίας της Θεσσαλίας από τον Φλαμινίνο⁵⁵⁷. Ωστόσο, δεν είναι σαφές κατά πόσο και το Κοινό των Μαγνητών είχε ονοματίσει κάποιον μήνα *Ομολώιο*. Το επίθετο αυτό έχει αποδοθεί τόσο στη Δήμητρα όσο και στην Αθηνά *Ομολωία*⁵⁵⁸. Προς τιμήν του Δία *Ομολωίου* τελούνταν τα *Ομολώια*, που ήταν γιορτή, η οποία, όμως, δεν μαρτυρείται στις θεσσαλικές πηγές και γι' αυτό δεν είναι σαφές κατά πόσο οι Μάγνητες είχαν αυτή τη γιορτή στο εορτολόγιό τους ή όχι⁵⁵⁹.

Ιδιαίτερη είναι η απόδοση του Δία με τη μορφή πουλιού σε επιτύμβια στήλη από τα Σπάλαυθρα του β' μισού του 2^{ου} αιώνα π.Χ. Από τη στήλη απουσιάζει το κάτω αριστερό τμήμα, αλλά η παράσταση έχει σωθεί σχεδόν ακέραια⁵⁶⁰.

Η απεικόνιση του Διός στα νομίσματα

Όσον αφορά στη συλλογή πληροφοριών από τα νομίσματα για τη λατρεία του Δία, σώζονται νομίσματα που απεικονίζουν τον Δία, αλλά δεν αναγράφουν κάποια από τις προσωνυμίες που του είχαν προσδώσει. Από το Κοινό των Μαγνητών έχει

⁵⁵¹ SEG XLV 619. IG IX 2, 578. IG IX 2, 579. SEG XLVIII 667.

⁵⁵² Ο Te Riele (1977, 409) υποστήριξε ότι μπορεί να επρόκειτο για συγκρητισμό του Δία με τον σημαντικής καταγωγής θεό Milik και με αυτόν τον τρόπο προέκυψε η λατρεία του Δία με το προσωνύμιο *Μειλίχιος*. Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 38. Χρυσοστόμου 1998, 233-235.

⁵⁵³ Χρυσοστόμου 1998, 233-235.

⁵⁵⁴ SEG XXXV 608. SEG XXXV 493. SEG XXXVII 444. SEG XXXIII 452. SEG XL 482. Heinz 1998, 33-35 και 172-174.

⁵⁵⁵ Graninger 2008, 341-343. Κραβαρίτου 2010, 425. Κραβαρίτου 2011, 123.

⁵⁵⁶ Graninger 2006, 52. Για τον Graninger, ο μήνας Ομολώιος συνδέεται με το Ομόλιον, το οποίο ανήκε γεωγραφικά στην αρχαία Μαγνησία. Ωστόσο, ο Graninger υποστήριξε ότι πολιτικά ήταν οργανωμένο το Ομόλιον κατά το πρότυπο των Θεσσαλών και όχι της Μαγνησίας, χωρίς να έχει αιτιολογήσει την άποψή του (Graninger 2008, 346 υποσημείωση 16.).

⁵⁵⁷ Κραβαρίτου 2011, 116.

⁵⁵⁸ Κραβαρίτου 2010, 425-426. Graninger 2011a, 103 υποσημείωση 61. Κραβαρίτου 2011, 123.

⁵⁵⁹ Graninger 2011a, 103.

⁵⁶⁰ Heinz 1998, 170-171 αρ. 4 και εικόνα 246. Στη στήλη έχει αποδοθεί η επιγραφή IG IX2, 1211.

σωθεί δραχμή της περιόδου 196-146 π.Χ. που φέρει ως εμπροσθότυπο την κεφαλή του Διός με το μονόγραμμα της Ήρας και ως οπισθότυπο την Αρτέμιδα, η οποία κάθεται στην πλώρη πλοίου και κρατά τόξο⁵⁶¹ (εικόνα 30). Ακόμη, την ίδια περίοδο κυκλοφορεί νόμισμα που απεικονίζεται ως οπισθότυπος ο Κένταυρος που κρατά κλαδί⁵⁶² (εικόνα 30). Επίσης, σώζεται νόμισμα που φέρει ως εμπροσθότυπο την κεφαλή του Διός και ως οπισθότυπο δελφίνι⁵⁶³ ή το ιερό σύμβολο, τον κεραυνό⁵⁶⁴. Από τη Μαγνησία σώζεται και νόμισμα όπου ως εμπροσθότυπος απεικονίζεται τσαμπί με σταφύλια⁵⁶⁵. Τέλος, σε νόμισμα από τη Μαγνησία απεικονίζεται ως εμπροσθότυπος η κεφαλή του Διός και ως οπισθότυπος ο Κένταυρος Χείρων, που φορά χλαμύδα και κρατά κλαδί δάφνης⁵⁶⁶.

Διόνυσος

Ιδιαίτερο προσωνύμιο που απέδωσαν οι Θεσσαλοί στον Διόνυσο είναι *Κάρπιος*, προσδίδοντάς του την ιδιότητα του προστάτη των καρπών και των δένδρων. Μάλιστα, σώζεται επιγραφή, στην οποία καταγράφεται η λατρεία του Διονύσου *Καρπίου* με τη Δήμητρα *Φυλάκα* (IG IX 2, 573)⁵⁶⁷. Στο ημερολόγιο του Κοινού των Θεσσαλών υπάρχει μήνας που ονομάζεται *Θυῖος* και πιθανότατα σχετίζεται με τα *Θυῖα*, γιορτή προς τιμήν του Διονύσου (Παυσανίας VI.26.1-2)⁵⁶⁸.

Διόνυσος *Πέλεκυς*

Στις Παγασές ο Διόνυσος λατρευόταν ως *Πέλεκυς*, πιθανόν επειδή το έμβλημά του ήταν ο διπλός πέλεκυς. Ακόμη, με βάση αναθηματική μαρμάρινη στήλη (IG IX 2, 411) του Έρμονα, του Παρμένιχου και του Νίκανδρου, ο θεός λατρευόταν και στις Γλαφυρές. Από την περιοχή σώζονται νομίσματα που απεικονίζουν ως εμπροσθότυπο την κεφαλή του Σιληνού, του Σάτυρα και ως οπισθότυπο ταύρο ή διπλό πέλεκυ⁵⁶⁹. Η προσωνυμία *Πέλεκυς* είναι πιθανόν να συνδέεται με τον Δία *Θαύλιο* και την Εννοδία. Οι μελετητές⁵⁷⁰ θεωρούν ότι όταν τελούνταν τα *Θαύλια*, η γιορτή προς τιμήν του Διός

⁵⁶¹ Sear 1978, 205 εικόνα 2136.

⁵⁶² Sear 1978, 205 εικόνα 2138.

⁵⁶³ Rogers 1932, 110 εικόνα 173.

⁵⁶⁴ Rogers 1932, 111 εικόνα 175.

⁵⁶⁵ Rogers 1932, 170 εικόνα 296.

⁵⁶⁶ Rogers 1932, 108 εικόνες 169 και 170. Ιντζεσίλογλου-Δουλγέρη και Μουστάκα 2004, 504.

⁵⁶⁷ Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 34. Heinz 1998, 328-329 αρ. 280.

⁵⁶⁸ Παυσανίας VI.26.1-2. Κραβαρίτου 2011, 123.

⁵⁶⁹ Χρυσοστόμου 1994β, 148 εικόνα 8α. Rogers 1932, 166-167 εικόνες 286-288.

⁵⁷⁰ Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 43-44.

Θαυλίου, ο διπλός πέλεκυς ήταν το φονικό όπλο που σφάγιαζε το ιερό ζώο για χάρη του θεού και το έριχναν στη θάλασσα των Παγασών⁵⁷¹. Η προσωνυμία *Πέλεκυς* επιβεβαιώνει την υπόθεση ότι η λατρεία του Διονύσου ήρθε από τη Θράκη⁵⁷².

Η απεικόνιση του Διονύσου στα νομίσματα

Από τις Ευρυμενές σώζεται νόμισμα που χρονολογείται τον 3^ο-2^ο αιώνα π.Χ., που απεικονίζει στον εμπροσθότυπο τον νεαρό Διόνυσο με στεφάνι κισσού στο κεφάλι και ως οπισθότυπο αμπελόφυλλα⁵⁷³.

Εν(ν)οδία

Η λατρεία της Εν(ν)οδίας⁵⁷⁴ μαρτυρείται σε πολλές περιοχές της Θεσσαλίας⁵⁷⁵, ενώ λατρεύτηκε και σε άλλες περιοχές του ελλαδικού χώρου, και γενικότερα στη Μεσόγειο⁵⁷⁶. Το όνομα της θεάς έχει συσχετιστεί με τα σταυροδρόμια. Ο Graninger προτείνει την ανάλυση του Dubois⁵⁷⁷ για το όνομα: Εννοδία <*εν-ηοδία <*εν-σοδία και σύμφωνα με αυτή την ανάλυση, το όνομα σημαίνει «στο δρόμο»⁵⁷⁸ και κατ' επέκταση ήταν η θεά των τριστράτων. Η θεά Εννοδία αρχικά ήταν η θεά των δρόμων και του θανάτου και συνδεόταν κυρίως με τον θάνατο και τον Κάτω κόσμο. Η Εννοδία απεικονιζόταν μαζί με δάδα ή φιάλη, συνοδευόμενη από τα ιερά της ζώα, σκύλο ή άλογο και φορώντας πέπλο και στεφάνι μυρτιάς και ρόδα⁵⁷⁹.

Ξεχωρίζουν οι απόψεις των μελετητών και η ταύτιση, στην οποία έχουν οδηγηθεί κάποιοι μελετητές, της Εννοδίας με άλλες θεές. Για παράδειγμα, ο Farnell⁵⁸⁰ συνδέει την Άρτεμη *Φεραία* με την Εκάτη. Ωστόσο, η Εν(ν)οδία ή Εν(ν)οδία *Φεραία* ή *Φεραία* θεά είναι η ίδια θεά που λατρεύτηκε στη Θεσσαλία έως και τη ρωμαϊκή περίοδο. Η Άρτεμις Εν(ν)οδία ή Άρτεμις των Φερών – η Άρτεμις υπέστη θεοκρασία με την Εν(ν)οδία⁵⁸¹, αλλά δεν έπαυσε η λατρεία της Αρτέμιδος στη Θεσσαλία – ταυτίζε-

⁵⁷¹ Χρυσοστόμου 1994, 124.

⁵⁷² Γενικά η λατρεία των Παγασών –επίκειο των Φερών στην Κλασική εποχή- σχετίζεται με τις Φερές, όπου σώζονται νομίσματα του Ιάσονα των Φερών με διπλό πέλεκυ στον οπισθότυπο.

⁵⁷³ Sear 1978, 201 αρ. 2081.

⁵⁷⁴ Helly 2010, 53-56.

⁵⁷⁵ Φερές, Παγασές, Λάρισα, Φάλαννα, Πύθιο, Γόννοι, Φθιώτιδες Θήβες, Κραννώνα, Ολοοσσώνα, Αζωρο.

⁵⁷⁶ Graninger 2006, 182.

⁵⁷⁷ Graninger 2006, 182.

⁵⁷⁸ Graninger 2006, 182. Helly και Garcia Ramon 2007, 280, το όνομα της θεάς παράγεται από το ουσιαστικό *οδός*.

⁵⁷⁹ Χρυσοστόμου 1998, 178-184. Χρυσοστόμου 2002, 215.

⁵⁸⁰ Graninger 2006, 183. Garcia Ramon και Helly 1999, 288-289.

⁵⁸¹ Kravaritou 2011, 119.

ται από τους μελετητές με τη Βριμώ, αν και δεν υπάρχουν κάποια στοιχεία που να επιβεβαιώνουν αυτήν την ταύτιση⁵⁸². Χαρακτηριστική είναι η συμπλήρωση που προτείνεται σε επιγραφή από τις Φερέες *Ἀρτέμιδι Ἐννοδίαι* αν και είναι εντελώς αβέβαιη. Ανάθεση, όμως, στην Αρτέμιδα Εννοδία σώζεται και από τη Δημητριάδα (*Ἀρτέμιδι Ἐννοδίαι*)⁵⁸³. Οι προσωνομίες που έχουν αποδοθεί στην Εν(ν)οδία είναι *Ἀστική*⁵⁸⁴, *Πατρώα*⁵⁸⁵, *Σταθμία*⁵⁸⁶, *Ἀλεξατίς*⁵⁸⁷, *Μυκαϊκή*⁵⁸⁸, *Κόριλλος*⁵⁸⁹, *Στοργική*⁵⁹⁰. Ξεχωριστή είναι η προσωνομία της θεάς ως *Κορουτάρρα* σε επιγραφή των μέσων του 4^{ου} αιώνα π.Χ.⁵⁹¹.

Ερμής

Ο Ερμής έχει συνδεθεί κατεξοχήν με το χθόνιο στοιχείο και του έχουν αποδοθεί τα επίθετα *ψυχοπομπός* ή *νεκροπομπός*⁵⁹². Έχει χαρακτηριστεί *πομπαίος*, *πυλαίος* και *χθόνιος*⁵⁹³. Ακριβώς, επειδή ο θεός ήταν αγγελιαφόρος φύλακας των οδών, οδηγός, συμπαραστάτης και προστάτης των εμπόρων, των οδοιπόρων, ονομάστηκε *Ὀδιος-Ενόδιος*⁵⁹⁴. Στη Θεσσαλία, οι ερευνητές⁵⁹⁵ πιθανολογούν ότι ο Ερμής μπορεί να σχετιζόταν με την Εν(ν)οδία, με την Αρτέμιδα-Εν(ν)οδία, την Αρτέμιδα Φεραία και τον Απόλλωνα Αγυιέα. Ήταν ο θεός-μεσολαβητής ανάμεσα στους ανθρώπους και τον κόσμο των θεοτήτων⁵⁹⁶.

⁵⁸² Χρυσοστόμου 1994α, 344. Περισσότερα σχετικά τις ταυτίσεις της θεάς, βλέπε Χρυσοστόμου 1998, 91-96. Χρυσοστόμου 2001, 17.

⁵⁸³ Χρυσοστόμου 1998, 191-192. Η Ἀρτεμις Εννοδία μαρτυρείται και σε επιγραφές από άλλες περιοχές της Ελλάδος, βλέπε Χρυσοστόμου 1998, 193-196.

⁵⁸⁴ IG IX 2, 575. SEG XXXV 590b. Χρυσοστόμου 1994α, 343. Χρυσοστόμου 1998, 105-106. Χρυσοστόμου 2002, 213 και 214, η επίκληση αυτή εντοπίζεται στη Βέροια (225, εικόνα 7) και η θεά μάλλον λατρευόταν ως θεά των καθαρμών, των εξαγνισμών και θεά του Κάτω κόσμου. Αυτή η προσωνομία την συνδέει με τον Πλούτωνα, τον Δία *Μεϊλίχιο*, *Θαύλιο* και *Φόνιο* και με τον Απόλλωνα *Πύθιο*.

⁵⁸⁵ IG IX 2, 358, IG IX 2, 1286. Heinz 1998, 275 αρ. 191 και 275-276 αρ. 192. Χρυσοστόμου 1998, 105. Χρυσοστόμου 2002, 204.

⁵⁸⁶ IG IX 2, 577. Χρυσοστόμου 1998, 109. Χρυσοστόμου 2002, 209.

⁵⁸⁷ IG IX 2, 576. Heinz 1998, 273-274 αρ. 188-189. Χρυσοστόμου 1998, 111-112. Χρυσοστόμου 2002, 209.

⁵⁸⁸ McDevitt 347. Χρυσοστόμου 1994α, 340 εικόνα 2 και σελ. 343 εικόνα 7. Χρυσοστόμου 1998, 107-108. Χρυσοστόμου 2002, 209. Σύμφωνα με τον Helly το επώνυμο *Μυκαϊκά/-ή* μπορεί να ερμηνευθεί ως η υπεύθυνη θεά για τους τάφους (Helly 2010, 53.).

⁵⁸⁹ SEG XXXVIII 450. Heinz 1998, 274-275 αρ. 190. Χρυσοστόμου 1998, 110-111. Χρυσοστόμου 2002, 213. Graninger 2006, 191-192. Garcia Ramon και Helly 1999, 278.

⁵⁹⁰ IG IX 2, 575. Χρυσοστόμου 2002, 204.

⁵⁹¹ Για την ανάλυση του επιθέτου, βλέπε Χρυσοστόμου 1998, 253. Garcia Ramon και Helly 1999, 282, 284 και 287. Χρυσοστόμου 2001, 12 εικόνα 1.

⁵⁹² Παπαχατζής 1987α, 127-128.

⁵⁹³ Παπαχατζής 1987α, 128 κε.

⁵⁹⁴ Χρυσοστόμου 1998, 257-261.

⁵⁹⁵ Χρυσοστόμου 1998, 257-261.

⁵⁹⁶ Αβαγιαννού 2002, 103.

Στο θεσσαλικό ημερολόγιο υπήρχε προς τιμήν του μήνας με το όνομα *Ερμαίος*⁵⁹⁷. Από τις ελάχιστες πληροφορίες που είναι γνωστές σχετικά με το ημερολόγιο του Κοινού των Μαγνήτων, μετά από τον συνοικισμό της Δημητριάδος υιοθετήθηκαν στην περιοχή δώδεκα μήνες με ονόματα θεών, εκ των οποίων το ένα ήταν *Ερμαίος* ή *Ερμαιών*⁵⁹⁸. Η αρχαιολογική έρευνα έχει να παρουσιάσει επιτύμβιες στήλες και ειδώλια που είναι αφιερωμένες στον χθόνιο Ερμή και φέρουν ανάγλυφη ή εγχάρακτη παράσταση ερμαϊκής στήλης κάτω από το όνομα του νεκρού και επιγραφή στον χθόνιο Ερμή⁵⁹⁹. Το τυπικό της επιτύμβιας στήλης είναι συνήθως *Ερμῇ χθονίῳ*, *Ερμαίου χθονίου*, *Ερμῇ χθονίου*. Οι επιγραφές στην πλειονότητά τους χρονολογούνται στην ελληνιστική και τη ρωμαϊκή αυτοκρατορική περίοδο⁶⁰⁰.

Ηρακλής

Η λατρεία του Ηρακλή μαρτυρείται στη Δημητριάδα από επιγραφή του 3^{ου} – 2^{ου} αιώνα π.Χ. (IG IX2, 359a⁶⁰¹). Η επιγραφή εντοπίστηκε 400 μέτρα βόρεια του θεάτρου της Δημητριάδος στη θέση Μπουρμπουλήθρα. Θεωρήθηκε εξ αρχής λόγω του μεγέθους και του βάρους της στήλης ότι πιθανόν δεν μετακινήθηκε από το σημείο που τοποθετήθηκε αρχικά και κατ' επέκταση ο ανασκαφέας υποστήριξε ότι στο συγκεκριμένο σημείο είχε οικοδομηθεί ιερό αφιερωμένο στον Ηρακλή⁶⁰². Επίσης, ο Αρβανιτόπουλος στη συγκεκριμένη περιοχή θεώρησε ότι είχε οικοδομηθεί ιερό της Ήρας κατά την αρχαϊκή εποχή⁶⁰³, σύμφωνα με επιγραφή που εντοπίστηκε⁶⁰⁴. Η λατρεία του Ηρακλή μπορεί να υποστηριχθεί ότι είχε εγκαθιδρυθεί και στα Σπάλαυθρα σύμφωνα με ανάγλυφη παράσταση σε στήλη του 2^{ου} αιώνα π.Χ. Η μορφή του ήρωα έχει αποδοθεί μπροστά από βωμό, τον οποίο στέκεται και κοιτάζει⁶⁰⁵.

⁵⁹⁷ Από τις Φερές έχει σωθεί επιγραφή (IG IX2, 415, β' πλευρά, στίχοι 91-93) που καταγράφει το όνομα αυτό. Προς τιμήν του θεού Ερμή τελούνταν και τα *Ερμαία*, εορτή, όμως, που δεν σώζεται στις θεσσαλικές πηγές και γι' αυτό δεν είναι σαφές κατά πόσο ήταν άγνωστη στους Θεσσαλούς ή όχι (Graninger 2011a, 100.). Για την τέλεση αυτής της εορτής βλέπε Graninger 2011a, 100 υποσημείωση 45.

⁵⁹⁸ Όλα τα ονόματα των μηνών της αρχαίας Μαγνησίας παρουσιάζονται στο Κραβαρίτου 2011, 122 εικόνα 3. Τα ονόματα αυτά είναι γνωστά και σε άλλες περιοχές που είχαν καταλειφθεί από τους Μακεδόνες, όπως η Δημητριάδα και είχαν την ίδια πολιτική οργάνωση (Κραβαρίτου 2009, 248 και 252. Κραβαρίτου 2011, 122.).

⁵⁹⁹ Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 50.

⁶⁰⁰ Αβαγιανού 2002.

⁶⁰¹ Αθανασάκειο Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου Ε 694.

⁶⁰² Αρβανιτόπουλος 1916β, 161-162.

⁶⁰³ Αρβανιτόπουλος 1916β, 159. Αρβανιτόπουλος 1928, 92 υποσημείωση 7. Stählin et al. 1934, 123. Hornung-Bertemes 2007, 78 και 85.

⁶⁰⁴ Αρβανιτόπουλος 1916β, 159. Intzesiloglou 2006, 70 υποσημείωση 7. Kravaritou 2011, 118.

⁶⁰⁵ Heinz 1998, 306-307 αρ. 241 και εικόνα 176. Η στήλη φέρει την επιγραφή IG IX2, 1210.

Μέρος Γ΄

Ανάλυση των δεδομένων

Συνέχιση λατρείας από την κλασική εποχή

Κατά την πρώιμη ελληνιστική περίοδο παρατηρείται σε ορισμένες πόλεις ή κώμες η συνέχιση της λατρείας προγονικών θεοτήτων, η εγκαθίδρυση των οποίων έλαβε χώρα κατά την κλασική περίοδο. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι η λατρεία ορισμένων προγονικών θεοτήτων, όπως του Διός *Ακραίου* και του Απόλλωνος *Κοροπαίου*, προωθήθηκε ιδιαίτερα από τους Μακεδόνες κατά τον 3^ο και το α΄ μισό του 2^{ου} αιώνα π.Χ. και στη συνέχεια από το Κοινό των Μαγνήτων.

Στο βόρειο τμήμα της αρχαίας Μαγνησίας συνεχίστηκε η λατρεία του Διός στο Ομόλιον έως και τον ύστερο 3^ο αιώνα π.Χ., ενώ στη θέση «Χάνι Κοκόνας» συνεχίστηκε η λατρεία της Κυβέλης. Η λατρεία της Μητέρας των θεών μεταφέρθηκε και στο κέντρο της Δημητριάδος, όπως αποδεικνύεται από ευρήματα που περισυλλέχθηκαν από το εσωτερικό ελληνιστικής οικίας και ρωμαϊκού λουτρικού συγκροτήματος⁶⁰⁶.

Στο κεντρικό και νότιο τμήμα της αρχαίας Μαγνησίας μαρτυρείται κατά τον ύστερο 4^ο αιώνα π.Χ. κυρίως η λατρεία του Διός μαζί με τον Κένταυρο Χείρωνα και η λατρεία του Απόλλωνα. Στη θέση Πλιασίδι στην κορυφή του Πηλίου οι Μάγνητες συνέχισαν να λατρεύουν τον Δία *Ακραίο*, ενώ ο Δημήτριος Πολιορκητής υιοθέτησε τη συγκεκριμένη λατρεία στη νέα του πόλη και πρωτεύουσα της Μαγνησίας. Η λατρεία του Διός μαζί με του Χείρωνα προωθήθηκε ιδιαίτερα και από το Κοινό των Μαγνήτων, όπως αποδεικνύεται από τις κοπές των νομισμάτων από τον 2^ο π.Χ. έως και τον ύστερο 3^ο αιώνα μ.Χ. Κατά το β΄ μισό του 4^{ου} και το α΄ μισό του 3^{ου} αιώνα π.Χ. έχει υποστηριχθεί με επιφύλαξη – διότι δεν έχει επιβεβαιωθεί – ότι και στον λόφο της Γορίτσας οι Μάγνητες μεταξύ άλλων θεοτήτων λάτρεψαν και τον Δία με το προσωνύμιο *Μιλίχιος* ή *Μειλίχιος*, που συνδέθηκε περισσότερο με τον κάτω κόσμο. Ωστόσο, για την εγκαθίδρυση της συγκεκριμένης λατρείας εκτός του οικιστικού ιστού στον λόφο της Γορίτσας μόνο υποθέσεις έχουν παρουσιαστεί, καθώς μπορεί οι κάτοικοι της πόλεως που οικοδομήθηκε κατά τα μέσα του 4^{ου} αιώνα π.Χ. να συνέχισαν να λατρεύουν τον Δία και να μην οφείλεται σε αυτούς η εγκαθίδρυση της συγκεκριμένης λατρείας.

---

⁶⁰⁶ Η λατρεία της Κυβέλης, άλλωστε στην αρχαία Μαγνησία και ιδιαίτερα στη Δημητριάδα, δεν θα προκαλούσε εντύπωση, καθώς στη Δημητριάδα λατρεύτηκαν και αιγυπτιακής καταγωγής θεότητες (βλέπε για τις αιγυπτιακές θεότητες στα πρώτα δύο κεφάλαια της εργασίας).

Πέρα από τον Δία στην αρχαία Μαγνησία ήδη από τον 7^ο αιώνα π.Χ. λατρεύτηκε ιδιαίτερα και ο Απόλλων, ως *Παγασαίος* στις Παγασές, χωρίς προσωνύμιο στη θέση Σωρός και ως *Κοροπαίος* στην Κορόπη. Μαζί με τη λατρεία του Διός και η λατρεία του Απόλλωνος προωθήθηκε ιδιαίτερα από το Κοινό των Μαγνήτων από τον 2^ο π.Χ. έως και τον 3^ο αιώνα μ.Χ. Ακόμη, κατά τον 2^ο αιώνα π.Χ. το Κοινό αποφάσισε και ανήγειρε ψήφισμα (IG IX2, 1109) σχετικά με την ευκοσμία του ιερού του θεού στην Κορόπη, το οποίο συνέχισε να λειτουργεί έως τους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους. Αν και δεν έχουν εντοπιστεί και δημοσιευθεί αρκετά στοιχεία σχετικά με την πόλη της Κορόπης και δεν είναι σαφές μέχρι πότε επιβίωσε η συγκεκριμένη πόλη, η λατρεία του Απόλλωνος *Κοροπαίου* άνθισε ιδιαίτερα κατά την ελληνιστική περίοδο και μάλιστα αναδείχθηκε σε μία από τις πολιαδικές θεότητες της Δημητριάδος μαζί με τον Δία *Ακραίο* και την Αρτέμιδα *Ιωλκία*.

Η αλλαγή του θρησκευτικού τοπίου στην ελληνιστική και ρωμαϊκή ανατολική Θεσσαλία σε σχέση με το πολιτικο-κοινωνικό γίνεσθαι

Η C. Sourvinou-Inwood ήταν η ερευνήτρια που νοηματοδότησε τον όρο “*polis religion*” – που μπορεί να αποδοθεί ελεύθερα ως η θρησκεία που εξαρτάται και ορίζεται από την πόλη ή το πολιτικό σύστημα – ως «η ενσωμάτωση της ελληνικής θρησκείας στην πόλη ως βασική ενότητα της ελληνικής κοινωνικής και πολιτικής ζωής»⁶⁰⁷. Η μελέτη της θρησκείας σε μια κοινωνία μπορεί να διακριθεί σε τρία επίπεδα· σε επίπεδο πόλεως, στη μελέτη του πολιτειακού συστήματος και τέλος, μπορεί να εξεταστεί η πανελλήνια διάσταση της έννοιας της θρησκείας.

Για τη Sourvinou-Inwood η έννοια της πόλεως διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο και είναι η κεντρική έννοια στη μετα-κλασική περίοδο, καθώς ήταν «η θεσμική αρχή που διαμόρφωσε το σύμπαν και τον θεϊκό κόσμο σε ένα θρησκευτικό σύστημα, διαμόρφωσε ένα πάνθεο με ορισμένες ιδιαίτερες διαμορφώσεις θεϊκών προσωπικοτήτων και καθιέρωσε ένα σύστημα λατρειών, ιδιαίτερων τελετουργιών και ιερών [...] ήταν η παραγγελθείσα κοινότητα, η πόλις, η οποία ανέλαβε να διαδραματίσει ρόλο στη Χριστιανοσύνη από την Εκκλησία.»⁶⁰⁸. Επεκτείνοντας τον συλλογισμό της υποστήριξε ότι η διαμόρφωση του θρησκευτικού τοπίου πραγματοποιείται μέσα από την έννοια της πόλεως· «στην κλασική εποχή, η θρησκεία της πόλεως περιελάμβανε όλη

⁶⁰⁷ Kindt 2009, 10. Η χρήση του όρου αυτού οδήγησε στη συγγραφή άρθρων σχετικά με τα προβλήματα που δημιουργούνται, βλέπε Eidinow 2011, 12 υποσημείωση 9.

⁶⁰⁸ Sourvinou-Inwood 2002, 302.

τη θρησκευτική δραστηριότητα μέσα στην πόλη. Όλες αυτές οι δραστηριότητες θεωρήθηκαν συμβολικά νομιμοποιημένες μέσω του θρησκευτικού συστήματος της πόλεως, που διαμορφώνει την αντίληψη για τους θεούς και αρθρώνει τις σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων και του θεϊκού στοιχείου [...] και η πόλις ήταν η αρχή που εγκρίθηκε για όλες τις λατρευτικές δραστηριότητες μέσα στα όριά της και έγινε το μέσο πέρα από αυτές [...]. Ένα σημείο που πρέπει να τονιστεί είναι ότι όλες οι λατρευτικές πράξεις, συμπεριλαμβανομένων εκείνων που κάποιοι σύγχρονοι σχολιαστές τείνουν να θεωρούν ως «ιδιωτικές», εξαρτώνται (θρησκευτικά) από την πόλη.»⁶⁰⁹.

Σύμφωνα με την άποψη που προαναφέρθηκε, σε επίπεδο πόλεως, η πόλη ήταν αυτή που όριζε τις θρησκευτικές πεποιθήσεις και πρακτικές, αν και ιδιαίτερα από τον 2^ο αιώνα π.Χ. σε αυτό ενεπλάκη και το Κοινό των Μαγνήτων στην ανατολική αρχαία Θεσσαλία, το οποίο προώθησε τη λατρεία των προγονικών θεοτήτων – Αρτέμιδος *Ιωλκίας*, Απόλλωνος *Κοροπαίου*, Διός *Ακραίου* και Κένταυρου *Χείρωνα*, συμβάλλοντας το Κοινό στη διαμόρφωση του θρησκευτικού τοπίου στη Δημητριάδα και την ευρύτερη περιοχή. Η θρησκεία παρείχε ένα σύνολο ιδεολογιών και αξιών, το οποίο ένωνε τους κατοίκους-πιστούς μιας πόλεως μεταξύ τους, αλλά και με τον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο ενισχύοντας παράλληλα το αίσθημα της ελληνικότητάς τους. Τέλος, η πανελλήνια διάσταση δίνεται μέσα από τα πανελλήνια ιερά, τα οποία επισκέπτονταν πιστοί εκπροσωπώντας ο καθένας την πόλη του και συμμετέχοντας σε θρησκευτικές πρακτικές πανελληνίως καθορισμένες. Στην περίπτωση της αρχαίας Μαγνησίας, πόλεις, όπως η Δημητριάδα, το Ομόλιον, οι Κορακές και η Μεθώνη⁶¹⁰ εκπροσωπούσαν με τον θεσμό των ιερομνημόνων στη δελφική αμφικτυονία⁶¹¹. Αναφορικά με την έννοια της «ενσωμάτωσης» της θρησκείας στην πόλη μπορεί να υποστηριχθεί ότι η θρησκεία συμβάλλει στη διαμόρφωση της ταυτότητας μιας κοινότητας. Δεύτερον, η κοινότητα ελέγχει τις θρησκευτικές πρακτικές μέσα από τα όργανα που εκλέγει⁶¹² και τρίτον, η πόλη – με την έννοια της πολιτικής αρχής – είναι αυτή που διαμορφώνει το θρησκευτικό της τοπίο⁶¹³.

⁶⁰⁹ Sourvinou-Inwood 2000, 51. Πρόσφατα υποστηρίχθηκε ότι η ανάλυση αυτή της Sourvinou-Inwood σχετικά με τον όρο “polis religion” συνδέεται άμεσα με την Αθήνα και όχι με όλες τις πόλεις του τότε ελλαδικού χώρου (Eidínow 2011, 14.).

⁶¹⁰ Βλέπε στα προηγούμενα κεφάλαια ανάλογες αναφορές στους ιερομνήμονες, όπως μαρτυρούνται στις σωζόμενες επιγραφές από αυτές τις πόλεις.

⁶¹¹ Sourvinou-Inwood 2002, 298. Kindt 2009, 11.

⁶¹² Παραπάνω έγινε αναφορά σε επιγραφές όπου εντοπίζεται η εμπλοκή της διοίκησης του Κοινού σε θρησκευτικά ζητήματα των πόλεων, αλλά και εμπλοκή των αρχών μιας πόλης σε ζητήματα του Κοινού.

⁶¹³ Kindt 2009, 12 είναι οι απόψεις του W. Burkert.

Μελετητές του αστικού ιστού και του λατρευτικού τοπίου της ελληνιστικής περιόδου έχουν υποστηρίξει ότι οι πόλεις γνώρισαν φάση παρακμής ήδη από τον πρώιμο 3^ο αιώνα π.Χ. και αυτή η παρακμή σε κοινωνικό επίπεδο είχε επιπτώσεις και στον θρησκευτικό τομέα⁶¹⁴. Για τη μελέτη της θρησκείας κατά την ελληνιστική και ρωμαϊκή περίοδο πρέπει να ληφθεί υπ' όψιν το γεγονός ότι ήδη από τον πρώιμο 4^ο αιώνα π.Χ. η πόλη-κράτος παρακμάζει, ενώ με τη σταδιακή εμφάνιση των Ρωμαίων αυτοκρατόρων και την εγκαθίδρυση της λατρείας τους εμφανίζεται και η χριστιανική θρησκεία. Οι τελευταίοι προχριστιανικοί και οι πρώτοι μεταχριστιανικοί αιώνες χαρακτηρίζονται από πολιτική αστάθεια, καθώς κατά τους ελληνιστικούς χρόνους οι διάδοχοι του Αλεξάνδρου εναλλάσσονται στο προσκήνιο βάσει του αποτελέσματος των πολέμων που συμβαίνουν με σημαντική συχνότητα στα βασίλεια της ανατολικής Μεσογείου. Αντίθετα, κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους η βασιλεία των Ρωμαίων αυτοκρατόρων και οι τιμές που τους απέδιδαν οι υπήκοοί τους ήταν εφήμερες και η άνοδος κάποιου στον θρόνο οδηγούσε αυτόματα τον προκάτοχό του στη λήθη και την αντικατάσταση των μνημείων, που είχαν ανεγερθεί προς τιμήν του, από αυτά του νέου αυτοκράτορα. Ιδιαίτερα κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους φαίνεται ότι η οργάνωση των Κοινών κατά τους προηγούμενους αιώνες οδήγησε στην καλύτερη διοίκηση των πόλεων, και γι' αυτό θα μπορούσε να υποστηριχθεί με επιφύλαξη ότι οι Ρωμαίοι αυτοκράτορες ασχολούνταν αρκετά πέρα από τη διακυβέρνηση των πόλεων και με τις τιμές που λάμβαναν και τη θεοποίησή τους εν ζωή⁶¹⁵.

Εξετάζοντας λίγο προσεκτικότερα το ζήτημα και εστιάζοντας στην περιοχή της Μαγνησίας μπορεί να υποστηριχθεί ότι μετά την κλασική εποχή οι πόλεις πραγματικά οργανώθηκαν με διαφορετικό σύστημα, το οποίο γνώρισε δύο διαφορετικές φάσεις: η πρώτη υπό τη μακεδονική διοίκηση και η δεύτερη υπό τη διοίκηση τοπικών αρχόντων που στελέχωσαν το Κοινό των Μαγνήτων παράλληλα με τη διοίκηση υπό τους Ρωμαίους στρατηγούς. Οι πόλεις της ανατολικής Θεσσαλίας άνθισαν και επιβίωσαν σε πιο πολύπλοκο πολιτικο-κοινωνικό σύστημα, το οποίο δεν οδήγησε στην εξάλειψη ή την παρακμή των κλασικών πόλεων. Στην περίπτωση της αρχαίας Μαγνησίας κάποιες πόλεις ή κώμες εγκαταλείφθηκαν κατά τον πρώιμο 3^ο π.Χ. με τον συνοικισμό της Δημητριάδος⁶¹⁶, αλλά αυτός ο συνοικισμός δεν οδήγησε στην εξάλειψη όλων των μαγνητικών πόλεων. Απόδειξη για αυτό το γεγονός αποτελεί το ψήφισμα

---

⁶¹⁴ Van Nijf κ. άλ. 2013, 1.

⁶¹⁵ Van Nijf κ. άλ. 2013, 3.

⁶¹⁶ Βλέπε εκτενή αναφορά στο πρώτο μέρος της εργασίας στο κεφάλαιο για την ελληνιστική εποχή (3^{ος} αιώνας π.Χ.).

του δήμου των Ιωλκίων (McDevitt 1030) του β' μισού του 3^{ου} αιώνα π.Χ. ή το ψήφισμα του δήμου των Σπαλαυθρέων (IG IX2, 1111) του ύστερου 2^{ου} αιώνα π.Χ., σύμφωνα με τα οποία τόσο η Ιωλκός όσο και τα Σπάλαυθρα παρά το γεγονός ότι συμμετείχαν στον συνοικισμό της Δημητριάδος κατάφεραν και διατήρησαν παράλληλα και την αυτονομία τους ως δήμοι σε ζητήματα θρησκείας.

Στο νέο πολιτικο-κοινωνικό γίνεσθαι στη Μαγνησία, το θρησκευτικό τοπίο προσπάθησε να αναδιαμορφωθεί συνεχίζοντας τη λατρεία ορισμένων παλαιών και επί αιώνες εγκατεστημένων στον χώρο θεοτήτων, αλλά εντάσσοντας και νέες προερχόμενες είτε από την ανατολή, όπως οι αιγυπτιακής ή φρυγικής καταγωγής θεότητες, είτε εντελώς καινούριες, όπως η λατρεία των αρχηγετών και των κτιστών και η λατρεία του Ηρακλή *Κυναγίδα* ή περισσότερο κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους εντάσσοντας τη λατρεία των θεοποιημένων αυτοκρατόρων. Οφείλουμε να τονίσουμε, όμως, το γεγονός ότι οι μεταβολές που συνέβησαν στον πολιτικό τομέα δεν επηρέασαν τη λατρεία των προγονικών θεοτήτων. Τόσο οι Μακεδόνες βασιλείς κατά την πρώιμη ελληνιστική, όσο και η διοίκηση του Κοινού και οι Ρωμαίοι κατά τη μέση-ύστερη ελληνιστική και ρωμαϊκή περίοδο σεβάστηκαν τη λατρεία της Αρτέμιδος, του Διός και του Απόλλωνος στην ανατολική Θεσσαλία και δεν επιχείρησαν την εξάλειψη ή αντικατάσταση αυτών των θεοτήτων από το πάνθεο ή την αλλαγή στον χαρακτήρα και τις ιδιότητες με τις οποίες λάτρευαν την καθεμιά από αυτές. Συνεπώς θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε με επιφύλαξη ότι η εκάστοτε πολιτική δύναμη σε αυτήν την περιοχή αναγνώρισε και ταυτόχρονα επέτρεψε τη συνέχιση της λατρείας κάποιων θεοτήτων από τους αρχαϊκούς και τους κλασικούς χρόνους στην προσπάθειά της ίσως να μην εγείρει αντιδράσεις σε κοινωνικό επίπεδο.

Κατά τη μετάβαση από την κλασική στην ελληνιστική εποχή, μπορεί το πολιτικό σύστημα να μεταβλήθηκε, αλλά στο οικιστικό πλέγμα η θρησκεία δεν έπαυσε να διαδραματίζει σημαίνοντα ρόλο. Η ίδρυση της Δημητριάδος δεν οδήγησε στην εγκατάλειψη της λατρείας των πολιαδικών θεοτήτων των πόλεων ή κωμών που συμμετείχαν στον συνοικισμό, αλλά παρατηρείται η μεταφορά της λατρείας της Αρτέμιδος *Ιωλκίας* στο κέντρο της νέας πόλεως, στην αγορά και σε κοντινή απόσταση από το μακεδονικό ανάκτορο ή η λατρεία της Αφροδίτης στο νότιο νεκροταφείο εκτός του οχυρωματικού τείχους. Παράλληλα, στα νομίσματα του Κοινού των Μαγνήτων είναι ιδιαίτερα έκδηλη η λατρεία της Αρτέμιδος *Ιωλκίας*, του Διός *Ακραίου* μαζί με τον Κένταυρο Χείρωνα και του Απόλλωνος *Κοροπαίου*. Αυτές οι λατρείες συνέχισαν να ανθούν και κατά την ύστερη ελληνιστική και τη ρωμαϊκή εποχή – στοιχείο που αποδει-

κνύεται από τη μελέτη των νομισμάτων από τον 3^ο αιώνα π.Χ. έως και τον 3^ο αιώνα μ.Χ. Τέλος, χαρακτηριστική είναι η απόδοση των προαναφερθεισών θεοτήτων στα νομίσματα του Κοινού κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους μαζί με τους Ρωμαίους αυτοκράτορες, παρόλο που την ίδια περίοδο η λατρεία αυτών των θεοτήτων άνθισε⁶¹⁷ ξανά στις αρχικές θέσεις λατρείας – της Αρτέμιδος *Ιωλκίας* στη θέση Παλιά/Κάστρο Βόλου⁶¹⁸ και του Απόλλωνος *Κοροπαίου* στην Κορόπη, το μαντείο του οποίου ανακαινίστηκε (IG IX2, 1109)⁶¹⁹.

Αξίζει να επισημανθεί το γεγονός ότι η λατρεία ήταν στοιχείο που συνέβαλε στη διαμόρφωση της ταυτότητας των κοινοτήτων και γι' αυτό επεδίωκαν να διατηρούν τις σχέσεις τους με τις προγονικές και τις πολιαδικές θεότητες. Κατ' επέκταση, μπορεί στην ανατολική Θεσσαλία κατά τον πρώιμο 3^ο αιώνα π.Χ. να έλαβε χώρα κοινωνική κινητικότητα με τη μετακίνηση και εγκατάσταση πληθυσμών στη Δημητριάδα από αρκετά σημεία της αρχαίας Μαγνησίας, αλλά ταυτόχρονα αυτές οι κοινότητες επεδίωξαν να διατηρήσουν την κοινωνική και θρησκευτική τους ταυτότητα. Αυτό επιβεβαιώνεται από τη μελέτη των ψηφισμάτων της πρώιμης ελληνιστικής περιόδου και ιδιαίτερα του 2^{ου} αιώνα π.Χ., στα οποία γίνεται αναφορά σε συγκεκριμένους δήμους (McDevitt 1030, SEG XXXIV 553, IG IX2, 1111) να λαμβάνουν αποφάσεις για διοικητικά και θρησκευτικά ζητήματα της κοινότητάς τους. Παράλληλα, η ιδιαίτερη λατρεία της πολιαδικής θεότητας εντοπίζεται και στα προσωνύμια που λαμβάνουν οι θεότητες πέρα από τους ναούς και τα ιερά που τους αποδίδονται. Η Άρτεμις *Ιωλκία* λατρεύτηκε στην Ιωλκό και κατά τον 3^ο αιώνα π.Χ. λατρεύτηκε και στη Δημητριάδα με αυτό το προσωνύμιο. Ο Απόλλων *Κοροπαίος* ή *Παγασαίος* λατρεύτηκε αντίστοιχα στην Κορόπη και στις Παγασές και η λατρεία του έγινε ιδιαίτερα δημοφιλής και με την ίδρυση του Κοινού των Μαγνητών, όπως και ο Δίας *Ακραίος* που λατρεύτηκε στην άκρη του Πηλίου.

Με σεβασμό στις προγονικές λατρείες οι Μάγνητες δέχτηκαν δίπλα σε αυτές να τοποθετήσουν και νέες λατρείες ή καλύτερα να εντάξουν και άλλες ξένες προς αυτούς λατρείες στο οικιστικό πλέγμα. Κατά την περίοδο της Μακεδονικής διακυβέρνησης, δέχτηκαν τη λατρεία του Ηρακλή *Κυναγίδα*, τη λατρεία των αιγυπτιακής και

⁶¹⁷ Όπως παρουσιάστηκε σε προηγούμενα κεφάλαια, οι μελετητές των συγκεκριμένων ιερών (για την Αρτέμιδα: Ιντζεσίλογλου 1994, 37. Mili 2015, 203. Kravaritou 2016a, 556. και για τον Απόλλωνα: Παπαχατζής 1960, 4 και 6. Kravaritou 2016b, 144.) θεωρούν ότι η λατρεία συνεχίστηκε παρά το γεγονός ότι οι κάτοικοι εγκαταστάθηκαν κατά την πρώιμη και μέση ελληνιστική εποχή στη Δημητριάδα. Τα ιερά συνέχισαν να λειτουργούν.

⁶¹⁸ Marzloff 1996, 62. Helly 2012-2013, 194-195.

⁶¹⁹ Kravaritou 2016a, 556.

φρυγικής καταγωγής θεοτήτων, που έφτασαν στη Μαγνησία με την εγκατάσταση πληθυσμών από την Ανατολή και τη λατρεία των αρχηγετών και των κτιστών. Αξίζει, όμως, να σημειωθεί ότι στη λατρεία των αρχηγετών και των κτιστών δεν εντάχθηκε μόνο η λατρεία του Δημητρίου Πολιορκητή, αλλά και η απόδοση τιμών στους ιδρυτές γενικότερα όλων των πόλεων που συμμετείχαν στον συνοικισμό της Δημητριάδος. Μπορεί να υποστηριχθεί ότι σε αυτό το ζήτημα ο Αντίγονος Γονατάς προσπάθησε να επιτύχει μια σύζευξη παλαιών και νέων λατρειών, από τη μία των ιδρυτών των προϋπαρχόντων μαγνητικών πόλεων που τιμώνταν μέχρι τότε σε διάφορες περιοχές της Μαγνησίας και από την άλλη του ιδρυτή της Δημητριάδος στην προσπάθειά του ο ελληνιστικός ηγεμόνας να μην εξαλείψει το παλαιό θρησκευτικό σύμβολο επιβάλλοντας την εγκαθίδρυση ενός νέου και εγείροντας αντιδράσεις στην κοινωνία⁶²⁰. Θα μπορούσε να υποστηριχθεί με επιφύλαξη βάσει των λίγων ψηφισμάτων και γλυπτών που έχουν σωθεί και δημοσιευθεί ότι κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους, στις πόλεις της ελληνιστικής περιόδου στην αρχαία Μαγνησία οι πολίτες ήταν πιο έτοιμοι να δεχτούν την αλλαγή στο πολιτικό και θρησκευτικό τοπίο. Κατ' επέκταση δίπλα στις προαναφερθείσες λατρείες – και ιδιαίτερα της Αρτέμιδος *Ιωλκίας*, του Απόλλωνος *Κοροπαίου*, του Διός *Ακραίου* και του Κένταυρου Χείρωνα – προστέθηκε και η λατρεία των αυτοκρατόρων, η οποία μέχρι σήμερα επιβεβαιώνεται μέσα από τη μελέτη και δημοσίευση ορισμένων νομισμάτων, επιγραφών και καταλοίπων κάποιων γλυπτών, χωρίς να μπορεί να επιβεβαιωθεί ή να απορριφθεί κατά πόσο οι Μάγνητες δεν ανήγειραν ναούς και ιερά προς τιμήν των Ρωμαίων αυτοκρατόρων⁶²¹.

Έχει υποστηριχθεί ότι⁶²² οι Ρωμαίοι ήταν ανεκτικοί απέναντι στις νέες θρησκείες και τις νέες λατρείες και δεν προέβησαν σε απαγορεύσεις άσκησης λατρείας προς τις ξένες για αυτούς θεότητες, αλλά κάτι τέτοιο συνέβη με μέτρο. Οι περιοχές που περιήλθαν στη σφαίρα επιρροής των Ρωμαίων μπορούσαν να λατρεύουν τους θεούς τους, αλλά πρωτίστως δεν έπρεπε να αμελούν τη λατρεία, την τέλεση λατρευτικών τελετών και την απόδοση τιμών προς τους Ρωμαίους αυτοκράτορες.

Στη διαμόρφωση του νέου θρησκευτικού τοπίου οι άρχοντες της πόλεως ενίσχυσαν τον θεσμό της ευεργεσίας⁶²³ έχοντας ως αποτέλεσμα από τη μία τη διαμόρ-

---

⁶²⁰ Van Nijf κ. άλ. 2013, 5.

⁶²¹ Το μόνο που έχει υποτεθεί μέχρι σήμερα, αλλά δεν έχει επιβεβαιωθεί είναι ότι οι Δημητριάδες κοντά στην αγορά των ρωμαϊκών χρόνων θα πρέπει να είχαν ανεγείρει Σεβαστείο (Kravaritou 2016a, 561.).

⁶²² Chaniotis 2009, 11.

⁶²³ Ωστόσο, όπως τονίστηκε και σε προηγούμενο κεφάλαιο, ο θεσμός της ευεργεσίας δεν πρέπει να εκληφθεί ως «αδυναμία» της κοινωνίας να αναλάβει τη χρηματοδότηση για την ανέγερση θρησκευτικών μνημείων και τη δημιουργία τόπων λατρείας. Ο θησαυρός της κάθε πόλεως θα συνέχισε να διατί-

φωση τοπικής αριστοκρατικής τάξης και από την άλλη την αύξηση των οικοδομικών έργων του θρησκευτικού τομέα. Άτομα, όπως οι ιερείς – για παράδειγμα ο Κρίτων, γιός του Κρίτωνος και ιερέας του Σαράπιδος – με την απόδοση μεγάλων χρηματικών ποσών στην πόλη ενίσχυαν την ανοικοδόμηση ναών και ιερών που αφιερώνονταν στις νεοεισαχθείσες στην πόλη λατρευόμενες θεότητες – όπως ο Σάραπις, η Ίσις, η Κυβέλη και άλλες. Παράλληλα, όμως, κατά την ελληνιστική εποχή η πόλη και πιο συγκεκριμένα το Κοινό των Μαγνήτων αναγνώριζε την προσφορά αυτών των πολιτών και τους τιμούσε αποδίδοντάς τους χρυσό στέφανο και ανεγείροντας στήλη με τιμές λόγω του χαρακτήρα και των πράξεών τους. Κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους η τακτική αυτή συνεχίστηκε, καθώς το Κοινό συνέχισε να προωθεί τέτοιου είδους ενέργειες και υποστήριζε την τοπική ελίτ στη χρηματοδότηση έργων σχετικά με την εδραίωση νέων λατρειών.

Μέχρι στιγμής από τα παραπάνω μπορεί να συναχθεί το συμπέρασμα ότι ο πολιτικο-κοινωνικός τομέας συνδεόταν άρρηκτα με και επηρέαζε τον θρησκευτικό τομέα⁶²⁴. Πιο συγκεκριμένα, η ηγεσία της ελληνιστικής και ρωμαϊκής πόλεως και ιδιαίτερα το Κοινό των Μαγνήτων, στο οποίο εκπροσωπούνταν οι περισσότερες πόλεις της αρχαίας Μαγνησίας μεριμνούσε ιδιαίτερα για τους τόπους λατρείας και αυτό αποδεικνύεται με το ψήφισμα IG IX2, 1109 του 2^{ου} αιώνα π.Χ. ότι το Κοινό των Μαγνήτων ασχολήθηκε με την ευκοσμία του μαντείου του Απόλλωνα στην Κορόπη και μάλιστα αυτό το μαντείο άκμασε μέχρι την ύστερη ρωμαϊκή εποχή. Παράλληλα, η διοίκηση της πόλεως αποφάσιζε ποιες θεότητες θα λατρεύονταν και ποιες όχι και προς τιμήν ποιων θα ανεγείρονταν ιερά, ναοί ή έστω κάποιος βωμός. Κατ' επέκταση παρατηρείται ότι στις πόλεις κατά την ελληνιστική περίοδο το θρησκευτικό τοπίο μεταβαλλόταν αρκετά συχνά ή συχνότερα από τις προηγούμενες περιόδους και αυτό εντάθηκε ιδιαίτερα κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, οπότε και οι αυτοκράτορες εναλλάσσονταν στον θρόνο και αρκετά γρήγορα τα μνημεία που είχαν ανεγερθεί προς τιμήν του ενός αυτοκράτορα αντικαθίσταντο από εκείνα που αφιερώνονταν στον νέο ηγεμόνα. Συνεπώς η αλλαγή του πολιτικού τοπίου αντικατοπτριζόταν στο θρησκευτικό τοπίο – αύξηση του αριθμού των λατρευόμενων θεοτήτων, μετακίνηση των θρησκευτικών κοινοτήτων, ανάπτυξη νέων θρησκειών⁶²⁵. Τέλος, για τις μεταβολές που συνέβησαν στον τομέα της λατρείας κατά τη ρωμαϊκή περίοδο έχει υποστηριχθεί ότι «η αυτο-

---

θεται και για έξοδα στον τομέα της θρησκείας, αλλά είναι πιθανόν αυτή η πληροφορία να μην έχει σωθεί ή και να μην έχει καταγραφεί σε λίθινη στήλη (Van Nijf κ. άλ. 2013, 8.).

⁶²⁴ Van Nijf κ. άλ. 2013, 8.

⁶²⁵ Van Nijf κ. άλ. 2013, 8.

κρατορική λατρεία ήταν το αποτέλεσμα μιας πολύπλοκης διαδικασίας διαπραγμάτευσης μεταξύ τοπικών και αυτοκρατορικών αρχών, με βάση την αμοιβαία συμφωνία ότι η απόφαση να τιμήσει τον αυτοκράτορα ήταν τελικά το προνόμιο της κυβέρνησης της κάθε πόλης»⁶²⁶.

Θέση ιερών – εντός και εκτός άστεως

Τα περισσότερα από τα ιερά που παρουσιάστηκαν βρίσκονταν μέσα στις πόλεις και όχι εκτός. Πιθανολογείται ότι από τα ιερά που οικοδομήθηκαν σε προηγούμενη περίοδο και επιβίωσαν και κατά την πρώιμη ελληνιστική εποχή, το ιερό του Απόλλωνα στον Σωρό ήταν εξωαστικό ιερό. Σε αυτήν την άποψη προέβησαν οι ανασκαφείς, διότι δεν έχουν εντοπιστεί ίχνη του περιβόλου που να συνδέουν το ιερό με τον οικισμό⁶²⁷. Ακόμη, το μαντείο του *Κοροπαίου* Απόλλωνος πιθανόν να μην είχε τοποθετηθεί εντός του οικιστικού πλέγματος της Κορόπης, αλλά σε κοντινή απόσταση. Σε αυτό συνηγορεί, σύμφωνα με τη Λεβέντη, η εύρεση ενός συνόλου επιγραφών σε υψώματα βόρεια του ιερού και σε μικρή απόσταση από αυτό⁶²⁸. Ωστόσο, η μη πραγματοποίηση ανασκαφών με στόχο τον εντοπισμό και την αποκάλυψη αρχιτεκτονικών καταλοίπων της αρχαίας Κορόπης δεν μπορεί να επιβεβαιώσει την άποψη περί εξωαστικού μαντείου.

Στην περίπτωση της Δημητριάδος αξίζει να σημειωθεί ότι τα περισσότερα ιερά είχαν τοποθετηθεί εντός του οικιστικού πλέγματος. Ιερά θεοτήτων ανατολικής καταγωγής, όπως το Σαραπείο και το κτήριο στο οποίο λατρευόταν η Κυβέλη και άλλες σχετιζόμενες με αυτήν θεότητες, είχαν τοποθετηθεί εντός της πόλεως, ενώ είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι από τον 2^ο αιώνα π.Χ. ορισμένοι μελετητές υποστήριξαν ότι στο Σαραπείο πιθανόν ανεγείρονταν τα ψηφίσματα του Κοινού των Μαγνήτων⁶²⁹. Ιερό, το οποίο πιθανόν είχε οικοδομηθεί εκτός της πόλεως, αλλά σε γειτνίαση με το οχυρωματικό τείχος, ήταν αυτό που υποστήριξε ότι εντόπισε ο Αρβανιτόπουλος στο νότιο νεκροταφείο⁶³⁰ και ήταν αφιερωμένο στην Αφροδίτη-Πασικράτα και την Εννοδία *Πατρώα*. Τέλος, αξίζει να αναφερθεί ότι και το μνημείο που είχε αναγερθεί προς τιμήν του Δημητρίου Πολιορκητή από τον γιό του και όπου ο τελευταίος είχε ορίσει ότι οι κάτοικοι της Δημητριάδος έπρεπε να αποδίδουν τιμές προς τους αρχηγέτες και

⁶²⁶ Van Nijf κ. άλ. 2013, 9.

⁶²⁷ Μαζαράκης-Αινιάν 2011, 143 και υποσημείωση 2. Ωστόσο, το ιερό έχει χαρακτηριστεί και ως περιαστικό (Stamatopoulou 2012-2013, 41.).

⁶²⁸ Λεβέντη 2018, 134.

⁶²⁹ Μπάτζιου-Ευσταθίου 2001, 30-31.

⁶³⁰ Αρβανιτόπουλος 1913, 200. Αρβανιτόπουλος 1928, 44 και 48.

κτίστες της πόλεως, είχε ενταχθεί στον πολεοδομικό ιστό της πόλεως και πιθανόν είχε οικοδομηθεί στον λόφο πάνω από το θέατρο της πόλεως, ώστε να είναι ορατό⁶³¹.

Η λατρεία των αρχηγετών και των κτιστών

Έχει υποστηριχθεί ότι στο αρχαίο Ομόλιον λατρεύτηκε ο ήρωας Φιλοκτήτης. Θεωρείται ότι η λατρεία του ήρωα θα πρέπει να εγκαθιδρύθηκε στην προσπάθεια των Ομολιέων να δημιουργήσουν τον μύθο καταγωγής τους από κάποιον μυθικό ήρωα που έδρασε στην περιοχή της βόρειας Μαγνησίας. Ωστόσο, η λατρεία του Φιλοκτήτη – αν πράγματι στα νομίσματα αποδόθηκε ο Φιλοκτήτης και όχι ο Δίας ή ο Ασκληπίος⁶³² – δεν είναι σαφές κατά πόσο μεταφέρθηκε κατά την ελληνιστική εποχή στη Δημητριάδα, και (δεν) εντάχθηκε στο θρησκευτικό τοπίο της πόλεως αυτής. Κατ' επέκταση, είναι πιθανό με την εγκαθίδρυση της λατρείας των αρχηγετών και των κτιστών στη Δημητριάδα να (μην) συμπεριλήφθηκε και η λατρεία του Φιλοκτήτη⁶³³ αν και δεν πρέπει να ξεχνάμε το γεγονός ότι το Ομόλιο συμμετείχε στον συνοικισμό της Δημητριάδος. Όμως, στην περίπτωση της Ιωλκού, αναγνωρίστηκε η συμμετοχή της στον συνοικισμό της Δημητριάδος και υιοθετήθηκε η απόδοση του πλοίου Αργώ στους οπισθότυπους των νομισμάτων που έκοψε το Κοινό των Μαγνήτων.

Διασπορά θεοτήτων

Σύμφωνα με τις σωζόμενες αναθηματικές και ψηφισματικές επιγραφές, τα νομίσματα και τα ελάχιστα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα από ιερά της ελληνιστικής και ρωμαϊκής περιόδου στη Μαγνησία αποδεικνύεται ότι ο Απόλλων λατρεύτηκε ιδιαίτερα στο κεντρικό τμήμα. Με τα προσωνύμια *Παγασαίος* ή *Παγασίτης* και μετέπειτα *Κοροπαίος* λατρεύτηκε ιδιαίτερα από το Κοινό των Μαγνήτων, τη μορφή του οποίου απέδωσαν στα νομίσματα. Η σπουδαιότητα της λατρείας του μαρτυρείται στο ψήφισμα IG IX2, 1109, όπου καταγράφεται η μέριμνα του Κοινού σχετικά με την ευκοσμία του μαντείου του θεού στην Κορόπη. Παρά το γεγονός ότι η λατρεία του Απόλλωνα προωθήθηκε ιδιαίτερα από το Κοινό και μάλιστα ενισχύθηκε κατά την ύστερη ελληνιστική και τη ρωμαϊκή περίοδο, δεν έχουν δημοσιευθεί μέχρι στιγμής στοιχεία που να επιβεβαιώνουν τη λατρεία του θεού στο βόρειο τμήμα της Μαγνησίας.

⁶³¹ Marzloff 1987, 37-47. Marzloff 1994, 61-62. Μπάτζιου-Ευσταθίου 2002, 35. Hornung-Bertemes 2007, 78. Ιντζεσίλογλου 2011, 45. Kravaritou 2011, 120. Kravaritou 2013, 263-264 εικόνα 15.4.

⁶³² Βλέπε σχετικά την ενότητα για τα νομίσματα του Ομολίου.

⁶³³ Μέχρι στιγμής δεν έχουν εντοπιστεί στοιχεία που να επιβεβαιώνουν κατά πόσο μπορεί οι Ομολιείς που μετακόμισαν και εγκαταστάθηκαν στη Δημητριάδα να λάτρευαν τον ήρωα Φιλοκτήτη ως ανάμνηση του ήρωα από τον οποίο θεωρούσαν ότι κατάγονταν.

Μαζί με τον Απόλλωνα στο κεντρικό τμήμα της Μαγνησίας λατρεύτηκε η Άρτεμις με το προσωνύμιο *Παγασίτις* (IG IX2, 1123 και SEG XLIV 456) αποδίδοντάς της κουροτροφικές ιδιότητες και σχετίζοντάς την με τη γονιμότητα. Ανάλογα στην Ιωλκό λατρεύτηκε με το προσωνύμιο *Ιωλκία*. Αρχικά οι Ιωλκείς της απέδωσαν αυτό το επώνυμο λατρεύοντάς την ως πολιαδική θεότητα (IG IX2, 1122) και γι' αυτό προς τιμήν της είχαν οικοδομήσει ναό. Με την ίδρυση της Δημητριάδος, η λατρεία της μεταφέρθηκε στην πρωτεύουσα της Μαγνησίας και συνέχισε να λατρεύεται ως Ιωλκία υποδηλώνοντας ότι η λατρεία μεταφέρθηκε μαζί με τους Ιωλκείς και συνέχισε να λατρεύεται, όπως λατρευόταν και στην Ιωλκό. Ωστόσο, η λατρεία της πολιαδικής τους θεότητας αποδείχθηκε πολύ ισχυρή και ιδιαίτερο είναι το γεγονός ότι δεν έπαυσε κατά την περίοδο ίδρυσης και ακμής της Δημητριάδος, αλλά συνεχίστηκε και κυρίως αναβίωσε κατά την ύστερη ελληνιστική περίοδο. Κάτι ανάλογο συνέβη και λίγο νοτιότερα, στα Σπάλαυθρα, όπου η Άρτεμις λατρεύτηκε με το προσωνύμιο *Σωτείρα* (IG IX2, 1111), προς τιμήν της οποίας είχαν ιδρύσει ιερό στην αγορά της πόλεως. Ωστόσο, η λατρεία της θεάς και εκεί δεν έπαυσε παρά το γεγονός ότι Σπαλαυθρείς είχαν εγκατασταθεί στη Δημητριάδα κατά τον 3^ο και 2^ο αιώνα π.Χ. Τέλος, η λατρεία της Αρτέμιδος ενισχύθηκε από το Κοινό με την απόδοσή της στα νομίσματα με ή χωρίς την Αργώ. Το μόνο στοιχείο που πληροφορεί για τη λατρεία της Αρτέμιδος σε άλλες περιοχές της Μαγνησίας είναι λίγα νομίσματα από τον Ριζούντα⁶³⁴ χωρίς να συνοδεύεται από κάποιο επώνυμο, με το οποίο μπορεί να τη λάτρεψαν οι κάτοικοι αυτής της πολίχνης.

Στοιχεία που υποδηλώνουν τη λατρεία του Δία έχουν εντοπιστεί σε αρκετές περιοχές της Μαγνησίας. Η λατρεία του Δία ξεχωρίζει στο Πήλιο, στη θέση Πλιασιδί, όπου οι Μάγνητες τον λάτρεψαν με το προσωνύμιο *Ακραίος* και με αυτό το επώνυμο αποδόθηκε από τον 2^ο αιώνα π.Χ. και εξής στα νομίσματα του Κοινού των Μαγνήτων. Χαρακτηριστικό είναι ότι μαζί με τον Δία *Ακραίο* αποδόθηκαν οι μορφές των Ρωμαίων αυτοκρατόρων στα νομίσματα που κόπηκαν κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους στη Μαγνησία⁶³⁵. Αξίζει να τονιστεί ότι στη συγκρότηση του Κοινού των Μαγνήτων κατά τον 2^ο αιώνα π.Χ. γίνεται ιδιαίτερη μνεία στον ιερέα του Διός *Ακραίου* – και όχι στα ιερατεία άλλων θεοτήτων, χωρίς, ωστόσο, να είναι σαφές κατά πόσο ο ιερέας αυτός συμμετείχε στη λήψη αποφάσεων του Κοινού σχετικά με θρησκευτικά ζητήματα. Παρά το γεγονός ότι ο Δίας λατρεύτηκε στη Μαγνησία και με το

⁶³⁴ Rogers 1932, 170 αρ. 535 εικόνα 295. Decourt et al. 2004, 721. Helly 2004, 109, 123 αρ. 19-21.

⁶³⁵ Καραμεσίνη-Οικονομίδου 1962, 6, πίνακας σελίδας 9 αρ. 8. Moustaka 1983, 98 αρ. 5 και πίνακας 6.

προσωνύμιο *Μειλίχιος* – στον λόφο της Γορίτσας αποδίδοντάς του ιδιότητες συνυφασμένες με τον κάτω κόσμο – και με το επώνυμο *Ομολώιος* από τους κατοίκους του Ομολίου, μόνο ο Δίας *Ακραίος* αποδεικνύεται από τα ψηφίσματα και τα νομίσματα ότι λατρεύτηκε ιδιαίτερα στην πρωτεύουσα της Μαγνησίας. Προς τιμήν του Διός *Ακραίου* οι Μάγνητες είχαν οικοδομήσει ιερό (IG IX2, 1103. IG IX2, 1105 II. IG IX2, 1108. IG IX2, 1109. IG IX2, 1110) και κάθε χρόνο τελούσαν πομπή αποσκοπώντας στον εξευμενισμό του θεού (Ηρακλείδης απόσπ. 2.8).

Για ορισμένες θεότητες τα δημοσιευμένα στοιχεία σχετικά με τη λατρεία τους στη Μαγνησία είναι ελάχιστα. Πιο συγκεκριμένα, σχετικά με τη λατρεία του Ασκληπιού διαθέτουμε μόνο λίγες αναθηματικές επιγραφές από τη Δημητριάδα (IG IX2, 1126. IG IX2, 1124. SEG LX 587). Από αυτές ξεχωρίζει μία (SEG LX 587) που κάνει λόγο για τον ιερέα του θεού. Ωστόσο, μέχρι στιγμής δεν έχουν δημοσιευθεί στοιχεία που να υποδηλώνουν την ίδρυση Ασκληπιείου στη Δημητριάδα και γενικότερα στη Μαγνησία. Λαμβάνοντας υπ' όψιν τη συγκεκριμένη επιγραφή, το μόνο που μπορεί να υποστηριχθεί με επιφύλαξη είναι ότι πιθανόν είχε συγκροτηθεί κάποιο ιερατείο υπεύθυνο για τη λατρεία του Ασκληπιού. Το δεύτερο, επίσης, ξεχωριστό στοιχείο από τη Μαγνησία είναι η άποψη, που παρουσιάστηκε σχετικά με την αναγνώριση του θεού Ασκληπιού στα νομίσματα του Ομολίου και όχι του ήρωα Φιλοκτήτη⁶³⁶. Ωστόσο, η απουσία αναφοράς του ονόματος επάνω στα νομίσματα και γενικότερα η απουσία οποιουδήποτε στοιχείου από τη βόρεια Μαγνησία που να υποδηλώνει τη λατρεία του Ασκληπιού μάς κάνει επιφυλακτικούς σχετικά με τον ισχυρισμό ότι ο θεός λατρεύτηκε στη συγκεκριμένη περιοχή. Ανάλογα με τον Ασκληπιό και για τη θεά Δήμητρα τα στοιχεία στη βιβλιογραφία που υποδηλώνουν τη λατρεία της στην ανατολική Θεσσαλία περιορίζονται στην επιγραφή των αστυνόμων από τη Δημητριάδα, όπου σώζεται η αναφορά στην ύπαρξη Θεσμοφορίου⁶³⁷. Εκεί πιθανόν λατρεύτηκε μαζί με την Κόρη και τον Πλούτωνα, βάσει του συνόλου των ενεπίγραφων βάθρων, που έσωξαν αναφορές σε αυτούς τους θεούς⁶³⁸. Ελάχιστα στοιχεία έχουμε στη διάθεσή μας και για τη λατρεία του Διονύσου, ο οποίος θεωρείται ότι λατρεύτηκε με το προσωνύμιο *Πέλεκυς* και με σύμβολό του τον διπλό πέλεκυ, στις Παγασές, όπου οι κάτοικοι ίδρυσαν ιερό (IG IX2, 411)⁶³⁹. Παλαιότερα, είχε υποστηριχθεί από τον Αρβανιτόπουλο η άποψη ότι μπορεί οι κάτοικοι των Παγασών να μετέφεραν τη λατρεία του Διονύσου στη Δη-

⁶³⁶ <http://atlasthessalias.culture.gr/-----1.html> (ανακτήθηκε στις 5 Οκτωβρίου 2018).

⁶³⁷ Αρβανιτόπουλος 1929α, 32 αρ. 420. McDevitt 1970, 704. Mili 2015, 200.

⁶³⁸ Αρβανιτόπουλος 1916γ, 192.

⁶³⁹ Αρβανιτόπουλος 1910α, 149-150.

μητριάδα, η οποία, όμως, δεν έχει επιβεβαιωθεί μέχρι σήμερα⁶⁴⁰. Ακόμη, η λατρεία της Εννοδίας φαίνεται να έλαβε χώρα και στη Μαγνησία και από τα δημοσιευμένα στοιχεία πιθανόν μόνο στη Δημητριάδα, κοντά στο νότιο νεκροταφείο και σε κοντινή απόσταση από την πύλη. Εκεί θεωρείται ότι λατρεύτηκε η Πασικράτα, στην οποία οι Δημητριάδες είχαν αποδώσει ιδιότητες της θεάς Αφροδίτης – σύμφωνα με τον Αρβανιτόπουλο⁶⁴¹ – ή της Αρτέμιδος Εννοδίας – σύμφωνα με τη Σταματοπούλου⁶⁴² – έχοντας υποστεί συγκρητισμό η Άρτεμις με την Εννοδία. Τέλος, ελάχιστες είναι και οι δημοσιευμένες επιτύμβιες στήλες που σώζουν ανάθεση στον Ερμή *Χθόνιο*.

Μεταξύ των θεοτήτων του ελληνικού πανθέου ξεχωρίζει και η λατρεία των αιγυπτιακής καταγωγής θεοτήτων, όπως της Ίσιδος, του Σαράπιδος, του Όσιρι και του Άνουβι και η λατρεία της μητέρας των Θεών, Κυβέλης. Πιο συγκεκριμένα, οι αιγυπτιακές θεότητες λατρεύτηκαν στη Δημητριάδα, όπου θεωρείται ότι οικοδομήθηκε και Σαραπείο (IG IX2, 1107b II. IG IX2, 1133)⁶⁴³, ενώ είχε δημιουργηθεί και ιερατείο υπεύθυνο για τη λατρεία του Σαράπιδος και της Ίσιδος, όπως ο Κρίτων, γιός του Κρίτωνος (IG IX2, 1101. IG IX2, 1107). Στην περίπτωση του Σαραπείου πέρα από το σύνολο των ψηφισμάτων που ορίζουν την ανέγερσή τους σε αυτό το ιερό και των επιγραφών που σώζουν αναθέσεις προς τιμήν των αιγυπτιακών θεοτήτων, δεν έχει εντοπιστεί η ακριβής θέση του ιερού. Αναφορικά με τη λατρεία της Κυβέλης μαρτυρείται κατά τον 4^ο αιώνα π.Χ. σε ιερό προς τιμήν της στην Κοιλιάδα των Τεμπών, ενώ θεωρείται ότι και στη Δημητριάδα είχε ανεγερθεί ιερό⁶⁴⁴. Σε οικία των ελληνιστικών χρόνων και σε λουτρό της ρωμαϊκής περιόδου εντοπίστηκαν ειδώλια της θεάς⁶⁴⁵ και επιγραφές με αναθέσεις στη θεά⁶⁴⁶. Τέλος, στις «ξένες» προς τους Μάγνητες λατρείες μπορεί να ενταχθεί η λατρεία του Ηρακλή *Κυναγίδα*, η οποία εγκαταστάθηκε στη Δημητριάδα κατά την κατάληψη της Μαγνησίας από το βασίλειο των Μακεδόνων και η λατρεία των αρχηγετών και των κτιστών, που δημιουργήθηκε από τον Αντίγονο Γονατά ενσωματώνοντας, όμως, και τη λατρεία των ιδρυτών κι άλλων πόλεων της Μαγνησίας.

⁶⁴⁰ Αρβανιτόπουλος 1928, 36 και 80 όπου ονομάζει το μνημείο Μέση Ακρόπολη και γίνεται αναφορά σε αρχιτεκτονικά ανάγλυφα πιθανόν από ναό του Διόνυσου *Πελέκεως*, αντίστοιχα.

⁶⁴¹ Αρβανιτόπουλος 1915.

⁶⁴² Σταματοπούλου 2014.

⁶⁴³ Μπάτζιου-Ευσταθίου 2001, 30-31.

⁶⁴⁴ Αρβανιτόπουλος 1916α, 121. Αρβανιτόπουλος 1917α, 31 και 1917β, 121. Μπάτζιου-Ευσταθίου 1996α, 28-30. Μπάτζιου-Ευσταθίου 1996β, 227.

⁶⁴⁵ Μπάτζιου-Ευσταθίου και Τριανταφυλλοπούλου 2000, 303-304. Μπάτζιου-Ευσταθίου 2002, 30-32 εικόνες 33-36.

⁶⁴⁶ Τριανταφυλλοπούλου 2012, 344.

Ο μη εντοπισμός κεντρικού ιερού

Σύμφωνα με τον Graninger, τα περισσότερα έθνη και κοινά είχαν το καθένα κάποιο κεντρικό ιερό, κτισμένο συνήθως στην ύπαιθρο και όχι εντός του άστεως⁶⁴⁷. Κάτι ανάλογο διαπίστωσε και για την κεντρική και δυτική αρχαία Θεσσαλία, η οποία κατά τα μέσα του 2^{ου} αιώνα π.Χ. διέθετε δύο μεγάλα θεσσαλικά ιερά· το ιερό του Διός *Ελευθερίου* στη Λάρισα και το ιερό της Αθηνάς *Ιτωνίας* κοντά στη Φύλια⁶⁴⁸. Το πρώτο δημιουργήθηκε στον πρώιμο 2^ο αιώνα π.Χ. μετά από την απελευθέρωση της Θεσσαλίας από τους Μακεδόνες το 196π.Χ. και το δεύτερο ιδρύθηκε κατά την πρώιμη γεωμετρική περίοδο. Ωστόσο, βάσει των επιγραφικών και νομισματικών τεκμηρίων, στη Θεσσαλία πέρα από τον Δία *Ελευθέριο* και την Αθηνά *Ιτωνία* λατρεύτηκαν και άλλες θεότητες, για τις οποίες δεν έχουν εντοπιστεί στοιχεία, που αποδεικνύουν ότι οι αρχαίοι Θεσσαλοί είχαν οικοδομήσει κεντρικά ιερά προς τιμήν τους. Αναφορικά με τη θέση που κατείχαν αυτές οι θεότητες – Θέμις, Απόλλων *Ομόλοιος*, Δίας *Άφριος*, Δίας *Ομόλοιος*, Άρτεμις *Αγαυλαία*, Απόλλων *Κερδοίος*, Άρτεμις *Θροσία*, Διώνυσος *Κάρπιος*, Εννοδία, Δίας *Θαύλιος*, Ποσειδών *Πετραίος* – στο πάνθεον αυτής της γεωγραφικής περιοχής ο Graninger υποστήριξε ότι τα μεγάλα θεσσαλικά ιερά δεν φιλοξενούσαν τη λατρεία μιας μόνο θεότητας, αλλά περισσότερων και συνεπώς μπορεί να επρόκειτο για πολυκεντρικές λατρείες που φιλοξενούνταν σε κάθε ιερό⁶⁴⁹. Αυτή η κατάσταση για τον Graninger ίσχυε κατά την κλασική και ελληνιστική εποχή και είναι ιδιαίτερο το γεγονός ότι κάποιες από αυτές τις λατρείες παρέμειναν σταθερές και δεν μεταβλήθηκαν μετά το 196π.Χ. – υποδηλώνοντας ότι οι ίδιες θεότητες λατρεύονταν κατά τη μακεδονική κατοχή, αλλά και μετά από την απελευθέρωση της περιοχής⁶⁵⁰.

---

⁶⁴⁷ Graninger 2008, 342.

⁶⁴⁸ Bouchon 2016, 286.

⁶⁴⁹ Λατρεία πολλών θεοτήτων σε ιερό κατά την ύστερη κλασική και πρώιμη ελληνιστική περίοδο έχει τεκμηριωθεί επιγραφικά στο ιερό του Απόλλωνος *Πυθίου*, όπου σύνναοι θεοί ήταν ο Ασκληπιός, η Άρτεμις *Αγαυλαία*, η Άρτεμις *Φωσφόρος*, ο Δίας *Κεραύνιος*, ο Δίας *Ολύμπιος* και η Αφροδίτη (Τζιαφάλιας 2003, 500-501.).

⁶⁵⁰ Graninger 2008, 344.

Συμπεράσματα

Κατά τον 3^ο και 2^ο αιώνα π.Χ. παρατηρείται μια σύζευξη παλαιών και νέων λατρειών. Πιο συγκεκριμένα, από τον πρώιμο 3^ο αιώνα π.Χ., οπότε και ιδρύθηκε η Δημητριάδα με τη συμμετοχή άλλων πόλεων ή κωμών της Μαγνησίας, ως την ίδρυση του Β' και μακροβιότερου Κοινού των Μαγνήτων έχει εντοπιστεί μια διαφοροποίηση σε γεωπολιτικό επίπεδο. Όπως παρουσιάστηκε, η Δημητριάδα κατοικήθηκε από πληθυσμούς που ήρθαν με τη βία ή οικειοθελώς από διαφορετικά σημεία της τότε Μαγνησίας. Κατά τον 2^ο αιώνα π.Χ., όμως, με την ίδρυση του Κοινού των Μαγνήτων, οι πληθυσμοί της Μαγνησίας που κατά τον προηγούμενο αιώνα ήλεγχε το Μακεδονικό βασίλειο, από το 167π.Χ. και εξής βρέθηκαν υπό την εξουσία του Κοινού, όπου εκπροσωπούνταν οι περισσότερες πόλεις – αν όχι όλες – και οι δήμοι της Μαγνησίας (IG IX2, 1101. IG IX2, 1102. IG IX2, 1103. SEG XXIII 405 στίχοι 1-9). Στη στελέχωση του Κοινού πλέον συμμετείχαν κάτοικοι από όλες τις περιοχές της Μαγνησίας, καθώς και κάτοικοι από τις πόλεις και τις κόμεις που συμμετείχαν στον συνοικισμό της Δημητριάδος ορίζοντας άρχοντες και νόμους που ίσχυαν για όλη τη Μαγνησία (IG IX2, 1100B. IG IX2, 1101). Κατ' επέκταση, με την απομάκρυνση των Μακεδόνων από τη Μαγνησία, την εγκατάσταση των Ρωμαίων και την ίδρυση του Β' Κοινού, οι ανεξάρτητες κοινότητες στην ανατολική Θεσσαλία αποκτούν το δικαίωμα της αναβίωσης της λατρείας των προγονικών πολιαδικών θεοτήτων, όπως της Αφροδίτης *Παγασίτιδος* και της Αρτέμιδος *Νηλείας* (IG IX2, 1123. IG IX2, 1125) υποδηλώνοντας την ανάγκη των κοινοτήτων να θυμηθούν τους προγόνους και κυρίως τη θρησκευτική τους ταυτότητα. Κατά τον 2^ο αιώνα π.Χ. το Κοινό των Μαγνήτων τόνισε ιδιαίτερα και προώθησε τη λατρεία των πολιαδικών θεοτήτων, όπως της Αρτέμιδος *Ιωλκίας*, η μορφή της οποίας τοποθετήθηκε δίπλα στη μορφή του Διός *Ακραίου* και του Απόλλωνος *Κοροπαίου* στα νομίσματα του Κοινού μαζί με το πλοίο Αργώ, τονίζοντας τον τοπικό μύθο ή μαζί με τον Κένταυρο Χείρωνα και τον Ασκληπιό. Δίπλα σε αυτές τις θεότητες και οι αιγυπτιακής καταγωγής λατρείες απέκτησαν τον δικό τους τόπο λατρείας, το Σαραπείο (IG IX2, 1107B στίχοι 3-5). Σε αυτές τις θεότητες αξίζει να προστεθεί και η λατρεία της θεάς Αθηνάς, η οποία μαρτυρείται επιγραφικά (SEG XXXVIII 461) κατά την ύστερη ελληνιστική περίοδο. Επιπρόσθετα, στις νέες λατρείες μπορεί να συμπεριληφθεί και εκείνη των αρχηγετών και των κτιστών, η οποία μπορεί να απευθυνόταν στο μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού της Μαγνησίας. Αντίθετα, η λατρεία του Διός *Ακραίου* μπορεί να απευθυνόταν περισσότερο στην ανώτερη κοινωνική τάξη, η οποία πιθανόν ήταν πιο πιστή στις μακεδονικές αρχές. Α-

νάλογα αυτή η ελίτ πιθανόν ασπαζόταν και τη λατρεία του Ηρακλή *Κυναγίδα*, σε αντίθεση με τους πληθυσμούς των κωμών και των πολιχνών που συνέβαλαν στην ίδρυση της Δημητριάδος και πιθανόν είχαν μείνει πιστοί στις προγονικές λατρείες. Τέλος, μετά από την απομάκρυνση των Μακεδόνων αξίζει να σημειωθεί ότι μέχρι τους αυτοκρατορικούς χρόνους το Κοινό αποφάσισε να συνεχίσει να χρησιμοποιεί το μηνολόγιο που είχαν εγκαθιδρύσει οι Μακεδόνες και παράλληλα οι γιορτές συνέχισαν να τελούνται κατά την περίοδο που είχαν ορίσει οι τελευταίοι τον προηγούμενο αιώνα.

Κατά τη διάρκεια της αυτοκρατορικής εποχής, το Κοινό των Μαγνήτων τίμησε ιδιαίτερα τους Ρωμαίους αυτοκράτορες μαζί με τις πολιαδικές θεότητες. Ειδικότερα, απέδωσε στον εμπροσθότυπο των νομισμάτων τις κεφαλές των Ρωμαίων αυτοκρατόρων, τις μορφές των ευεργετών εκείνης της εποχής και ατόμων που εγγυήθηκαν την ελευθερία των Μαγνήτων από τους Ρωμαίους (IG IX2, 1134). Αυτός που τιμήθηκε ιδιαίτερα από το Κοινό των Μαγνήτων ήταν ο Ιούλιος Καίσαρ, ο οποίος έλαβε το προσωνύμιο *Αυτοκράτωρ Θεός*. Λατρεύτηκε στο συγκεκριμένο τμήμα της Θεσσαλίας έως τον 3^ο αιώνα μ.Χ., και καθ' όλη αυτή την περίοδο λατρεύτηκαν οι αυτοκράτορες που προήλθαν από τη δυναστεία των Ιουλίου-Κλαυδίων, των Φλαβίων και των Σεβήρων (IG IX2, 1134. IG IX2, 1136. IG IX2, 1137. IG IX2, 1138. SEG XXIII 449. SEG XXIII 450. SEG XXV 680. SEG XXXVII 462. SEG XXXVII 463. SEG XXXVII 474). Ξεχωρίζουν και οι τιμές προς τον αυτοκράτορα Τίτο, τον οποίο οι κάτοικοι της Δημητριάδος λάτρεψαν ως *θεό, ευεργέτη και νέο Απόλλωνα* (SEG XXIII 450 του 79-81 μ.Χ.), ενώ μέχρι σήμερα δεν έχει δημοσιευθεί άλλη επιγραφή που να ταυτίζει κάποιον Ρωμαίο αυτοκράτορα με συγκεκριμένο θεό του ελληνικού πανθέου.

Αναφορικά με τα ιερά που ιδρύθηκαν κατά την ελληνιστική και ρωμαϊκή περίοδο και με τις λατρείες που λάμβαναν χώρα στη Θεσσαλία δεν έχουν εντοπιστεί μέχρι σήμερα ιερά για πολλές θεότητες σε όλη την έκταση της αρχαίας Μαγνησίας. Πέρα από την ιδιαίτερη προώθηση της λατρείας της Αρτέμιδος *Ιωλκίας*, του Διός *Ακραιού* και του Απόλλωνος *Κοροπαίου*, για άλλες λατρείες, όπως του Ασκληπιού, της Δήμητρας, των αρχηγετών και των κτιστών, του Ηρακλή *Κυναγίδα*, των αιγυπτιακών θεοτήτων, του Διονύσου και της Εννοδίας, ελάχιστα στοιχεία έχουν δημοσιευθεί. Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι ανακτούμε κάποιες πληροφορίες με τη μελέτη των αρχαίων πηγών και των επιγραφών – αναθηματικών και ψηφισματικών – κυρίως για την ελληνιστική περίοδο. Τα δημοσιευμένα στοιχεία για τη ρωμαϊκή περίοδο, όπως αποδείχθηκε, είναι ελάχιστα και τα περισσότερα αναφέρονται στη Δημητριάδα και τις ε-

νέργειες του Κοινού των Μαγνήτων σχετικά με τη λατρεία των Ρωμαίων αυτοκρατόρων. Η εικόνα σχετικά με την εξέλιξη της λατρείας αυτή την εποχή στη Μαγνησία δεν είναι πλήρης, καθώς πέρα από τη Δημητριάδα δεν είναι γνωστά άλλα στοιχεία για τις θεότητες που λατρεύτηκαν σε άλλες κώμες ή πόλεις, και για το κατά πόσο η διοίκηση του Β' Κοινού των Μαγνήτων ενεπλάκη στη διαμόρφωση του λατρευτικού τομέα σε άλλες περιοχές εκτός της Δημητριάδος. Για τις λατρείες που εγκαθιδρύθηκαν κατά τον 3^ο και τον 2^ο αιώνα π.Χ. στη Δημητριάδα και σε άλλες πόλεις της Μαγνησίας, δεν είναι γνωστό σε αρκετές περιπτώσεις κατά πόσο οι λατρείες αυτές αναβίωσαν ή συνέχισαν να υφίστανται κατά τη ρωμαϊκή περίοδο ή όχι. Συνεπώς δεν είναι εύκολο να προβούμε σε ασφαλή συμπεράσματα για τη λατρεία του κάθε θεού στη Μαγνησία ιδιαίτερα κατά τη ρωμαϊκή εποχή.

Εξετάζοντας τα ιερά ανά περιοχή στη Μαγνησία μπορεί να υποστηριχθεί εξαρχής ότι σε κάποιες περιοχές αναπτύχθηκαν πολλά και σημαντικά ιερά που επιβίωσαν για πολλούς αιώνες, ενώ αλλού τα ευρήματα είναι ελάχιστα. Πιο συγκεκριμένα, το μαντείο του Απόλλωνα στην Κορόπη επιβίωσε από τον 6^ο αιώνα π.Χ. έως και τον 3^ο αιώνα μ.Χ. και μάλιστα σύμφωνα με το ψήφισμα IG IX2, 1109 το Κοινό των Μαγνήτων μερίμνησε και για την ευκοσμία του κατά τον 2^ο αιώνα π.Χ. τονίζοντας με αυτόν τον τρόπο τη σημασία του για το Κοινό και τη Μαγνησία. Παράλληλα, η λατρεία του Απόλλωνος *Κοροπαίου* ενισχύθηκε με την απεικόνισή του στα νομίσματα των Μαγνήτων από τον 2^ο π.Χ. έως και τον 3^ο αιώνα μ.Χ. Κάτι ανάλογο συνέβη και με τη λατρεία της Αρτέμιδος *Ιωλκίας*. Μπορεί η λατρεία της να μεταφέρθηκε από την Ιωλκό στη Δημητριάδα, αλλά κατά την καταστροφή του 120 π.Χ. η λατρεία της αναβίωσε στην Ιωλκό τονίζοντας και σε αυτή την περίπτωση ότι οι Μάγνητες τιμούσαν ιδιαίτερα την Αρτέμιδα, την οποία απέδωσαν μαζί με τον Απόλλωνα στα νομίσματά τους. Με επιφύλαξη θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι κάτι τέτοιο συνέβη και στην κορυφή του Πηλίου με τη λατρεία του Διός *Ακραίου* και του Κένταυρου Χείρωνα. Από τη μελέτη των νομισμάτων αποδεικνύεται ότι αμφότεροι συνέχισαν να λατρεύονται από τους Μάγνητες, αλλά δεν επιβεβαιώνεται κατά πόσο συνέχισαν να τελούν κάθε χρόνο πομπή προς τιμήν του θεού μέχρι το ιερό του στο Πήλιο.

Για κάποιες θεότητες, θα μπορούσε να υποστηριχθεί με επιφύλαξη είτε ότι η λατρεία τους δεν εγκαθιδρύθηκε στη Μαγνησία, είτε το Κοινό των Μαγνήτων δεν τις ενίσχυσε – ίσως γιατί δεν ταίριαζαν με τον χαρακτήρα του θρησκευτικού τοπίου που είχαν διαμορφώσει – ή δεν έχουν εντοπιστεί μέχρι στιγμής στοιχεία που να επιβεβαιώνουν την εδραίωση αυτών των λατρειών στην ανατολική Θεσσαλία. Πιο συγκεκρι-

κριμένα, για τη λατρεία των αρχηγετών και των κτιστών και για τις αιγυπτιακές θεότητες – ειδικότερα τη λατρεία του Σάραπη – πιστεύεται ότι στη Δημητριάδα είχαν οικοδομηθεί ιερά και αυτό επιβεβαιώνεται μέσω των επιγραφών. Η μεν πρώτη λατρεία άκμασε κατά τον 3^ο αιώνα π.Χ., ενώ η δεύτερη κατά τον 2^ο αιώνα π.Χ. Ωστόσο, οι μέχρι σήμερα δημοσιευμένες πληροφορίες για τη θέση αυτών των ιερών αποτελούνται περισσότερο από υποθέσεις ορισμένων μελετητών σε συνδυασμό με την εύρεση κάποιων διάσπαρτων αρχιτεκτονικών καταλοίπων, ενώ δεν γνωστοποιούνται στοιχεία σχετικά με το κατά πόσο οι λατρείες αυτές υφίσταντο στη Δημητριάδα κατά την ύστερη ελληνιστική περίοδο και τους αυτοκρατορικούς χρόνους. Σε αυτό μπορεί να προστεθεί και η λατρεία της Κυβέλης, η οποία μαρτυρείται ελάχιστα σε οικιστικά περιβάλλοντα ελληνιστικής και ρωμαϊκής περιόδου, αλλά μέχρι στιγμής δεν έχουν αποκαλυφθεί περισσότερα στοιχεία – στοιχεία σχετικά με ιερό ή βωμό προς τιμήν της – που να αποδεικνύουν την εγκαθίδρυση της λατρείας στη Δημητριάδα και την ενίσχυσή της από το Κοινό παρά το γεγονός ότι στην Κοιλιάδα των Τεμπών είχε ιδρυθεί ιερό. Κάτι ανάλογο μπορεί να υποστηριχθεί και για τη λατρεία της Δήμητρας μαζί με την Κόρη και τον Πλούτωνα στο Θεσμοφόριο, που θα πρέπει να είχε οικοδομηθεί στη Δημητριάδα, σύμφωνα με το ψήφισμα των αστυνόμων. Ο μη εντοπισμός αρχιτεκτονικών καταλοίπων στη θέση που εντοπίστηκε το ψήφισμα δεν βοηθά στη συναγωγή συμπερασμάτων σχετικά με τη λατρεία αυτών των θεοτήτων και ειδικά της Δήμητρας στη Δημητριάδα.

Πέρα από τη συνέχιση της έρευνας, όμως, στο πεδίο της μελέτης των θεοτήτων και των ιερών στη Μαγνησία, της ελληνιστικής και πρωτίστως της ρωμαϊκής περιόδου στις θέσεις που παρουσιάστηκαν, αλλά και στις αποθήκες της Εφορείας Μαγνησίας για περαιτέρω αποκάλυψη αδημοσίευτου υλικού, η έρευνα θα μπορούσε να συνεχιστεί στο σύνολο της αρχαίας Θεσσαλίας προβαίνοντας σε συγκριτική μελέτη και παρουσίαση των ιερών και των λατρειών της Θεσσαλίας. Με αυτόν τον τρόπο θα μπορούσαμε να γνωρίσουμε τις αλλαγές στο θρησκευτικό τοπίο στη Θεσσαλία κατά την περίοδο εγκατάστασης των Ρωμαίων έως και τον ύστερο 3^ο αιώνα μ.Χ. σε σχέση με το πολιτικό σύστημα που ίσχυε σε κάθε χρονική περίοδο στη Θεσσαλία. Αξίζει, τέλος, να τονιστεί ότι πρέπει η έρευνα να συνεχιστεί σχετικά με την εξέλιξη του λατρευτικού τοπίου κατά τη ρωμαϊκή περίοδο στη Μαγνησία – πέρα από τα όρια της Δημητριάδος – και γενικότερα στη Θεσσαλία.

Συντομογραφίες

Ελληνόγλωσσες

ΑΑΑ: Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών

ΑΔ: Αρχαιολογικόν Δελτίον

ΑΕ: Αρχαιολογική Εφημερίς

ΠΑΕ: Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας

Ξενόγλωσσες

AntCl: L'Antiquité Classique

AR: Archaeological Reports

CID: Corpus des inscriptions de Delphes, I-IV

IG: Inscriptiones Graecae

RPhil: Revue de philologie, de littérature et d'histoire anciennes

SEG: Supplementum Epigraphicum Graecum

ZPE: Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

Αβαγιανού, Α. 2002. «Ἐρμῆ χθονίω: Θρησκεία και άνθρωπος στη Θεσσαλία», Αβαγιανού, Α. (επιμ.), *Λατρείες στην περιφέρεια του αρχαίου ελληνικού κόσμου*, Αθήνα, 65-111.

Αγνουσιώτης, Δ., Αλεξάνδρου, Σ. και Βουζαζάκης, Κ. (υπό έκδοση). «Νεότερες έρευνες στην περιοχή της αρχαίας Κορόπης», *Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης 5^{ου} Αρχαιολογικού Έργου Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας, Βόλος 26 Φεβρουαρίου-1 Μαρτίου 2015*, Βόλος.

Αδρύμη-Σισμάνη, Β. 1992. «Μηλίνα», *ΑΔ* 4 (1987), 270.

Αξενίδης, Θ. 1947. *Η Πελασγίς Λάρισα και η αρχαία Θεσσαλία (κοινωνική και πολιτική ιστορία). Α΄ Μέχρι της Μακεδονικής ηγεμονίας*, Αθήναι.

Αρβανιτόπουλος, Α. 1907. «Ανασκαφή εν Θεσσαλία», *ΠΑΕ* 1906, 123-130.

Αρβανιτόπουλος, Α. 1908. «Εν τη κοιλάδι Μπούφα. Ιερόν Κοροπαίου Απόλλωνος», *ΠΑΕ* 1907, 175.

Αρβανιτόπουλος, Α. 1909. «Ανασκαφαί και έρευναι εν Σικυώνι και Θεσσαλία: Αι Παγασαί κατά την Ρωμαϊκήν και Βυζαντινήν περίοδον», *ΠΑΕ* 1908, 220-221.

Αρβανιτόπουλος, Α. 1910α. «Ανασκαφαί εν Παγασαίς», *ΠΑΕ* 1909, 137-155.

Αρβανιτόπουλος, Α. 1910β. «Ανασκαφαί παρά την Ιωλκόν: η θέσις και ιστορία της Ιωλκού», *ΠΑΕ* 1909, 155-158.

Αρβανιτόπουλος, Α. 1910γ. «Ανασκαφαί και έρευναι εν Αμφαναίς», *ΠΑΕ* 1909, 162-170.

Αρβανιτόπουλος, Α. 1911α. «Εν Ιωλκώ – Ναός Ιωλκίας Αρτέμιδος», *ΠΑΕ* 1910, 168-172.

Αρβανιτόπουλος, Α. 1911β. «Εν Ομολίω – Ναός επί της ακροπόλεως», *ΠΑΕ* 1910, 188-189.

Αρβανιτόπουλος, Α. 1911γ. «Μαγνησία πόλις. Βυζαντιακαί κλπ. αρχαιότητες εν Χόρτω, Μπάου, Αργαλαστή, Λυφοκάστρω, Αφύσσω, Σπάλαυθρα, Κορόπη», *ΠΑΕ* 1910, 219-226.

- Αρβανιτόπουλος, Α. 1912α. «Εν Ομολῳ – Ο ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως ναός», *ΠΑΕ* 1911, 284-287.
- Αρβανιτόπουλος, Α. 1912β. «Ανασκαφαί καὶ ἐρευναι ἐν Θεσσαλίᾳ κατὰ τὸ ἔτος 1911. Ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ Πηλίου», *ΠΑΕ* 1911, 305-315.
- Αρβανιτόπουλος, Α. 1913. «Εν Παγασαίς», *ΠΑΕ* 1912, 154-229.
- Αρβανιτόπουλος, Α. 1915. «Γ' Ἀρχαιολογικὴ περιφέρεια», *ΑΔ* 1, 56-59.
- Αρβανιτόπουλος, Α. 1916α. «Συνοπτικὴ ἐπισκόπησις: Ἐν Θεσσαλίᾳ», *ΑΕ* 1916, 121.
- Αρβανιτόπουλος, Α. 1916β. «Εν Δημητριάδι», *ΠΑΕ* 1915, 159-164.
- Αρβανιτόπουλος, Α. 1916γ. «Εν Δημητριάδι», *ΠΑΕ* 1915, 178-194.
- Αρβανιτόπουλος, Α. 1917α. «Ἐκθεσις τῶν πεπραγμένων τῆς Ἐταιρείας κατὰ τὸ ἔτος 1916», *ΠΑΕ* 1916, 27-39.
- Αρβανιτόπουλος, Α. 1917β. «Συνοπτικὴ ἐπισκόπησις: ἐν Θεσσαλίᾳ», *ΑΕ* 1916, 121.
- Αρβανιτόπουλος, Α. 1921. «Ανασκαφαί καὶ ἐρευναι ἐν Ἀργολίδι καὶ Θεσσαλίᾳ: 2) Ἐπιγραφικὰ μαρτύρια περὶ τοῦ ἱεροῦ τῆς Πασικράτας», *ΠΑΕ* 1920, 21-25.
- Αρβανιτόπουλος, Α. 1928. *Γραφαὶ Στήλαι Δημητριάδος-Παγασών*, Ἀθήναι.
- Αρβανιτόπουλος, Α. 1929α. «Ἀστυνόμων Δημητριάδος γνώμη», *Πολέμων Α'*, 32-43.
- Αρβανιτόπουλος, Α. 1929β. «Ἀνδριάς γυμνασιάρχῃσαντος ἐν Δημητριάδι», *Πολέμων Α'*, 126-128.
- Αρβανιτόπουλος, Α. 1929γ. «Ἀνδριάντες Γαΐου Καιλίου Ρούφου καὶ Γαΐου Ιουλίου Καίσαρος ἐν Δημητριάδι», *Πολέμων Α'*, 201-206.
- Αρβανιτόπουλος, Α. 1929δ. «Ἡ Θροσία Ἄρτεμις τῶν Λαρισαίων καὶ αὐτὴ νευβεύσασαι», *Πολέμων Α'*, 249-251.
- Βήτος, Γ. καὶ Εξάρχου, Ρ. (υπὸ ἐκδόση). «Τὸ παιχνίδι στὴν ἀρχαία Θεσσαλία μέσα ἀπὸ τὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα», *8^ο Συνέδριο Λαρισαϊκῶν Σπουδῶν, Λάρισα, 6-7.12.2014*.
- Βήτος, Γ. καὶ Πανάγου, Μ. 2009. «Ἡ κεραμεικὴ ἀπὸ τὸ ἱερό τοῦ Απόλλωνος στὸ Σωρό: προκαταρκτικὴ μελέτη», *Πρακτικὰ ἐπιστημονικῆς συνάντησης 2^{οῦ} Ἀρχαιολογικοῦ Ἔργου Θεσσαλίας καὶ Στερεᾶς Ἑλλάδας, Βόλος 16-19 Μαρτίου 2006*, Βόλος, 309-328.

Βήτος, Γ. και Πανάγου, Μ. 2012. «Μικρά ευρήματα από το ιερό του Απόλλωνος στο Σωρό: προκαταρκτική μελέτη», *Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης 3^{ου} Αρχαιολογικού Έργου Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας, Βόλος 12-15 Μαρτίου 2009*, Βόλος, 315-330.

Βουζαζάκης, Κ., Αδρύμη, Β., Μακρή-Σκοτινιώτη, Θ., Μαλακασιώτη, Ζ., Γεωργίου, Ρ. και Γιαννούλου, Ε. 2002. «Ανάδειξη της αρχαίας πόλης πάνω στο λόφο της Γορίτσας. Πρόταση για τη δημιουργία ενός κόμβου πληροφόρησης για το ευρύτερο οικοπολιτιστικό δίκτυο της Μαγνησίας», Δημόγλου, Α. (επιμ.), *Μνημεία της Μαγνησίας, Πρακτικά Συνεδρίου «Ανάδειξη του διαχρονικού μνημειακού πλούτου του Βόλου και της ευρύτερης περιοχής, Βόλος 11-13 Μαΐου 2001*, Βόλος, 20-27.

Burkert, W. 1993. *Αρχαία Ελληνική θρησκεία: Αρχαϊκή και Κλασσική Εποχή*, Αθήνα.

Γιαννόπουλος, Ν. 1931. «Επιγραφαι Θεσσαλίας», *ΑΕ 1931*, Αθήναι, 175-179.

Δάφφα-Νικονάνου, Α. 1973. *Θεσσαλικά ιερά Δήμητρος και κοροπλαστικά αναθήματα*, Βόλος.

Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, Α. 2000. *Θεσσαλικές επιγραφές σε τοπικό αλφάβητο*, Θεσσαλονίκη: διδακτορική διατριβή.

Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, Α. και Μουστάκα, Α. 2004. «Συμβολή στη μελέτη της νομισματικής κυκλοφορίας στην πόλη των Φερών κατά την ελληνιστική εποχή», *Οβολός 7, Πρακτικά Συνεδρίου της Γ' Επιστημονικής Συνάντησης, Το νόμισμα στο θεσσαλικό χώρο / Coins in the Thessalian Region*, Αθήνα, 491-514.

Δραγούμης, Σ. 1910. «Ανάθημα Αρτέμιτι Πασικράται εν Αμβρακίαι», *ΑΕ 1910*, 397-398.

Gérard, L. 2002. «Ένα ιερό του Πλούτωνα στην πηγή Μάτι», *Η Λάρισα. Όψεις της Ιστορίας της περιοχής, Πρακτικά 4^{ου} Συνεδρίου Λαρισαϊκών Σπουδών, Λάρισα 12-13 Απριλίου 1997*, Λάρισα, 107-124.

Θεοχάρης, Δ. 1960. «Ερευναι εν Δημητριάδι Ι», *Θεσσαλικά Γ'*, 57-85.

Θεοχάρης, Δ. 1963. «Αρχαιότητες και μνημεία Θεσσαλίας – Ναός Αρτέμιδος Ιωλκίας – Ιερά Αγορά – Ιερόν επί του υπεράνω του θεάτρου λόφου», *ΑΔ 17*, 172-173.

Θεοχάρης, Δ. και Χουρμουζιάδης, Γ. 1969. «Τυχαιά ευρήματα – περισυλλογαί και παραδόσεις αρχαίων: Δημητριάς», *ΑΔ 23* (1968), 269.

Ιντζεσίλογλου, Μπ. 1994. «Ιστορική τοπογραφία της περιοχής του κόλπου του Βόλου», *Θεσσαλία: Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας, 1975-1990, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Λυών 17-22 Απριλίου 1990*, Αθήνα, 31-56.

Ιντζεσίλογλου, Μπ. 1996. «Ο συνοικισμός και η πολιτική οργάνωση της Δημητριάδας και του Κοινού των Μαγνήτων κατά την ελληνιστική περίοδο», Κονταξή, Ε. (επιμ.), *Αρχαία Δημητριάδα: Η διαδρομή της στον χρόνο*, Βόλος, 91-111.

Ιντζεσίλογλου, Μπ. 2004. «‘Θησαυρός’ αργυρών νομισμάτων από το αρχαίο θέατρο Δημητριάδος», *Οβολός 7, Πρακτικά Συνεδρίου της Γ’ Επιστημονικής Συνάντησης, Το νόμισμα στο θεσσαλικό χώρο/ Coins in the Thessalian Region*, Αθήνα, 457-478.

Ιντζεσίλογλου, Μπ. 2011. «Το αρχαίο θέατρο Δημητριάδος», Αδρύμη-Σισμάνη, Β. (επιμ.), *Αρχαία θέατρα στη Θεσσαλία. Πρακτικά Ημερίδας*, Βόλος, 33-47.

Καραμεσίνη-Οικονομίδου, Μ. 1962. «Νομίσματα ανασκαφών Θεσσαλίας», *Θεσσαλικά Δ’*, Βόλος, 3-15.

Κραβαρίτου, Σ. 2008. «Μηχανισμοί διαμόρφωσης ιστορικής μνήμης στη Θεσσαλία των Κλασικών και Ελληνιστικών Χρόνων», *Πρακτικά 1^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας και Πολιτισμού Θεσσαλίας, Λάρισα 9-11 Νοεμβρίου 2006*, Λάρισα, 177-183.

Κραβαρίτου, Σ. 2009. «Η οργάνωση των «ημερολογίων» στην αρχαία Ελλάδα. Θεσσαλικά δεδομένα», *Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης του 2^{ου} Αρχαιολογικού Έργου Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας, Βόλος 16-19 Μαρτίου 2006*, Βόλος, 245-255.

Κραβαρίτου, Σ. 2010. «Αρχαίες λατρείες και μύθοι της περιοχής των εκβολών του Πηνειού», Γουλούλης, Στ. και Σδρόλια, Στ. (επιμ.), *Άγιος Δημήτριος Στομίου: Ιστορία – τέχνη – ιστορική γεωγραφία του μοναστηριού και της περιοχής των εκβολών του Πηνειού*, Λάρισα, 419-432.

Κραβαρίτου, Σ. 2011. «Ημερολόγια της Αρχαίας Θεσσαλίας», *Θεσσαλικά Μελετήματα 1*, 113-128.

Κραβαρίτου, Σ. 2012. «Μηχανισμοί διαμόρφωσης εθνικής ταυτότητας στη Θεσσαλία και Βοιωτία των Κλασικών και Ελληνιστικών Χρόνων», *Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης του 3^{ου} Αρχαιολογικού Έργου Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας, Βόλος 12-15 Μαρτίου 2009*, Βόλος, 505-514.

Κραβαρίτου, Σ. 2015. «Κοινόν και Αυτοκράτωρ Θεός στην ανατολική Θεσσαλία», *Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης του 4^{ου} Αρχαιολογικού Έργου Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας, Βόλος 15-18 Μαρτίου 2012*, Βόλος, 283-291.

Κωστάκη, Λ. 2008. «Πάντα πλήρη θεῶν εἶναι: παρόδια ιερά στὴν ἀρχαία Ἀθήνα», Ματθαίου, Α.Π. και Polinskaya, I. (επιμ.), *Μικρός Ιερομνήμων. Μελέτες εις μνήμην Michael H. Jameson*, Αθήνα, 145-166.

Λεβέντη, Ι. 2009. «Τα γλυπτά αναθήματα από το ιερό στη θέση Σωρός και η συμβολή τους στην ταύτιση της λατρευόμενης θεότητας», *Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης 2^{ου} Αρχαιολογικού Έργου Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας, Βόλος 16-19 Μαρτίου 2006*, Βόλος, 295-308.

Λεβέντη, Ι. 2012. «Τα πήλινα ειδώλια από το ιερό του Απόλλωνος στη θέση Σωρός Μαγνησίας», *Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης 3^{ου} Αρχαιολογικού Έργου Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας, Βόλος 12-15 Μαρτίου 2009*, Βόλος, 299-313.

Λεβέντη, Ι. 2018. «Πήλινα αρχιτεκτονικά μέλη και γλυπτά από δύο θεσσαλικά ιερά του Απόλλωνος: Ιερό του Απόλλωνος στον Σωρό Μαγνησίας και ιερό του Απόλλωνος Κοροπαίου στη Μαγνησία», Μουστάκα, Α. (επιμ.), *Πήλινα γλυπτά και κεραμώσεις: Νέα ευρήματα & νέες προοπτικές, Πρακτικά ημερίδας στη Βρετανική Σχολή Αθηνών 15 Μαΐου 2015*, Αθήνα, 127-140.

Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Μ. 1994. *Λαξευτοί θαλαμωτοί τάφοι της Πέλλας*, Αθήνα.

Λώλος, Γ. 2009. «Δημητριάς στη Θεσσαλία και την Πελοπόννησο: μια συγκριτική προσέγγιση», *Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης 1^{ου} Αρχαιολογικού Έργου Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας, Βόλος 27.2-2.3.2006*, Βόλος, 171-183.

Μαζαράκης-Αινιάν, Α. 2009. «Ανασκαφή ιερού των αρχαϊκών-κλασικών χρόνων στη θέση «Σωρός» (2004-2005)», *Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης 2^{ου} Αρχαιολογικού Έργου Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας, Βόλος 16-19 Μαρτίου 2006*, Βόλος, 269-294.

Μαζαράκης-Αινιάν, Α. 2011. «Το ιερό του Απόλλωνος στο «Σωρό» Μαγνησίας», Βαλαβάνης, Π. (επιμ.), *Ταξιδεύοντας στην κλασική Ελλάδα, Τόμος προς τιμήν του καθηγητή Πέτρου Θέμελη*, Αθήνα, 143-170.

- Μαζαράκης-Αινιάν, Α. 2012. «Ανασκαφικές έρευνες στο ιερό του Απόλλωνος στο Σωρό (2006-2008)», *Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης 3^{ου} Αρχαιολογικού Έργου Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας, Βόλος 12-15 Μαρτίου 2009*, Βόλος, 287-298.
- Μαράντου, Ε. «Λατρείες και λατρευτικοί χώροι στη Θεσσαλία κατά την αρχαιότητα: Από τη μυθολογία στην ιστορία», *Πρακτικά 1^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας και Πολιτισμού της Θεσσαλίας, Λάρισα 9-11 Νοεμβρίου 2006*, Λάρισα, 161-167.
- Marzollf, P. 1996. «Η πολεοδομική εξέλιξη και τα κυριότερα αρχιτεκτονικά έργα της περιοχής της Δημητριάδας», Κονταξή, Ε. (επιμ.), *Αρχαία Δημητριάδα: Η διαδρομή της στον χρόνο*, Βόλος, 47-73.
- Μπάτζιου-Ευσταθίου, Α. 1996α. «Δημητριάδα», Κονταξή, Ε. (επιμ.), *Αρχαία Δημητριάδα: Η διαδρομή της στον χρόνο*, Βόλος, 11-46.
- Μπάτζιου-Ευσταθίου, Α. 1996β. «Δημητριάδα: Οικόπεδο Ζέρβα», *ΑΔ* 44 (1989), 227-228.
- Μπάτζιου-Ευσταθίου, Α. 2000. «Εργασίες στο Ανάκτορο Δημητριάδος 1991-1997», *Το Έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων και Νεωτέρων Μνημείων του ΥΠ.ΠΟ. στη Θεσσαλία και στην ευρύτερη περιοχή της (1990-1998), 1^η επιστημονική συνάντηση*, Βόλος Μάιος 1998, Βόλος, 293-300.
- Μπάτζιου-Ευσταθίου, Α. 2001. *Δημητριάς*, Αθήνα.
- Μπάτζιου-Ευσταθίου, Α. 2002. *Αρχαία Δημητριάδα*, Αθήνα.
- Μπάτζιου-Ευσταθίου, Α. και Πίκουλας, Γ.Α. 2004-2009. «Απελευθερωτική επιγραφή από τη Δημητριάδα», *ΗΟΡΟΣ* 17-21, 449-454.
- Μπάτζιου-Ευσταθίου, Α. 2010. «Λατρείες Δήμητρας και Κόρης στη Δημητριάδα», Λεβέντη, Ι. και Μητσοπούλου, Χ. (επιμ.), *Ιερά και λατρείες της Δήμητρας στον αρχαίο ελληνικό κόσμο: Πρακτικά επιστημονικού συμποσίου*, Βόλος, 179-199.
- Μπάτζιου-Ευσταθίου, Α. και Πίκουλας, Γ.Α. 2010-2013. «Ψήφισμα του Κοινού των Μαγνήτων», *ΗΟΡΟΣ* 22-25, 343-350.
- Μπάτζιου-Ευσταθίου, Α., Τουφεξής, Γ. και Εξάρχου, Ρ. (υπό έκδοση). «Ιερό της Μητέρας των Θεών στην Κοιλάδα των Τεμπών», *Ιερά και λατρείες στην αρχαία Θεσσαλία/ Sanctuaries and Cults in ancient Thessaly, British School at Athens* 30.11-01.12.2012.

- Μπάτζιου-Ευσταθίου, Α. και Τριανταφυλλοπούλου, Π. 2000. «Νεότερα δεδομένα από τον Αρχαιολογικό χώρο της Δημητριάδος», *Πρακτικά 1^{ης} Επιστημονικής Συνάντησης 'Το Έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων και Νεωτέρων Μνημείων του ΥΠ.ΠΟ. στη Θεσσαλία και την ευρύτερη περιοχή της (1990-1998)'*, Βόλος, 301-307.
- Παπαχατζής, Ν.Δ. 1958α. «Το Μακεδονικό ανάκτορο της Δημητριάδας», *Θεσσαλικά Α'*, 16-26.
- Παπαχατζής, Ν. 1958β. «Η Πασικράτα της Δημητριάδας», *Θεσσαλικά Α'*, 50-65.
- Παπαχατζής, Ν. 1960. «Η Κορόπη και το ιερό του Απόλλωνα», *Θεσσαλικά Γ'*, 3-24.
- Παπαχατζής, Ν. 1986. «Μύθοι και αρχαιότερες λατρείες της Θεσσαλικής Μαγνησίας», *ΑΕ* 1984, 130-150.
- Παπαχατζής, Ν. 1987α. *Η θρησκεία στην αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα.
- Παπαχατζής, Ν. 1987β. «Θεσσαλικές προολυμπιακές θεότητες του κάτω κόσμου», *ΑΕ* 1985, 45-56.
- Ρακατσάνης, Κ. και Τζιαφάλιας, Αθ. 1997. *Λατρείες και ιερά στην αρχαία Θεσσαλία: Α' Πελασγιώτις*, Ιωάννινα.
- Σκαφιδά, Ε. 2012. «Το Κάστρο – Παλαιά Βόλου κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους», *Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης 3^{ου} Αρχαιολογικού Έργου Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας, Βόλος 12-15 Μαρτίου 2009*, Βόλος, 365-372.
- Stählin, Fr. 2008. *Η αρχαία Θεσσαλία: Γεωγραφική και ιστορική περιγραφή της Θεσσαλίας κατά τους αρχαίους ελληνικούς και ρωμαϊκούς χρόνους*, Θεσσαλονίκη.
- Τζιαφάλιας, Αθ. 2003. «Ανασκαφικές εργασίες – Νομός Λαρίσης, Περραιβική Τρίπολη: Πύθιο», *ΑΔ* 52 (1997), 499-501.
- Τουφεξής, Γ., Μπάτζιου-Ευσταθίου, Α., Εξάρχου, Ο., Παπαντώνης, Θ., Βήτος, Γ., Παπανικολάου, Ελ. και Κριτσίλα, Α. 2016. «Ανασκαφική έρευνα στην Κοιλάδα των Τεμπών στο πλαίσιο της κατασκευής της Ν.Ε.Ο. Αθηνών-Θεσσαλονίκης (ΠΑΘΕ)», *Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης 4^{ου} Αρχαιολογικού Έργου Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας, Βόλος, 15-18.3.2012*, 265-274.

Τριανταφυλλοπούλου, Π. 2012. «Η Δημητριάδα και η ευρύτερη περιοχή της κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους», *Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης 3^{ου} Αρχαιολογικού Έργου Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας, Βόλος 12-15 Μαρτίου 2009*, Βόλος, 341-349.

Τσιάκα, Α., Βήτος, Γ. και Εξάρχου, Ο. (υπό έκδοση). «Τέμπη. Πέρασμα από τη Θεσσαλία προς τη Μακεδονία και τη νότια Ελλάδα. Η μαρτυρία μέσα από τα νομίσματα και τα νεότερα ανασκαφικά δεδομένα από τη θέση «Χάνι της Κοκκώνας» στην κοιλάδα των Τεμπών», *Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης 5^{ου} Αρχαιολογικού Έργου Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας, Βόλος, 26.2-1.3.2015*.

Χουρμουζιάδης, Γ.Χ. 1968. «Τυχαιά ευρήματα: 4. Δημητριάς», *ΑΔ* 21 (1966), 257.

Χρυσοστόμου, Π. 1994α. «Εν(ν)οδία, Ενοδία Εκάτη, Εκάτη Ενοδία», *Θεσσαλία. Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας, 1975-1990, αποτελέσματα και προοπτικές. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Λυών 17-22 Απριλίου 1990*, τόμος Β', Αθήνα, 339-346.

Χρυσοστόμου, Π. 1994β. «Η λατρεία του Διόνυσου στη Θεσσαλία και ειδικότερα στις Φερέες», *Υπέρεια, Πρακτικά Β' Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας», Βελεστίνο 2-4 Οκτωβρίου 1992, Μέρος Α'*, Αθήνα, 113-148.

Χρυσοστόμου, Π. 1996. «Η λατρεία του Δία ως καιρικού θεού στη Θεσσαλία και τη Μακεδονία», *ΑΔ* 44 (1989), 21-72.

Χρυσοστόμου, Π. 1998. *Η θεσσαλική θεά Εν(ν)οδία ή Φεραία θεά*, Αθήνα.

Χρυσοστόμου, Π. 2001. «Μια αναθηματική στήλη στην Εννοδία Κορουτάρρα. Συμβολή στη μελέτη της θεσσαλικής θεάς Εννοδίας ή Φεραίας», *Μουσείο Μπενάκη* 1, Αθήνα, 11-20.

Χρυσοστόμου, Π. 2002. «Νέα στοιχεία λατρείας για τη θεσσαλική θεά Εν(ν)οδία ή Φεραία θεά», *Υπέρεια, Πρακτικά Γ' Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας», Βελεστίνο 2-5 Οκτωβρίου 1997*, Αθήνα, 203-228.

Ξενόγλωσση

Batziau-Efstathiou, A. και Pikoulas, Y. 2006. "A Senatus Consultum from Demetrias", *Inscriptions and History of Thessaly – New Evidence: Proceedings of the International Symposium in honor of Professor Christian Habicht*, Βόλος, 79-89.

- Bakhuizen, S.C. 1972. "Renewed investigation of Goritsa, the military base of the Macedonian kings near Demetrias (Thessaly)", *AAA* 5, 485-495.
- Bakhuizen, S.C. 1977. "Goritsa, a new survey", *AA* 27 (1972), 396-408.
- Bakhuizen, S.C. 1987. "Magnesia unter Makedonischer Suzeränität", Bakhuizen, S.C., Gschnitzer, F., Habicht, C. και Marzolff, P. (επιμ.), *Demetrias V: Die deutschen archäologischen Forschungen in Thessalien*, Bonn, 319-338.
- Bakhuizen, S.C. 1992. *A Greek City of the Fourth Century B.C. by the Goritsa Team*, Roma.
- Bakhuizen, S.C. 1994. "Sixty-five years of Magnesian research, 1924-1989", *La Thessalie: Quinze années de recherches archéologiques, 1975-1990, Actes du colloque international, Lyon 17-22 Avril 1990*, Athènes, 21-30.
- Béquignon, Y. 1935. "Études Thessaliennes: VII. Inscriptions de Thessalie", *BCH* 59, 36-77.
- Bouchon, R. 2008. "L'ère auguste: ébauche d'une histoire politique de la Thessalie sous Auguste", *BCH* 132, 427-471.
- Bouchon, R. 2016. "Les Thessaliens et le culte des empereurs de Rome: tradition, integration, polycentrisme et jeu d'échelles", Kolb, A. και Vitale, M. (επιμ.), *Kaiserkult in den Provinzen des römischen Reiches – Organisation, Kommunikation und Repräsentation*, Berlin – Boston, 285-307.
- Bourguet, É. 1900. "Inscriptions de Delphes. Les comptes sous Caphis et sous Théon. La chronologie delphique sous Alexandre", *BCH* 24, 463-509.
- Brulé, P. 1997. "La Macedoine et les rites d'initiation", *Kernos* 10, 319-330.
- Chanotis, A. 2009. "The Dynamics of Rituals in the Roman Empire", Hekster, O., Schmidt-Hofner, S. και Witschel, C. (επιμ.), *Ritual Dynamics and Religious Change in the Roman Empire. Proceedings of the Eighth Workshop of the International Network Impact of Empire, Heidelberg July 5-7 2007*, Leiden, 3-29.
- Chanotis, A. 2012. "Public Subscriptions and Loans as Social Capital in the Hellenistic City: Reciprocity, Performance, Commemoration", Matzavou P. και Papazarkadas N. (επιμ.), *Epigraphical Approaches to the Post-Classical Polis, Fourth Century BC to Second Century AD*, Oxford (OUP), 89-106.

Chaniotis, A. 2013. "Processions in Hellenistic cities. Contemporary discourses and ritual dynamics", Alston, R., Van Nijf, O.M. και Williamson, C. (επιμ.), *Cults, Creeds and Identities in the Greek City After the Classical Age*, Leuven – Paris – Walpole, MA, 21-47.

Clément, P. 1934. "New evidence for the origin of the Iphigeneia legend", *AntCl* 3.2, 393-409.

Cohen, G.M. 1995. *The Hellenistic Settlements in Europe, the islands and Asia Minor*, California.

Daux, G. 1959. "Sur les décrets de Démétrias relatifs au sanctuaire d'Apollon Coropaios", *BCH* 83-1, 285-287.

Decourt, J.-C., Nielsen, T.H. και Helly, Br. 2004. "Thessalia and Adjacent Regions", Hansen, M.H. και Nielsen, T.H. (επιμ.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*, Oxford, 676-731.

Decourt, J.C. και Tziafalias, A. 2007. "Cultes et divinités isiaques en Thessalie", Briault, L. et al. (επιμ.), *Nile into Tiber: Egypt in the Roman world*, Leiden, 329-363.

Eidinow, E. 2011. "Networks and Narratives: A Model for Ancient Greek Religions", *Kernos* 24, 9-38.

Evangelidis, V. 2008. "The Architecture of the Imperial Cult in the Agoras of the Greek cities", *Εγνατία* 12, 125-144.

Garcia Ramon, J.L. και Helly, Br. 1999. "Onomastique grecque, dialectes grecs et grammaire comparée", Dobias-Lalou C. (επιμ.), *Des dialectes grecs aux Lois de Gortyne*, Paris, 7-22.

Gorrini, M. E. 2006. "Healing cults in Thessaly: Chiron the Centaur", *Πρακτικά επισημονικής συνάντησης 1^{ου} Αρχαιολογικού Έργου Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας*, Βόλος 27.2-2.3.2003, Βόλος, 283-295.

Graninger, D. 2006. *The Regional Cults of Thessaly, A Dissertation Presented to the Faculty of the Graduate School of Cornell University in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Doctor of Philosophy*, χ.τ.

Graninger, D. 2007. "Studies in the Cult of Artemis Throsia", *ZPE* 162, 151-164.

- Graninger, D. 2008. “Whither Ethnos Religion? The Case of Thessaly”, *Πρακτικά 1^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας και Πολιτισμού της Θεσσαλίας, Λάρισα 9-11 Νοεμβρίου 2006*, Λάρισα, 341-347.
- Graninger, D. 2010. “Macedonia and Thessaly”, Roisman, J. και Worthington, I. (επιμ.), *A Companion to Ancient Macedonia*, UK, 306-325.
- Graninger, D. 2011a. *Cult and Koinon in Hellenistic Thessaly*, Leiden – Boston.
- Graninger, D. 2011b. “IG IX.2 1099B and the *Komai* of Demetrias”, *ZPE* 177, 119-122.
- Habicht, C. 1987. “Neue Inschriften aus Demetrias”, Bakhuizen, S.C., Gschnitzer, F., Habicht, C. και Marzolff, P. (επιμ.), *Demetrias V: Die deutschen archäologischen Forschungen in Thessalien*, Bonn, 269-285.
- Habicht, C. 2005. “Marcus Agrippa Theis Soter”, *Hyperboreus* 11.2, 242-246.
- Hatzopoulos, M.B. 1994. *Cultes et rites de passage en Macedoine*, Athens.
- Hatzopoulos, M.B. 1996. *Macedonian Institutions under the Kings: A historical and epigraphic study*, Athens.
- Head, B. V. 1911. *Historia Numorum: A Manual of Greek Numismatics*, Oxford.
- Heinz, M. 1998. *Thessalische Votivstelen: Epigraphische Auswertung, Typologie der Stelenformen, Ikonographie der Reliefs*, Diss. Bochum.
- Helly, Br. 1971. “Décrets de Démétrias pour les juges étrangers”, *BCH* 95.2, 543-559.
- Helly, Br. 1973. *Gonnoi II: Les inscriptions*, Amsterdam.
- Helly, Br. 1980. “La Thessalie à l’époque romaine”, Cazeau, J. (επιμ.). *Mémoires du centre Jean Palerne II*, Saint-Étienne, 37-50.
- Helly, Br. 1995. *L’État thessalien. Aleuas le Roux, les tetrads et les tagoi*, Lyon.
- Helly, Br. 2004. “Sur quelques monnaies des cités Magnètes: Euréai, Euryménai, Méliboia, Rhizous”, *Οβολός 7, Πρακτικά Συνεδρίου της Γ’ Επιστημονικής Συνάντησης, Το νόμισμα στο θεσσαλικό χώρο / Coins in the Thessalian Region*, Αθήνα, 101-124.

Helly, Br. 2006. “Un nom antique pour Goritsa?”, *Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης του 1^{ου} Αρχαιολογικού Έργου Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας, Βόλος 27.2-2.3.2003*, Βόλος, 145-169.

Helly, Br. 2008. “Éléments pour une histoire de la distribution des territoires en Thessalie de l’époque Néolithique à la fin de l’Antiquité”, *Πρακτικά 1^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας και Πολιτισμού Θεσσαλίας, Λάρισα 9-11 Νοεμβρίου 2006*, Λάρισα, 194-205.

Helly, Br. 2009. “La Thessalie au 3e siècle av. J.-C.”, *Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης 2^{ου} Αρχαιολογικού Έργου Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας, Βόλος 16-19 Μαρτίου 2006*, Βόλος, 339-368.

Helly, Br. 2010. “Consécration d’un enclosé funéraire à Ennodia Ilias à Larisa (Thessalie)”, *Kernos* 23, 53-65.

Helly, Br. 2012-2013. “Recherches sur les stèles funéraires de Démétrias”, *BCH* 136-137.1, 179-214.

Helly, Br. και Garcia Ramon, J.L. 2007. “Ennodia Koroutarra (“celle qui dote de nourriture, de croissance”) et autres divinités kourotrophes en Thessalie”, *RPhil* 81.2, 277-297.

Hornung-Bertemes, K. 2007. *Demetrias – Terrakotten aus Demetrias*, Würzburg.

Intzesiloglou, B. 2006. “The inscription of the Kynegoi of Herakles from the ancient theatre of Demetrias”, *Inscriptions and History of Thessaly – New Evidence: Proceedings of the International Symposium in honor of Professor Christian Habicht*, 67-77.

Kantirea, M. 2007. *Les dieux et les dieux augustes. Le culte imperial en Grèce sous les Julio-claudiens et les Flaviens. Études épigraphiques et archéologiques*, Μελέτηματα 50, Athènes.

Kindt, J. 2009. “Polis Religion – A Critical Appreciation”, *Kernos* 22, 9-34.

Kravaritou, S. 2011. “Synoecism and religious interface in Demetrias (Thessaly)”, *Kernos* 24, 111-135.

Kravaritou, S. 2013. “Thessalian Perceptions of Ruler Cult: archegetai and ktistai from Demetrias”, Matzavou P. και Papazarkadas N. (επιμ.), *Epigraphical Approaches*

to the Post-Classical Polis, Fourth Century BC to Second Century AD, Oxford (OUP), 255-275.

Kravaritou, S. 2014. "Isiac Cults, Civic Priesthood and Social Elite in Hellenistic Demetrias (Thessaly): Notes on RICIS 112/0703 and beyond", *Τεκμήρια* 12, σελ. 203-233.

Kravaritou, S. 2016a. "Imperial Cult, Greek Gods and Local Society in Demetrias (Thessaly)", Hazıl原因lar, Y., Takmer, B., Akdoğru Arca, E.N., Özdil, N.G. (επιμ.), *Studies in Memory of Sencer Şahin: Sencer Şahin Anısına Yazılar*, Istanbul, 552-566.

Kravaritou, S. 2016b. "Sacred space and the politics of multiculturalism in Demetrias (Thessaly)", Melfi, M. and Bobou, O. (eds.), *Hellenistic Sanctuaries: Between Greece and Rome*, Oxford, 128-151.

Marzolff, P. 1976. "Untersuchungen auf der 'Heiligen Agora'", Miloćic, V. και Theocharis, D. (επιμ.), *Demetrias I: Die deutschen archäologischen Forschungen in Thessalien*, Bonn, 47-58.

Marzolff, P. 1987. "Die Bauten auf Höle 84 ("Heroon"-Höhe)", Bakhuizen, S.C., Gschnitzer, F., Habicht, C. και Marzolff, P. (επιμ.), *Demetrias V: Die deutschen archäologischen Forschungen in Thessalien*, Bonn, 1-47.

Marzolff, P. 1992. "Zur Stadtbaugeschichte von Demetrias", *Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου για την αρχαία Θεσσαλία στη μνήμη του Δημήτρη P. Θεοχάρη*, Αθήνα, 337-348.

Marzolff, P. 1994. "Développement urbanistique de Démétrias", *Actes du colloque international: La Thessalie – Quinze années de recherches archéologiques*, Athènes, 57-70.

Masson, O. 1969. "Recherches sur les Phéniciens dans le monde hellénistique", *BCH* 93.2, 679-700.

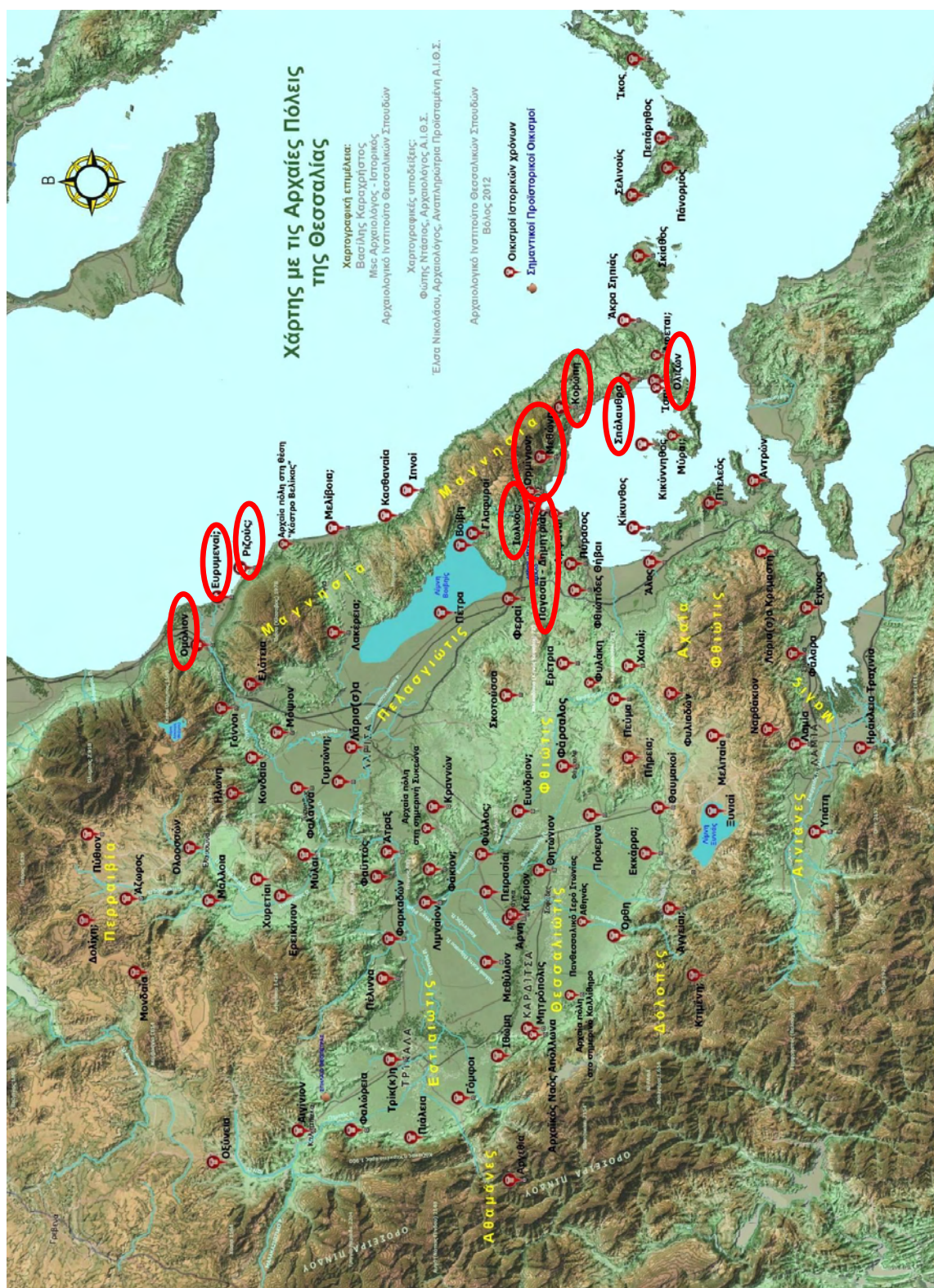
Mazarakis-Ainian, A. και Leventi, I. (υπό έκδοση). "Aspects of the Cult of Apollo in Thessaly. The Sanctuary at Soros in Magnesia", *Ιερά και λατρείες στην αρχαία Θεσσαλία/ Sanctuaries and Cults in ancient Thessaly, British School at Athens* 30.11-01.12.2012.

- McDevitt, A.S. 1970. *Inscriptions from Thessaly. An Analytical Handlist and Bibliography*, Hildesheim-New York.
- Mili, M. 2015. *Religion and Society in Ancient Thessaly*, Oxford.
- Milojčić, V. 1974. "Bericht über die deutschen archäologischen ausgrabungen in Thessalien 1973", *AAA* 7, 43-75.
- Moustaka, A. 1983. *Kulte und Mythen auf Thessalischen Munzen*, Würzburg.
- Parker, R. 2009. "Subjection, Synoecism and Religious Life", Funke, P. και Luraghi, N. (επιμ.), *The Politics of Ethnicity and the Crisis of the Peloponnesian League*, Washington DC, 183-214.
- Rogers, E. 1932. *The Copper Coinage of Thessaly*, London.
- Sear, D. R. 1978. *Greek Coins and their Values, Volume I: Europe*, London.
- Sourvinou-Inwood, C. 2000. "Further Aspects of Polis Religions", Buxton, R. (επιμ.), *Oxford Readings in Greek Religion*, Oxford, 38-55.
- Sourvinou-Inwood, C. 2002. "What is Polis Religion?", Murray, O. και Price, S. (επιμ.), *The Greek city: from Homer to Alexander*, Oxford, 295-322.
- Stählin, F., Meyer, E. και Heidner, A. (επιμ.) 1934. *Pagasai und Demetrias*, Berlin-Leipzig.
- Stamatopoulou, M. 2008. "Ouaphres Horou, an Egyptian priest of Isis from Demetrias", Kurtz, D., Meyer, C., Saunders, D., Tsingarida, A., and Harris, N. (επιμ.), *Essays in Classical Archaeology for Eleni Hatzivassiliou*, Oxford, 249-257.
- Stamatopoulou, M. 2011-2012. "Thessaly (prehistoric to roman)", *AR* 58, 75-95.
- Stamatopoulou, M. 2012-2013. "Thessaly (prehistoric to roman)", *AR* 59, 35-55.
- Stamatopoulou, M. 2014. "The Pasikrata Sanctuary at Demetrias and the alleged funerary sanctuaries of Thessaly: a re-appraisal", *Kernos* 27, 207-255.
- Te Riele, G.-J.-M.-J. 1977. "Appendice: les inscriptions trouvées à Goritsa", *AA* 27 (1972), 408-411.
- Van Buren, E.D. 1973. *Greek fictile revetments in the archaic period*, Washington.

Van Nijf, O., Alston, R. και Williamson, C. 2013. “Introduction: The Greek city and its religions after the Classical age”, Alston, R., Van Nijf, O.M. και Williamson, C. (επιμ.), *Cults, Creeds and Identities in the Greek City After the Classical Age*, Leuven – Paris – Walpole, MA, 1-20.

Walsh, J.J. 1996. “Flamininus and the Propaganda of Liberation”, *Zeitschrift für Alte Geschichte* 45.3, 344-363.

Παράρτημα εικόνων

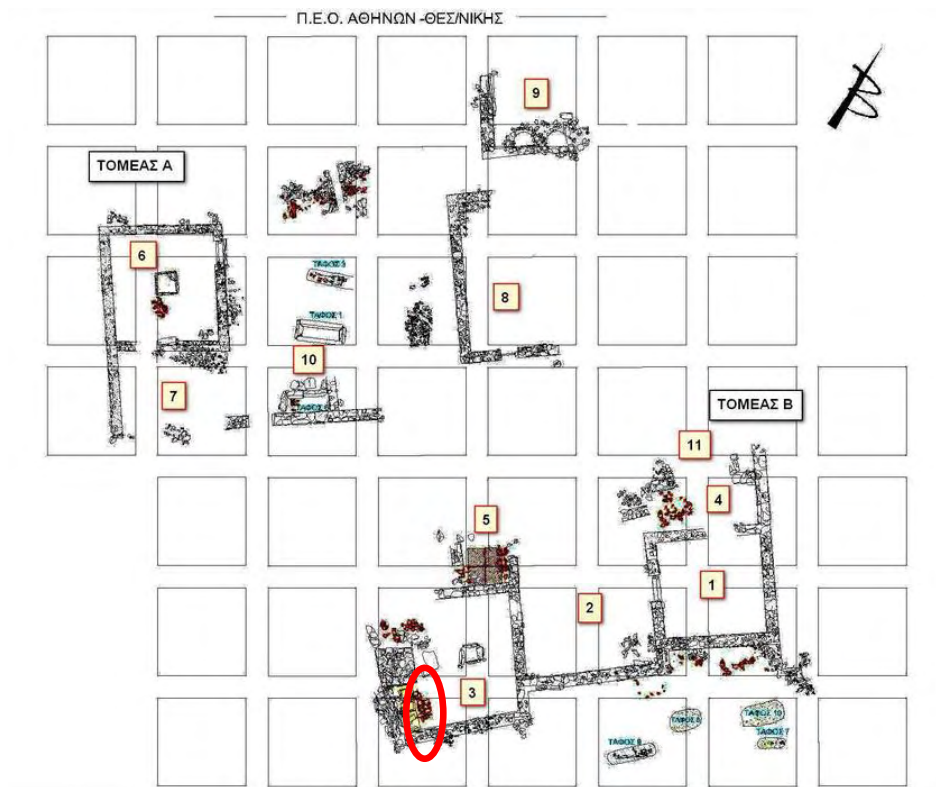
Χάρτης της αρχαίας Θεσσαλίας με σημειωμένες τις θέσεις που εντοπίστηκε ίχνος λατρείας

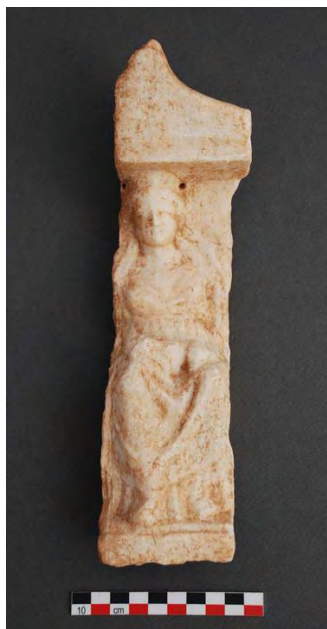
Εικόνα 1, χάρτης της αρχαίας Θεσσαλίας

Εικόνα 2, νομίσματα από το Ομόλιον (του 350π.Χ. περίπου)

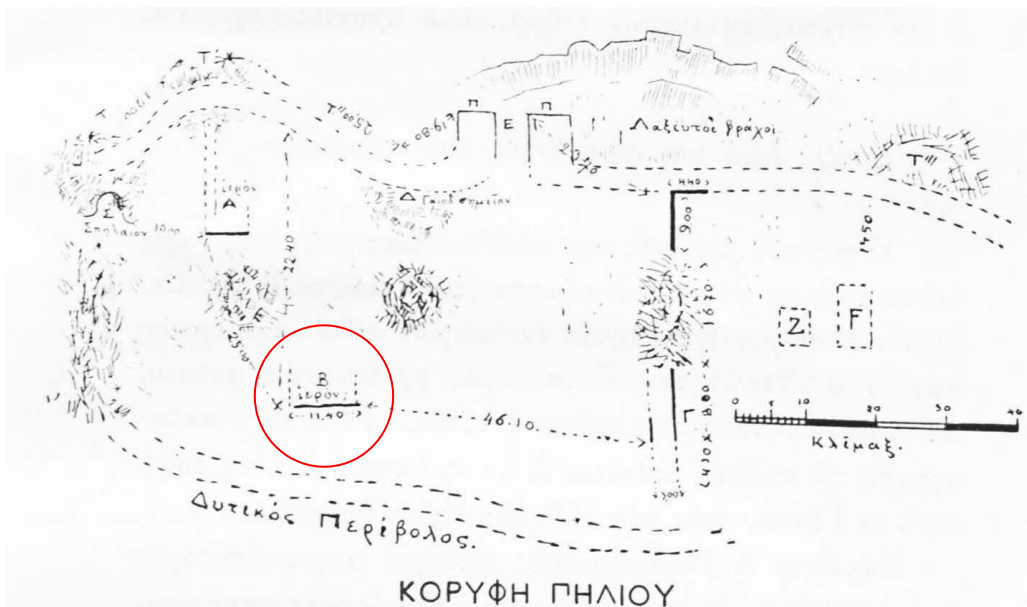
Εικόνα 3, κάτοψη του συγκροτήματος στη θέση «Χάνι Κοκόνας» - στον χώρο 3 είναι σημειωμένη η θέση, όπου εντοπίστηκε η ναϊσκόσχημη στήλη με τη μορφή της Κυβέλης

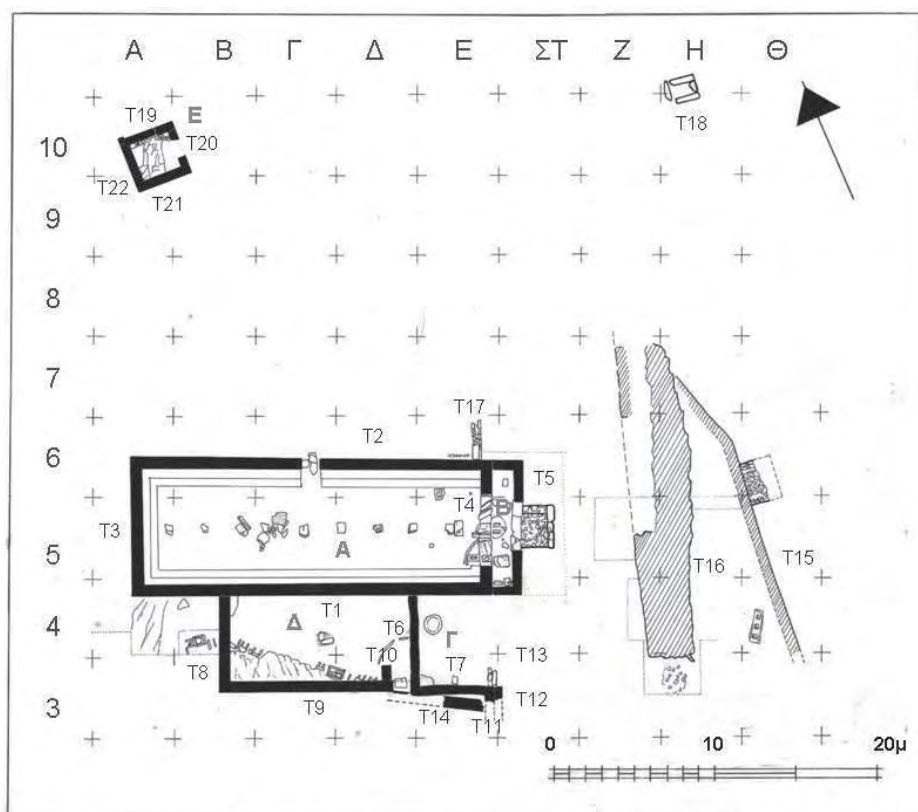
Εικόνα 4, τμήμα ναϊσκόσχημης στήλης με ανάγλυφη μορφή Κυβέλης

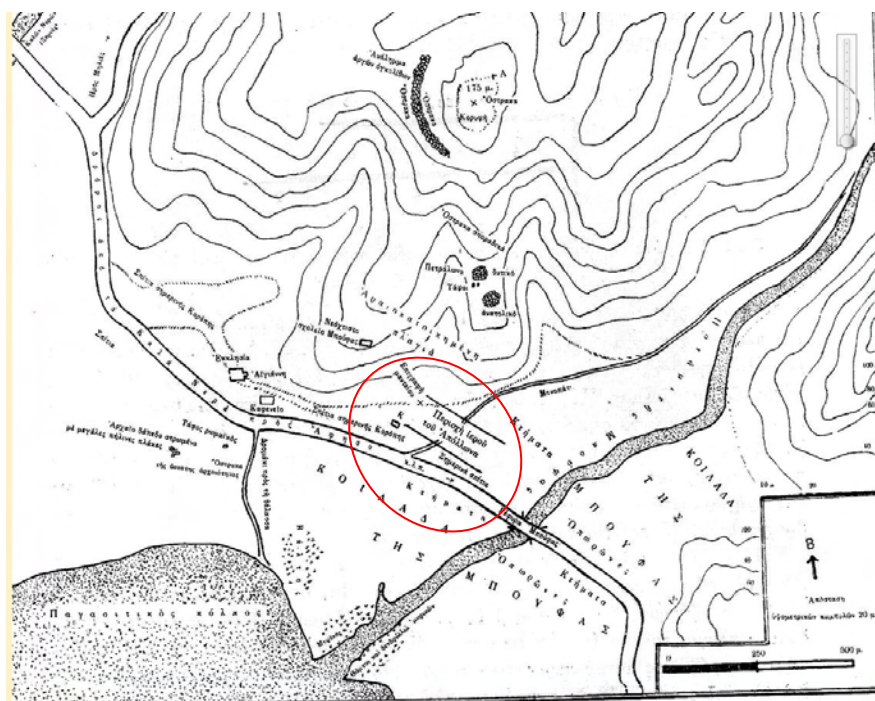
Εικόνα 5, πήλινο πλακίδιο Αρτέμιδος

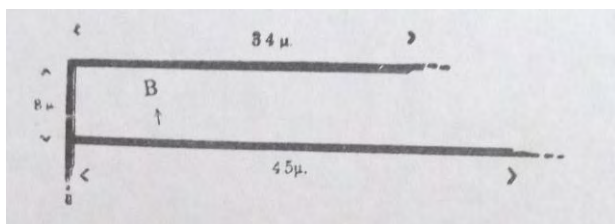
Εικόνα 6, σχέδιο της κορυφής του Πηλίου με σημειωμένη τη θέση του ιερού

Εικόνα 7, τοπογραφικό σχέδιο του ιερού του Απόλλωνα στον Σωρό

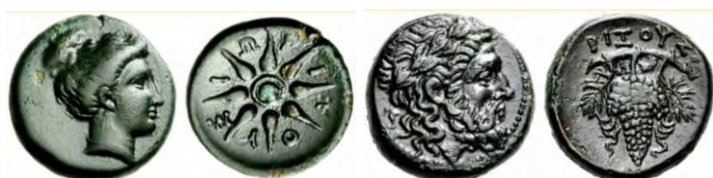
Εικόνα 8, τοπογραφικό σχέδιο της περιοχής της Κορόπης με σημειωμένη τη θέση που βρέθηκαν κατάλοιπα του ιερού του Απόλλωνα *Κοροπαίου* και το σημείο που εντοπίστηκε το ψήφισμα IG IX 2, 1109

Εικόνα 9, σχέδιο από τα κατάλοιπα του ναού του Απόλλωνα Κοροπαίου

Εικόνα 10, νομίσματα από τις Ευρυμενές (του β' και γ' τετάρτου του 4^{ου} αιώνα π.Χ.)

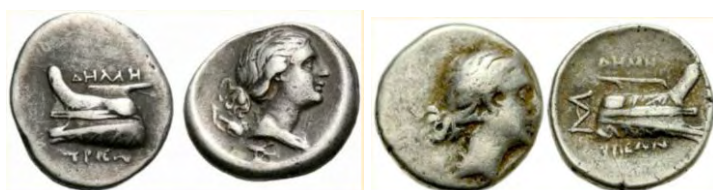
Εικόνα 11, νομίσματα από τον Ριζούντα (του γ' τετάρτου του 4^{ου} αιώνα π.Χ.)

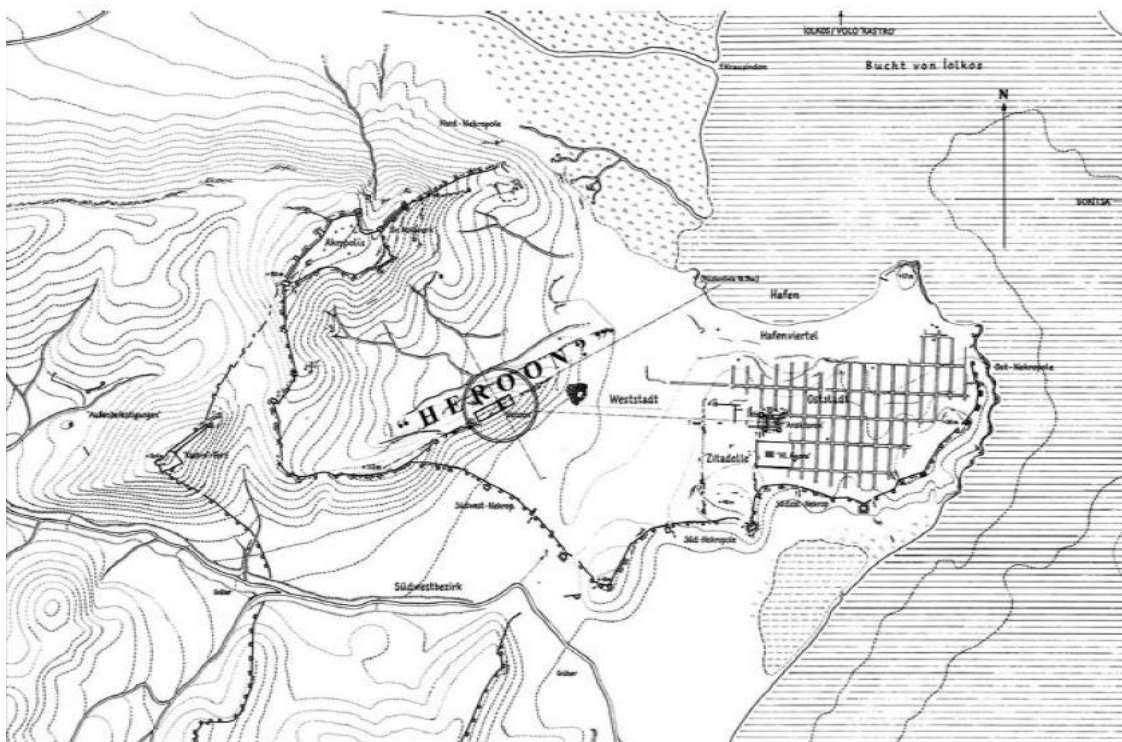
Εικόνα 12, νόμισμα από την Ιωλκό (των μέσων του 4^{ου} αιώνα π.Χ.)

Εικόνα 13, νομίσματα από τις Παγασές (του β' μισού του 4^{ου} αιώνα π.Χ.)

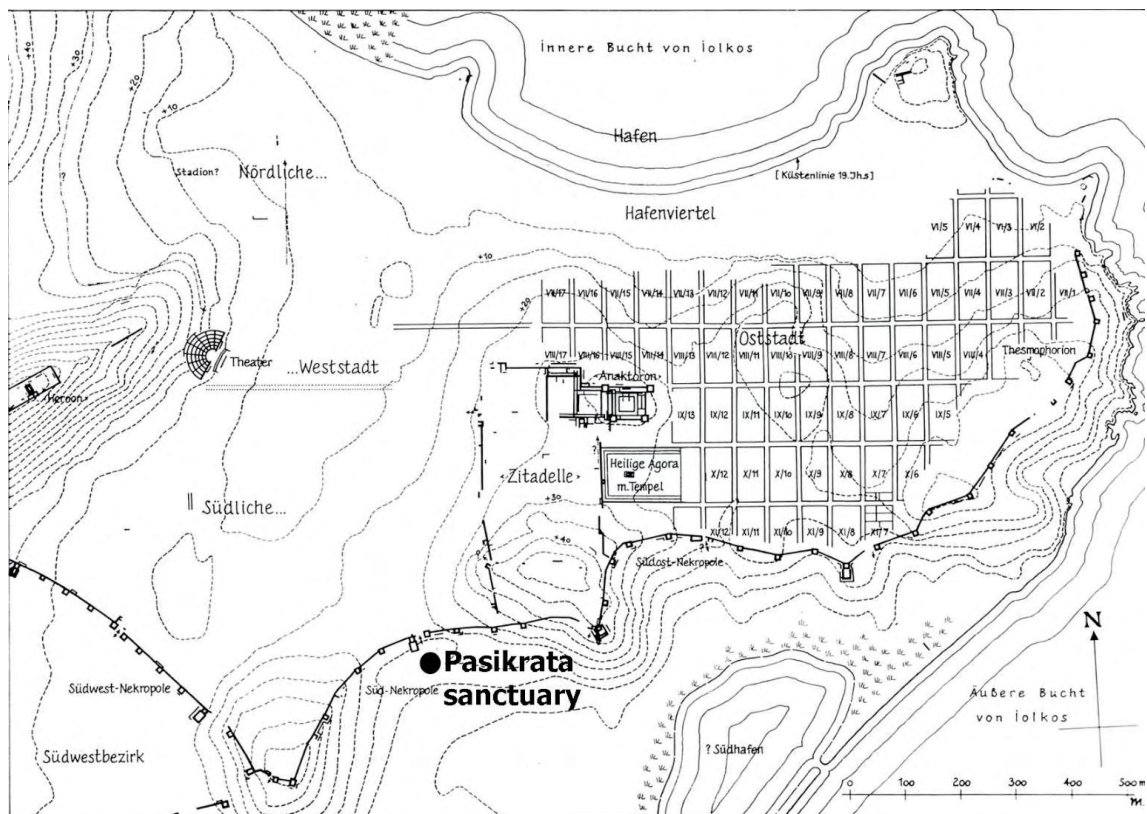
Εικόνα 14, ημίδραχμα από τη Δημητριάδα (του 290 π.Χ. περίπου)

Εικόνα 15, τοπογραφικό της Δημητριάδος με σημειωμένη τη θέση του «αρχηγετείου»

Εικόνα 16, η πλατφόρμα από το «αρχηγετείο» στον λόφο πάνω από το θέατρο της Δημητριάδος – άποψη από δυτικά

Εικόνα 17, τοπογραφικό της Δημητριάδος με σημειωμένη τη θέση του ιερού της Πασικράτας

Εικόνα 18, ειδώλια από το ιερό της Πασικράτας

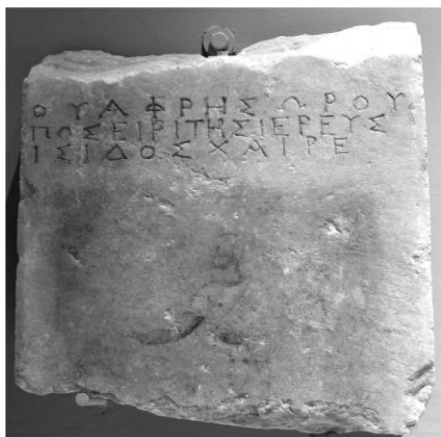
Εικόνα 19, ειδώλια από το ιερό της Πασικράτας

Εικόνα 20, πήλινος γυναικείος κορμός αγάλματος

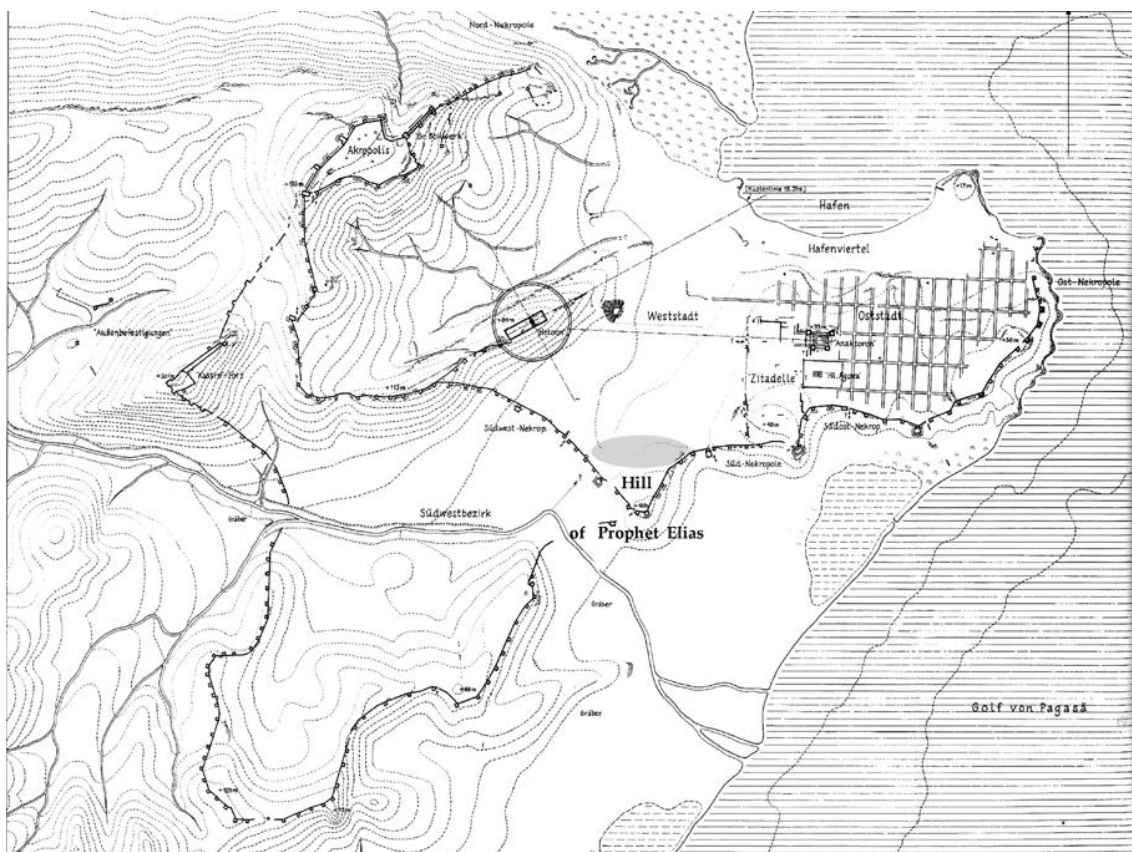
Εικόνα 21, μαρμάρινη γυναικεία κεφαλή

Εικόνα 22, ενεπίγραφη στήλη με αναφορά στον ιερέα της Ίσιδος

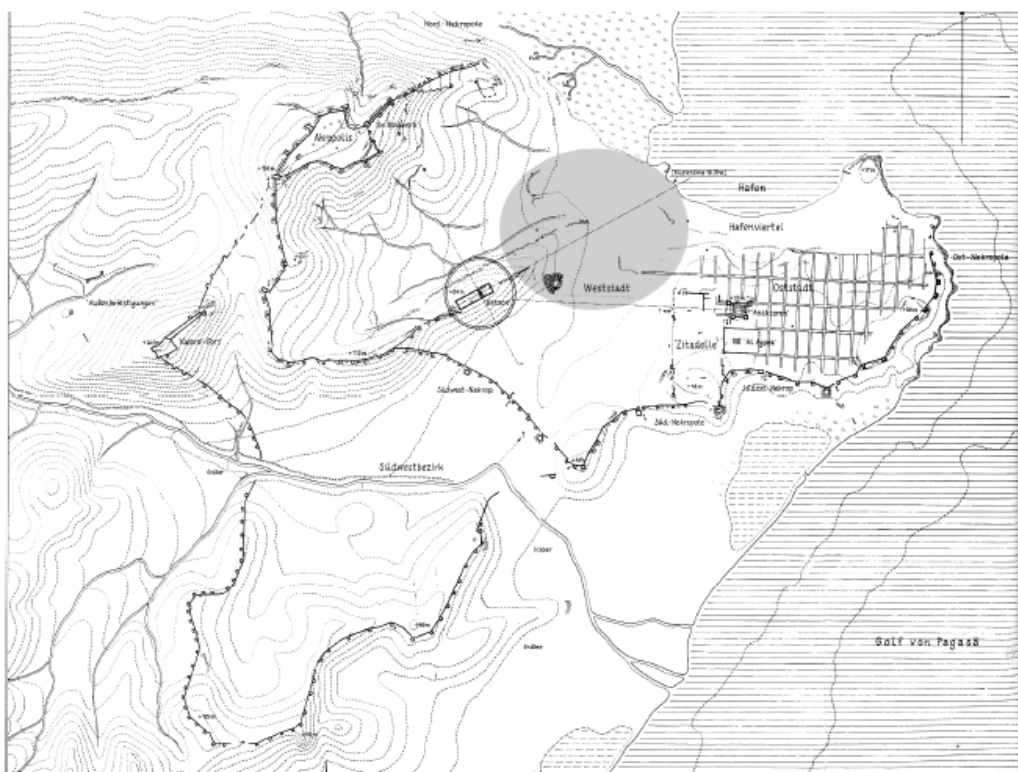
Εικόνα 23, το ψήφισμα των υποστόλων από τη Δημητριάδα (IG IX2, 1107b)

Εικόνα 24, τοπογραφικό της Δημητριάδος με σημειωμένη τη θέση του Σαραπείου

Εικόνα 25, η ενεπίγραφη στήλη με την αναφορά στους Κυνηγούς του Ηρακλή

Εικόνα 26, τοπογραφικό της Δημητριάδος με σημειωμένη τη θέση στην οποία είχαν εγκατασταθεί οι κάτοικοι κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους

Εικόνα 27, νόμισμα του Κοινού των Μαγνητών με τον Απόλλωνα και το άλογο (196-146π.Χ.)

Εικόνα 28, νόμισμα του 290 π.Χ. περίπου με την Αρτέμιδα και την Αργώ

Εικόνα 29, νόμισμα του Κοινού των Μαγνητών με τον Ασκληπιό (197-146π.Χ.)

Εικόνα 29, νομίσματα του Κοινού των Μαγνήτων με τον Δία στον εμπροσθότυπο – Αρτέμιδα και Χείρωνα στον οπισθότυπο αντίστοιχα (196-146π.Χ.)

Πίνακας εικόνων

Χάρτης της αρχαίας Θεσσαλίας: <http://atlasthessalias.culture.gr/home.html> (ανακτήθηκε στις 28 Νοεμβρίου 2018).

Εικόνα 1: Moustaka 1983, πίνακας 16.

Εικόνα 2: <http://atlasthessalias.culture.gr/-----13.html> (ανακτήθηκε στις 27 Νοεμβρίου 2018).

Εικόνα 3: <http://www.archaiologia.gr/blog/2012/07/30/%CE%B7-%CE%BA%CE%BF%CE%B9%CE%BB%CE%AC%CE%B4%CE%B1-%CF%84%CF%89%CE%BD-%CF%84%CE%B5%CE%BC%CF%80%CF%8E%CE%BD-%CE%BC%CE%AD%CF%81%CE%BF%CF%82-%CE%B3%E2%80%99/> (εικόνα 1, ανακτήθηκε στις 28 Νοεμβρίου 2018).

Εικόνα 4: <http://www.archaiologia.gr/blog/2012/07/30/%CE%B7-%CE%BA%CE%BF%CE%B9%CE%BB%CE%AC%CE%B4%CE%B1-%CF%84%CF%89%CE%BD-%CF%84%CE%B5%CE%BC%CF%80%CF%8E%CE%BD-%CE%BC%CE%AD%CF%81%CE%BF%CF%82-%CE%B3%E2%80%99/> (εικόνα 3, ανακτήθηκε στις 28 Νοεμβρίου 2018).

Εικόνα 5: <http://www.archaiologia.gr/blog/2012/07/30/%CE%B7-%CE%BA%CE%BF%CE%B9%CE%BB%CE%AC%CE%B4%CE%B1-%CF%84%CF%89%CE%BD-%CF%84%CE%B5%CE%BC%CF%80%CF%8E%CE%BD-%CE%BC%CE%AD%CF%81%CE%BF%CF%82-%CE%B3%E2%80%99/> (εικόνα 4, ανακτήθηκε στις 28 Νοεμβρίου 2018).

Εικόνα 6: Αρβανιτόπουλος 1912β, 307 εικόνα 5.

Εικόνα 7: Μαζαράκης-Αινιάν 2012, 294 εικόνα 2.

Εικόνα 8: Παπαχατζής 1960, 5 σχέδιο 1.

Εικόνα 9: Παπαχατζής 1960, 5 σχέδιο 2.

Εικόνα 10: <http://atlasthessalias.culture.gr/-----3.html> (ανακτήθηκε στις 28 Νοεμβρίου 2018).

Εικόνα 11: <http://atlasthessalias.culture.gr/-----19.html> (ανακτήθηκε στις 28 Νοεμβρίου 2018).

Εικόνα 12: <http://atlasthessalias.culture.gr/-----36.html> (ανακτήθηκε στις 28 Νοεμβρίου 2018).

Εικόνα 13: <http://atlasthessalias.culture.gr/-----47.html> (ανακτήθηκε στις 28 Νοεμβρίου 2018).

Εικόνα 14: <http://atlasthessalias.culture.gr/-----34.html> (ανακτήθηκε στις 28 Νοεμβρίου 2018).

Εικόνα 15: Kravaritou 2013, 265 εικόνα 15.5.

Εικόνα 16: Kravaritou 2013, 264 εικόνα 15.4.

Εικόνα 17: Stamatopoulou 2014, 246 εικόνα 4.

Εικόνα 18: Stamatopoulou 2014, 247 εικόνα 5.

Εικόνα 19: Stamatopoulou 2014, 248 εικόνα 7.

Εικόνα 20: Stamatopoulou 2014, 248 εικόνα 8.

Εικόνα 21: Stamatopoulou 2014, 251 εικόνα 14.

Εικόνα 22: Stamatopoulou 2008, 257 εικόνα 1.

Εικόνα 23: Kravaritou 2014, 232 εικόνα 1.

Εικόνα 24: Kravaritou 2014, 233 εικόνα 2.

Εικόνα 25: Intzesiloglou 2006, πίνακας 6 εικόνα 1.

Εικόνα 26: Kravaritou 2016a, 566 εικόνα 1.

Εικόνα 27: Rogers 1932, 111 εικόνα 176.

Εικόνα 28: Sear 1978, 201 εικόνα 2077.

Εικόνα 29: Rogers 1932, 111 εικόνα 178.

Εικόνα 30: Sear 1978, 205 εικόνα 2136 και εικόνα 2138 αντίστοιχα.

Κατάλογος επιγραφών

CID II.5.2.36	IG IX2, 1107	McDevitt 347
CID II.5.2.39	IG IX2, 1108	McDevitt 704
CID II.5.2.42	IG IX2, 1109	McDevitt 713
CID II.84A	IG IX2, 1110	McDevitt 1030
CID II.100.II	IG IX2, 1111	SEG III 81
CID 4.119 E	IG IX2, 1112	SEG XII 308
IG II ² , 175	IG IX2, 1115	SEG XVII 288
IG II2, 5227	IG IX2, 1120	SEG XVII 302
IG IV, 617	IG IX2, 1122	SEG XXIII 405
IG V2, 367	IG IX2, 1123	SEG XXIII 412
IG IX2, 89	IG IX2, 1124	SEG XXIII 445
IG IX2, 287	IG IX2, 1125	SEG XXIII 449
IG IX2, 305	IG IX2, 1126	SEG XXIII 450
IG IX2, 338	IG IX2, 1128	SEG XXV 643
IG IX2, 358	IG IX2, 1129	SEG XXV 680
IG IX2, 359	IG IX2, 1130	SEG XXV 681
IG IX2, 360	IG IX2, 1132	SEG XXVI 646
IG IX2, 411	IG IX2, 1133	SEG XXVII 197
IG IX2, 415	IG IX2, 1134	SEG XXXIII 452
IG IX2, 573	IG IX2, 1136	SEG XXXIV 481
IG IX2, 575	IG IX2, 1137	SEG XXXIV 553
IG IX2, 576	IG IX2, 1138	SEG XXXIV 558
IG IX2, 577	IG IX2, 1166	SEG XXXV 493
IG IX2, 578	IG IX2, 1202	SEG XXXV 500
IG IX2, 579	IG IX2, 1203	SEG XXXV 506
IG IX2, 1099	IG IX2, 1204	SEG XXXV 590a
IG IX2, 1100	IG IX2, 1205	SEG XXXV 590b
IG IX2, 1101	IG IX2, 1206	SEG XXXV 608
IG IX2, 1102	IG IX2, 1210	SEG XXXV 615
IG IX2, 1103	IG IX2, 1211	SEG XXXVII 444
IG IX2, 1104	IG IX2, 1229	SEG XXXVII 462
IG IX2, 1105	IG IX2, 1286	SEG XXXVII 463
IG IX2, 1106	IG XIII 5.1008	SEG XXXVII 460

SEG XXXVII 474	SEG XLIV 456	SEG LVI 625
SEG XXXVII 528	SEG XLIV 457	SEG LIX 607
SEG XXXVIII 450	SEG XLV 619	SEG LX 587
SEG XXXVIII 461	SEG XLVI 626	SEG LXI 455
SEG XL 482	SEG XLVIII 658	SEG LXII 365
SEG XLI 533	SEG XLVIII 667	SEG LXII 366
SEG XLIV 453	SEG LIII 2 554	